

TÜRKMEN DILI 6

Umumy orta bilim berýän mekdepleriň
6-njy synp okuwçylary üçin okuw kitaby

Täze neşir

*Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrligi tarapyndan
neşire hödürlenildi*

DAŞKENT – 2022

UO'K 811.512.164(075.3)
KBK 83.3(5Tur)ya72
X 23

Awtorlar:

Hanmatow Maksatmurat, Hanmatow Annamurat,
Welbegow Gurbanberdi

Syn ýazanlar:

Aýnabat Hangeldiyewa – Dörtgöl etrap 49-njy umumy bilim berýän mekdebiň türkmen dili we edebiýaty mugallymy.

Isa Arazow – Dörtgöl etrap 6-njy umumy bilim berýän mekdebiň türkmen dili we edebiýaty mugallymy.

Şertli belgiler

Okaň

Topar bolup işlemek

Ýazyň

Özbaşdak ýerine ýetireli

Oýlanyň

Öý işi

Soraglar we ýumuşlar

Eşitmek

Bilimiňizi barlaň

Türkmen dili düzgüni

Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň hasabyndan çap edildi.

Original maket we dizaýn konsepsiýasy «O'zbekiston» neşirýat-çaphanaa döredijilik öýünde taýýarlandy.

– goşmaça multimediyä programmasy üçin ýygyny

ISBN 978-9943-8174-6-3

© Respublikan tälim merkezi, 2022

MAZMUNY

I BÖLÜM. MEN, SEN, OL WE OLAR

Dil ösýän hadysa hökmünde	6
Gysgaça terjimehalym	14

II BÖLÜM. TEBIGAT NYGMATLARY

Keselhanada	26
Global ýylylygyň ýokarlamagy	36
Gaýta işlenýän çykyndylar	40

III BÖLÜM. SAG TENDE – SAGDYN AKYL

Göz görejini goralyň!	52
Bagyr iň işjeň agza	61

IV BÖLÜM. KESBIM – GUWANJYM

Daýhan ýurdy bakýar	84
Kompýuter grafikasy	100
Teleýaýlym alypbaryjysy bolsam	105

V BÖLÜM. ÝAŞ YKDYSADYÝETÇI

Import ýa-da eksport	114
Salgytlary wagtynda töläp barýarsyňyzmy?	119

VI BÖLÜM. YLYM WE TEHNOLOGIÝALAR

Elektron poçta.....	132
Mendeleyew elementleri.....	140
Tehniki howpsuzlyk.....	148

VII BÖLÜM. DIL WE ÝÜREK

Beýik hadys alymy: Ymam al Buhary	154
Syýahatçylara «gid» bolsam.....	157
Bildirişler tagtasyndaky ýazgylar	165

VIII BÖLÜM. BÖLÜM. TARYH HAZYNALARY

Kalon minarasy.....	176
Beýik ýüpek ýoly.....	185

IX BÖLÜM. BÖLÜM. SUNGAT WE MEDENIÝET

Aksaraý.....	190
Miniatýura	199

X BÖLÜM. BÖLÜM. HUKUGYMYZ-HAKYMYZ

Konstitusiýa baş kanunymyz	206
Döwleti kim dolandyryar?	210
Öz deputatyňyzy bilýärsiňizmi?	214

XI BÖLÜM.

Ýyl boýunça geçilenleri gaýtalamak	218
--	-----

I BÖLÜM.

MEN, SEN, OL WE OLAR

- Dil ösýän hadysa hökmünde
- Gysgaça terjimehalym

DIL ARAGATNAŞYK SERIŞDESI

Adamzat taryhynyň dowamynda dil pikir bilen aýrylmaz baglanyşykly bolany üçin, adamzady gurşap alan hakykaty bilmekde hem ol zerur gural bolup hyzmat edýär. Şeýlelikde, dil jemgyýetiň dowam edýän ähli döwürlerinde hereket edýän jemgyýetçilik hadysalaryndandyr,

Jemgyýet bir durşuna durmaýar. Ol öz ösüşini dowam edýär. Onuň üçin dil-de hemişe ösüş ýagdaýynda bolýar. Häzirki diller birden şu wagtky ýagdaýa gelen dälidirler. Häzirki zaman dilleriniň esasy örän gadymy wagtda döredilendir. Elbetde, şol wagtda döredilen dilleriň, nähili-de bolsa, garaz, ujypsyzja sözlük fondy we öz grammatik gurluşy bolandyr.

Türki diller günbatar hun we gündogar hun diýen uly iki şaha bölünýärler. Türki dilleriň günbatar hun şahasy-da bulgar, oguz, gypjak, garlyk diýen dört topara bölünýär. Türkmen dili oguz diller toparyna girýär.

1. Oguz diller toparyna türkmen dilinden başga-da häzirki türk, azerbaýjan, gagauz dilleri girýärler.

2. Bulgar diller toparyna çuwaş dili girýär.

3. Türki dilleriň gypjak toparyna tatar, başgyrt, kumyk, nogaý, garagalpak, gazak dilleri girýärler.

4. Garlyk toparyna özbek, uýgur dilleri girýärler.

Türki dilleriň grammatik gurluşynda we sözlük fondunda umumylyklar, meňzeşlikler köp. Bu umumylyklar we meňzeşlikler bolsa ol dilleriň asyldaşlygyny görkezýär.

Türki diller birden häzirki ýagdaýyna gelmändirler. Olar uzak wagtyly ösüş taryhyny öz üstlerinden geçiripdirler.

Her bir halkyň taryhynda bolşy ýaly, türkmenler hem dürli halklar bilen aragatnaşykda bolupdyrlar. Bu bolsa biziň dilimize beýleki halklaryň dillerinden bir topar sözleriň gelip girmegine sebäp bolupdyr. Mysal üçin, türkmen dilinde: *mekdep, kitap, hak, mesgen* ýaly, arap dilinden; *dost, terezi, zer, bahar, duşman* ýaly pars dilinden geçen bir topar sözleriň bardygy bellidir.

Türkmen dilinde hatda mongol dilinde duş gelyän sözler hem bar. Muňa *ulus, tagma, garawul* we beýleki käbir sözleri mysal görkezmek bolar.

Türkmen diline rus dilinden we rus diliniň üsti bilen ýewropa dillerinden geçen sözlere duş gelinýär. Meselem: *semewar (samowar), çäýnek (çaýnik), bedre (wedro)* we beýlekiler.

Netijede şeýle köp sanly sözleriň gelip girmegi diliň baýlaşmagyna getirýär. Munuň özi türkmen diliniň baýlaşmagy we ösmegi üçin uly ähmiýete eýedir.

Soraglar we ýumuşlar

1. Dil nähili wezipäni ýerine ýetirýär?
2. Türkmen dili türki dilleriň haýsy toparyna degişli?
3. Türkmen diline haýsy dillerden sözler geçipdir?

Berlen maglumatlaryň tekst esasynda dogry ýa-da nädogrudygyny anyklaň.

	Maglumatlar	Dogry (A)	Nädogry (B)
1	Türki diller günbatar hun we gündogar hun diýen uly iki şaha bölünýärler.		
2	Türkmen diline mekdep, kitap, hak, mesgen ýaly sözler pars dilinden geçipdir		
3	Bulgar diller toparyna çuwaş tatar, gyrgyz dilleri girýär.		
4	Türki dilleriň günbatar hun şahasyda bulgar, oguz, gypjak, garlyk diýen dört topara bölünýär.		

Özbaşdak ýerine ýetireli

Aşakda görkezilen diller türki dilleriň haýsy toparyna girýär?
Bu diller haýsy topara degişli bolsa, aşakda görkezilen toparlar boýunça bölüp ýazyň.

Özbek

Türkmen

Gyrgyz

Türk

Gazak

Başgyrt

Gagauz

Azerbaýjan

Tatar

Garagalpak

Uýgur

Oguz diller topary	Gypjak diller topary	Garlyk diller topary

Dil hakdaky halk pähimlerini depderiňize göçüriň, olaryň manysyny düşündiriň.

Dil – bilene destmaýa,
Dil bilmeziň ömri zaýa.
Çagaňa dili manysy bilen öwret!
Tyg ýarasy biter, dil ýarasy bitmez.
Iň süýji zat hem dil, iň aýy zat hem dil.

Ýumuş

- «Dil-bela, diş-gala» pähiminiň manysyny düşündiriň.
- Dil baradaky nakyllary toplamaga çalşyň.

Gönükme. Okaň, sözleýiş edebiniň düzgünlerini özleşdiriň. Sözleýiş edebi barada çekişme guraň.

Topar bolup ýerine ýetireli

Gep manyly we ýerlikli aýdylan bolsa, ony ünsli diňlemek peýdalydyr.

Eger senden sözleýiş edebi hakda sorasalar, şu ýedi sany zadý aýtgyn:

Birinji: ýerini bilip geplemek.

Ikinji: parahat, ýumşaklyk bilen geplemek.

Üçünji: açyk, düşnükli geplemek.

Dördünji: diňleýjiniň gaharyny getirmeyän terzde geplemek.

Bäşinji: diňe peýdaly gepleri aňlap geplemek.

Altynjy: oýlanyp, parasatlylyk (ýagny oýlanyşyksyz aýdylan gep puşman etdirýär) bilen geplemek.

Ýedinji: biri gepleýärkä sözünü bölmän, öz nobatynda geplemek.

Eger senden ýaman söz näme diýip soralsa: «Birine zyýan ýetirýän, gaharyny getirýän söz – ýaman söz» diýgin!

(«Garagum» žurnaly).

Ýumuş

Magtymgulynyň parasatly goşgy setirine garaýşyňyzy beýan ediň.

Aklyň bolsa märekede az sözle,

Köp söz seni halk içinde har eýlär.

Öz pikiriňizi aýdyň.

Näme sebäpden türkmen edebi dili diýende ilki Magtymgulynyň ady tutulýar?

Teksti okaly we manysyny özleşdireli. Tekstdäki has we jyns atlary tapyp, aşakda görkezilişi ýaly topara bölüp ýazaly.

Özbek dili

Özbek dili türki dilleriň garlyk toparyna degişli edilýär.

Özbek etnonimini türkologlaryň aglabasy 1313-1340-njy ýyllar aralygynda Altyn Orda döwletine hökümdarlyk eden Özbek hanyň ady bilen baglanyşdyrýarlar. «Özbek – özüne bek» atalar sözünden ugur alyp, A. Wamberi özbek sözünüň manysyny öz hem beg sözleri bilen özi-özüne beg, ýagny garaşsyz diýip düşündiripdir. D.Sinoryň pikirçe, bu etnonim oguz we bek sözleriniň goşuluşmagyndan emele gelipdir.

Özbek dili Özbekistanyň döwlet dilidir. Özbek dili Türkmenistanda, Täjigistanda, Owganystanda, Gyrgyzystanda, Gazagystanda, Hytaýda ýaşaýan özbekleriň-de ene dilidir. Özbekler öz ene dilinden başga täjik hem rus dillerini-de kämil bilýärler.

Orta asyrlarda agataý dili, sart dili ... ýaly dürlüe atlandyrylan häzirki özbek dili gelip çykyşy taýdan türki dilleriň garlyk toparyna girýär. Häzirki özbek dili:

a) Fergana, Daşkent, Samarkant, Buhara, Syrderýa, Garşy sebitlerindäki sözün başynda j däl-de, ý aýdýan garlyk asylyly şiweleri;

b) Garagalpagystan Awtonom Respublikasynda, Kaşkaderýa, Surhanderýa, Jyzzah, Nowaýy sebitlerinde ýaşaýan sözün başynda ý ýerine derek j aýdýan gypjak asylyly şiweleri;

c) Horezmde we Daşogza ýakyn ýerlerde ýaşaýan oguz asylyly, türkmenleşen şiweleri öz içine alýar (*Weýisow B. Türkologiýa*).

Topar bolup ýerine ýetireli

Birinji topar	Ikinji topar
Has atlar:	Jyns atlar:

Soraglara jogap beriň.

1. Has atlar nähili soraglara jogap bolýar? Birinji topar
2. Has atlar nähili ýazylýarlar?
3. Jyns atlar nähili soraga jogap bolýar?

GEÇILENLERI GAÝTALAMAK

Ýadyňyzdamy?

Morfologiýa grammatikanyň özbaşdak bölümleriniň biri bolup, sözleriň ýasalyşlaryny, üýtgeýişlerini we söz toparlaryny öwredýän gylmgyr.

SÖZ TOPARLARY

ÖZBAŞDAK MANY AŇLADÝAN SÖZ TOPARLARY

Atlar
Sypatlar
Sanlar
Çalyşmalar
Işlikler
Hallar

ÖZBAŞDAK MANY AŇLATMAÝAN SÖZ TOPARLARY

Sözsoňy kömekçiler
Baglaýjy kömekçiler
Ownuk bölekler
Modal sözler
Ümlükler
Ses we şekil aňladýanlar

Sözler özara biri-birinden aňladýan manylary, morfologik aýratynlyklary, ýagny gurluşy, ýasalyşy we üýtgeýşi hem-de sözlemdäki sintaktik hyzmaty taýdan tapawutlanýarlar. Şoňa görä-de sözler şol aýratynlyklaryna baglylykda toparlara bölünip öwrenilýärler.

Berlen söz toparlaryny kesgitlemesi bilen göçürüň!

Atlar

Sypatlar

Sanlar

Çalyşmalar

Işlikler

- gymyldy hereket aňladýarlar.
- bir zadyň mukdaryny tertibini görkezýär.
- atlaryň, sypatlaryň we sanlaryň ýerine çalşyrylyp ulanylýar.
- predmeti ýa-da predmetleşen düşüňjani aňladýar.
- bir zadyň reňkini, tagamyny aňladýar.

Özbaşdak ýerine ýetireli

Gönükme. Aşakdaky söz toparlaryna degişli sözleri ýazyň, her söz toparynyň nähili soraglara jogap bolýandygyny we näme aňladýandygyny düşündiriň.

Atlar: Nusga: Oglan	Sypatlar:	Sanlar:	Çalyşmalar:	Işlikler:
---------------------------	-----------	---------	-------------	-----------

Ýadyňyzdamy?

Predmeti ýa-da predmetleşen düşüňjani aňladýan sözlere at diýilýär.

Atlar kim?, näme?, nire? diýen soraglara jogap bolýarlar.

Tekstden alnan bölekäki aýratynlandyrylyp ýazylan sözler nähili soraga jogap bolýar? Olary aşakda görkezilen topara bölüp ýazyň.

Özbek etnonimini türkologlaryň aglabasy 1313–1340-njy ýyllar aralygynda **Altyn Orda** döwletine hökümdarlyk eden Özbek hanyň

ady bilen **baglanyşdyrýarlar**. „Özbek – özüne bek« **atalar** sözünden ugur **alyp**, A. Wamberi özbek sözünüň manysyny öz hem **beg** sözleri bilen özi-özüne beg, ýagny garaşsyz **diýip düşündiripdir**. D.Sinoryň pikirçe, bu etnonim **oguz** we bek sözleriniň goşulmagyndan **emele gelipdir**.

Ýadyňyzdamy?

Sypatlar predmetiň, zadyň dürli alamatlaryny: reňkini, tagamyny, hilini, göwrümini, adamlaryň, haýwanlaryň häsiýetini we ş.m. aňladýarlar.

Ady, düşüňjani aňladýan sözler:

Gymyldy-hereket aňladýan sözler:

Teksti okaň.

Uygurlar öz elipbiýleri bolan iň gadymy türki dillerden biri.

Uygur etnonimi hakda dürli garaýyşlar bar. Abylgazy uygur diýen ady Oguz hanyň goýandygyny, bu sözüň eýermek manysyndaky uýmak kökündendigini belläpdir. W.W. Radlow uygur sözi birleşenler manysyndadyr – diýýär. Mahmyt Kaşgarly ony Zülkarneýn hakdaky rowaýat bilen baglanyşdyryp, hod horend, hod hor sözünüň soňra uygur görnüşine gelendigini, onuň özi eklenýänler – awçylar manysyndaky sözdüginini ýazypdyr.

Uygurlar häzirki wagtda, esasan, Hytaý Halk Respublikasynyň Sinszyan awtonom etrabynda, Özbegistanda, Gyrgyzystanda, Gazagystanda, Türkmenistanda, Owganystanda, Saud Arabystanynda, Türkiýede ýaşaýarlar. Olary ýaşaýan ýerlerine görä Käşkäýlik (Kaşgarly), Turpanlyk (Turfanly), Ýäkändlik (Ýarkentli), terençi ... hem atlandyrýarlar. Olaryň dili-de tä 1920-nji ýyla çenli Kaşgar dili, terençi dili diýip atlandyrylan eken.

Uygurlar hakdaky maglumatlara Altaý, Gun imperiýalary döwürlerinde hem duş gelinýär. Olar käbir işlerde göktürkleriň – gadymy tükýularyň dowamy hasaplanýarlar. Gyrgyzlar tarapyndan döwletleri ýykylansoň VIII-IX asyrlarda uygurlar Orta Aziýanyň, Mongoliýanyň sähralaryna köpçülikleýin göç edýärler. Mongol basybalyşlaryndan soňra uygurlar taryh sahnasyndan çykypdyr.

Özbaşdak ýerine ýetireli

Tekstden aşakdaky soraglara jogap bolýan sözleri tapyp depderiňize göçüriň.

Nähili?, neneňsi?, nätüýsli?...

Näme etdi?, näme edýär?, näme etjek?...

Kim?, näme?, nire?...

Özbaşdak ýerine ýetireli

1. Aşakdakylaryň haýsysy ýasama işlik? A. Işçi. B. Aldy S. Yzlady D. gel	4. Arap dilinden geçen sözi tapyň? A. Mert. B. Mugallym S. Limon D. Namart
2. Asyl işligi tapyň. A. Barla. B. Aldy S. Yzlady D. İşle	5. Görkezme çalyşmasyny tapyň? A. Men. B. Bu S. Sen D. Nire?
3. Sypatlar nähili soraga jogap bolýar? A. Kim? B. Nire? S. Nähili? D. Nämä?	6. Haýsy dil oguz dillerine degişli? A. Özbek. B. Tatar. S. Azerbaýjan D. Gazak

GYSGAÇA TERJIMEHALYM

Özüňiz barada aşakdaky maglumatlary depderiňize ýazyň.

Özüňiz baradaky iň möhüm maglumatlary bilýärsiňizmi?

Adyň, familiýaň, doglan wagtyňyz we ýeriňiz

Maşgala agzalaryňyz, olaryň kesbi, işi

Mekdebiňiz, mек-depden daşary işiňiz, gyzygyşyňyz

Terjimehal, adamyň şahsy durmuşy we işleri barada ýazan tekstidir. Awtor tarapyndan özbaşdak döredilen resminama. Terjimehalyň ýazylyşy birmeňzeş bolmaýar. Gysga ýa-da doly bolup biler. Terjimehal erkin düzülse-de, ýöne onuň käbir bölekleriniň bolmagy şert.

Okuwa, işe kabul edilende, daşary ýurtlara iş saparlaryna gidilende, terjimehaly dogry ýazmak üçin şu aşakdaky şertler zerur:

1

Terjimehalyny ýazýan şahsyň ady we familiýasy

2

Terjimehalyny ýazýan şahsyň näwagt, nirede doglanlygy hakynda maglumat

3

Terjimehalyny ýazýan şahsyň bilim derejesi hakynda maglumat.

4

Terjimehalyny ýazýan şahsyň nirelerde işlänligi, dogrusyndaky maglumat.

5

Terjimehalyny ýazýan şahsyň goly we ýazan wagty

TERJIMEHAL

Men – Döwran Döwranow, 2001-nji ýylyň aprel aýynyň 26-synda Garagalpagystan Respublikasynyň Dörtgöl etrabynyň «Keltiminar» oba raýatlar ýygnynda işçi maşgalasynda doguldym.

2008-nji ýylda 28-nji orta mekdebe okuwa baryp, ony 2018-nji ýylda tamamladym.

2018-nji ýylda Berdak adyndaky Garagalpak döwlet uniwersitetiniň, tükmen dili we edebiyaty hünäri boýunça geçirilen test synaglaryndan üstünlikli geçip, okuwa kabul edildim. Häzir şol uniwersitetiň 4-nji kursunda okaýaryn.

Kakam – Berdi Döwranow, 1973-nji ýylda doglan, fermer hojalygynyň mehanizatory.

Ejem – Tawus Döwranowa, 1974-nji ýylda doglan, «Kelteminar» oba raýatlar ýygynyndaky 3-nji çagalar bagynyň terbiýeçisi.

Jigilerim: Eneş, Durdy, Pena – mekdep okuwçylary.

Öý salgym: Garagalpagystan Respublikasynyň Dörtgöl etrabynyň «Kelteminar» oba raýatlar ýygny.

D. Döwranow
2.10.2021 ý.

Ýumuş

1. Terjimehaly okap, ýazylyş tertibine üns bermeli.
2. Öz terjimehalyňyzy ýazyň.
3. Ýazan terjimehalyňyzy partadaşyňyz bilen çalşyp okaň, kemçilikleriňiz üstünde bilelikde işläň.

İŞLIKLERIŇ ZAMAN ŞEKILLERI

Gürrüni edilyän işiň, gymyldy-hereketiň öň bolup geçendigini, indi boljakdygyny ýa-da hut geplenip durka bolýandygyna garap, işlikler üç zamana bölünýärler.

Öten zaman	Häzirki zaman	Geljek zaman
Agşam ýagyş ýagdy	Aman kitap okaýar	Men mekdebe gitjek

Goşgyny okaň. Aýratynlandyrylyp ýazylan sözleriň haýsy zamana degişlidigina aýdyp beriň.

Terjimehala

Ýaşadykça uzar terjimehalyň,
Men näme **ýazaryn** ömür beýdime.
Günleriň şowhuny ýeňletmez halyň,
Şygyr ýazyp, ýaşap bolmaz beýdibem.

Bilýän, ömre mazmun goşmadygymy,
Ýaşap ýörendigmi gözlere damman.
Maňa ynam edip ýalňyşmadyňmy
Maňlaýa ýazgydym ýazaňda Allam?!

Pikirlerden özge ýer ýok gidere,
Bu göwräni yükçi kimin **daşadym**.
Men özümi tolap bilmän bir ýere,
Tutus ömri bölek-büçek **ýaşadym**.

Indem bakyp bilmän gözgyny ha:la,
Ony öz adymdan öçüräýmesem.
Men näme **ýazaýyn** terjimehala,
Ýazan şygylarmy göçüräýmesem.

(Goçmyrat Orazberdiýew)

İŞLIGIŇ HÄZIRKI ZAMAN ŞEKILI

İşligiň häzirki zaman şekili işiň, gymyldy-hereketiň häzir ýerine ýetirilýändigini bildirip, düýp işlikleriň yzyna *-ýar*, *-ýär* goşulmasy goşulyp ýasalýar.

Häzirki zaman işliginiň ýoklugy düýp işlik bilen zaman goşulmasynyň arasynda *-ma*, *-me* goşulmasy getirilip aňladylýar.

Tekstden işlikleri tapyň. Olaryň nähili soraga jogap bolýandygyny anyklaň.

Ibn Sina adam, onuň bagtyny onuň saglygynda görüpdür. Ynsan üçin saglyk ýaly gymmat zat ýok. Jany sag adam ýaly bagtly ynsan hem ýokdur. Beýik lukman 13-14 ýaşlaryndan başlap, tä ömrüniň ahyryna çenli adamlaryň saglygyny saklamak, berkleşdirmek üçin akyl-paýhasyny hem zähmetini gaýgyrmandyr. Ol medisina-lukmançylyk ylmynda uly-uly açyşlar edipdir. Bu ugurdan dünýä belli bolan «Tebipçilik ylmynyň kanunlary» atly uly göwrümlü kitabyňy ýazypdyr.

Ibn Sina dermanlary esasan, ösümlüklerden ýasapdyr. Alymyň ölümi hem ýasan dermanyň güýji hakynda täsin rowaýat saklanyp galypdyr. Onda şeýle diýilýär: Ibn Sina ömrüniň ahyrlarynda ölümünüň golaýlaşýandygyny duýup, oňa garşy göreşmegi ýüegine düwýär. Ol 40 dürli derman taýýarlap, olary 40 gaba guýupdyr. Dermanlary öz okuwçysy Jüzjana beripdir, ony özi aradan çykansoň, ýeke-ýekeden agzyna guýmagy tabşyrypdyr. Akyldar haýsy dermany haçan we haýsysynyň yzyndan bermelidigini aýdyp gidipdir. Ibn Sina aradan çykandan soň, okuwçysy onuň maslahatyny berjaý edipdir. Gudrat peýda bolup, hekimiň teni ýigdelipdir. Indi weli 40-njy dermany guýmaly eken. Peýda bolan gudrata haýran galan okuwçy soňky dermany elinden gaçyrypdyr, derman ýere dökülipdir. Elbetde, bu rowaýatdyr. Ýöne ol alymyň örän peýdaly dermanlary ýasap bilendigini göz öňüne getirmäge ýardam edýär.

Ibn Sinanyň medisinaadan ýazan eserleri örän köpdür. Olaryň biri-de «Ýürek dermanlary» diýen kitabydyr. Bu kitapda ýürek kesellerini bejermegiň usullary hem ýollary hakda gürrüň edilýär. Lukman

medisinanyň taryhynda ilkinji bolup, ýürek kesellerini bejermekde ulanylan ähli dermanlara häsiýetnama beripdir. Ýürek kesellerini bejerede özüniň ulanan örän çylşyrymly dermanlarynyň 10-sy hakda giňişleýin ýazgy galdyrypdyr. Adamyň ýatkeşligini hem akyl ukybyny güýçlendirýän serişdeler hakda-da ilkinji bolup pikir ýöreden akyl-dar Ibn Sinadyr. Beýik lukmanyň «Kanunynda» dürli keseller, olaryň öňüni almak ýaly birgiden meseleler babatynda gymmatly pikirler bar.

Häzirki zaman işlik şekili iki topara bölünýär.

1. Umumy häzirki zaman

2. Konkret häzirki zaman

Umumy häzirki zaman düýp işligiň yzyna *-ýar*, *-ýär* goşulyp ýasalýar. Konkret häzirki zaman işligi sözlenip durka, dowam edýän anyk bir gymyldy-hereketi ýa-da bir zadyň ýagdaýyny aňladýar. Muňa *du:r*, *ýö:r*, *oty:r*, *ýaty:r* işlikleri degişlidir.

Topara bölünip ýerine ýetireli

Gönükme. Umumy we konkret häzirki zaman şekilindäki sözleri ýöňkemedä üýtgediň. Ýazuw düzgünine üns beriň.

1-nji topar	2-nji topar
Oty:r, du:r	Gelyär, okaýar

Gönükme. Okaň. İşligiň umumy we konkret häzirki zaman şekiliniň barlyk we ýokluk galybyny tapyň we ýöňkemedä üýtgediň.

Abu Aly Ibn Sina agasy bilen obama-oba aýlanyp tebigçilik edip gün görýär. Bular barandan soň, Köneürgençde kesel adam galmaýar. Abu Aly Ibn Sina bilen agasyny köşge getirýärler. Abu Aly Ibn Sina syrkawyň üç ýüz altmyş damaryny barlap ondan kesel tapmaýar.

Teksti okaly, işlikleriň zaman şekillerini tapmaga hereket edeli.

Özbekistan Merkezi Aziýanyň döwletleri bilen hyzmatdaşlygy giňeltmäge, ikitaraplaýyn we köp ugurly görnüşde deň hukukly we ynanyşmak ýagdaýyndaky gatnaşyklary ösdürmäge gönükdirilen syýasaty üstünlikli durmuşa geçirýär.

Bu goňşy doganlyk halklar bilen umumy taryhymyza ser sal-sak, onda bu halklaryň asyl kökleri bir daragtdan gaýdýandygyna göz ýetirýärsiň. Türkmen, özbek, gazak, gyrgyz halklarynyň asyl köki bir bolup, bu halklaryň dili, döp-dessury we dini ygtykady hem meňzeşdir. Türki dünýäsiniň söz baýlygy hakynda söhbet edilende, ilkinji bolup Mahmyt Kaşgarlynyň ady ýatlanylýar. XI asyrdan Mahmyt Kaşgarly (1008-1105) tarapyndan ýazylan «Diwany lugaty et türk» atly ensiklopedik sözlük türk halklaryň etnografiýasy, halk döredijiligi, geografiýasy, döp-dessurlary, adatlary, nakyllary, tagamlary, baýramçylyklary, ýaraglary, adalgalary ýaly köp sanly tematikany özünde jemleýän ajaýyp eserdir.

Bu eserde dünýä kartasy ýerleşdirilen. Mahmyt Kaşgarly türk halklaryň nirede ýaşayandyklaryny görkezmek maksady bilen bu kartany taýýarlapdyr. «Diwany lugaty et türk» eseriniň golýazmasynda ýerleşýän bu reňkli kartada her reňkiň öz manysy göz önünde tutulýar. Deňizler – ýaşyl, derýalar – gök, daglar – gyzy, şäherler bolsa sary reňkler bilen bellenipdir. Bu kartada Jeýhun (Amyderýa), Seýhun (Syrderýa), Horasan, Maňgýşlak, Abeskun (Hazar) deňzi, Oguz ýurdy, Gypjak mesgeni, Garaçuk dagy, Jent, Horezm, Şaş (Daşkent), Barsgan, Balasagun, Taraz, Ýarkent, Samarkant, Hojent, Kaşgar, Ötüken, Tabarystan, Gazna, Huzystan, Hind ýurdy, Maçyn, Itil (Wolga) derýasy, Yrtyş derýasy we ş.m. köp sanly geografik atlar öz ornuny tapypdyr.

Gündogar alymy Abu Reýhan Berunyň «Öten asyrlardan galan baky ýadygärlikler» atly kitabynda hem Merkezi Aziýa döwletleriniň çäklerinde ýaşayan halklaryň döp-dessury, dini, dili, olaryň belleýän baýramlary, olara mahsus häsiýetler hakynda örän gymmatly maglumatlar saklanyp galypdyr.

Taryha ser salanymyzda, bu goňşy, doganlyk halklaryň Beýik Seljuklar döwletinde, Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň çäklerinde agzybirlik bilen ýaşap, bile azym-azym şäherleri bina edip, öz ýurtlaryny el-ele berip gorandygy mälimdir.

Şeýlelikde, Merkezi Aziýa döwletleriniň asyrlaryň synagyndan geçen, dost-doganlyk gatnaşyklary häzirki döwürde Prezidentimiziň baştutanlygynda täze-täze belent sepgitlere **ýetýär**.

Soraglar we ýumuşlar

1. Dogan sözüne nähili düşüňärsiňiz?
2. Doganlyk halklar diýende haýsy halklara düşüňändigini beýan ediň.

Ўмуш. Түркмен, өзбек, гарагалпак, газак, гыргыз halkларына нәме себәпден доғанлык halkлар дійләр?

Topara bölünip ýerine ýetireli

Öz toparyňyz bilen maslahatlaşyp jogap beriň we toparlar arasynda çekişme guraň.

1-nji toparyň jogaby

2-nji toparyň jogaby

Gönükme. Aşakdaky goşgy bentlerinden zaman şekillerini tapyň.

ÖZBEK-TÜRKMEN DOSTLUGY

Neneň guwanmaýyn, bu gün üstümde,
Rahat asmany bar özbek-türkmeniň.
Kalba Hak nuruny mäkäm paýlaýan,
Dini – Gurhany bar türkmen-özbegiň.

Nejmeddin Kubra, Gorkut ata pir,
Jelaeddin, soltan Temir Jahangir,
Nowaýy, Pyragy, Andalyp şahyr,
Ylmy mirasy bar özbek-türkmeniň.

Görogly, Alpamyş, Tahyr we Zöhre,
Şasenem hem Garyp nusgadyr hemmä,
Wamyk bilen Uzra, Saýatly-Hemra,
Şeýle dessany bar türkmen-özbegiň.

Dini, ýeri, Güni hem asmany bir,
Derýasy bir, gaýrasy bir, jany bir,
Ortada bir tamdyr, daşgazany bir,
Nesibe nany bar özbek-türkmeniň.

Garaşsyzlyk gülüp bakdy, bagt çüwdi,
Şäherler gül açdy, görküne geldi,
Aşgabat Daşkende gujagyn gerdi,
Köşki-eýwany bar özbek-türkmeniň.

Gurbannazar Eziz, Sirojiddin Saýid,
Gözel Şagulyýewa hem Mahmyt Taýir,
Ýürekden wasp edýän dost-doganlygy,
Şahyr Kurpany bar türkmen-özbegiň.

Kurban Muhammetrizo

Ýazyjynyň terjimehalyny okaň. Aşakda görkezilen häzirki zaman işliklerini tekstdäki boş ýerlere dogry goýuň.

gelyär	göçýär
dogulýar	edilýär
işleýär	bolýar

Şahyr Berdinazar Hudaýnazarow 1927-nji ýylyň 15-nji aprelinde Ahal welaýatynyň Ak bugdaý etrabyňyň Bokurdak geňeşliginde (öňki Aşgabat welaýatynyň Aşgabat etrabyňyň Gyzylsakal geňeşligi) eneden _____. Onuň çagalyk ýyllary agyr uruş ýyllaryna gabat _____. Olaryň maşgalasy 1940-njy ýyllarda Lebap welaýatynyň Kerki etrabyňa _____. Berdinazar Hudaýnazarow 1955-nji ýylda Kerki şäherindäki 4-nji orta mekdebi, 1959-njy ýylda Ýazyjylar Birleşiginiň ýanyndaky Ýokary Edebiýat kursuny tamamlayar. Ol mekdepde okap ýörkä, zähmet ýoluna

başlamaly _____. 1943–1944-nji ýyllarda onuň ilkinji goşgulary çap _____.

Berdinazar Hudaýnazarow 1943-1946-njy ýyllarda Kerki etrabyňyň şol wagtky «Gyzyl baýdak» daýhan birleşiginde tabelçi, 1946-1947-nji ýyllarda şol wagtky Kerkiniň «Täze ýyl» gazetiniň edebi işgäri, 1947-1950-nji ýyllarda Kerkiniň «Pagtaçynyň sesi» gazetiniň edebi işgäri, redaktoryň wezipesini ýerine ýetiriji, 1950-nji ýylda «Sowet Türkmenistany» (häzirki «Türkmenistan») gazetiniň edebi işgäri, 1950-1954-nji ýyllarda döredijilik işinde, 1954-1955-nji ýyllarda «Wodstroýewes» gazetiniň gezme habarçysy, 1955-1957-nji ýyllarda döredijilik işinde, 1957-1959-njy ýyllarda Ýazyjylar Birleşiginiň ýanyndaky Ýokary Edebiýat kursunyň diňleýjisi, 1959-1961-nji ýyllarda döredijilik işinde, 1961-1962-nji ýyllarda «Edebiýat we sungat» gazetiniň bölüm müdiri, 1962-1968-nji ýyllarda «Sowet edebiýaty» (häzirki «Garagum») žurnalynyň şygryýet bölüminiň müdiri, 1968-1991-nji ýyllarda döredijilik işinde, 1991-1992-nji ýyllarda Türkmenistanyň Ýazyjylar Birleşiginiň hormatly başlygy, 1992-2001-nji ýyllarda Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky baýragyny bermek baradaky komitetiň başlygy wezipelerinde _____.

Aşakdaky terjimehaldan alnan bölegi okaň we haýsy ýazyjy hakynda gürrüň gidýändigini anyklaň.

Aman Kekilow
(1912–1974)

Hajy Ysmaýylov
(1913–1948)

Ol Türkmen döwlet neşirýatynda işleýär, edebi döredijilik işine başlaýar. Rus hem daşary ýurt ýazyjylarynyň eserleriniň birnäçesini türkmen diline terjime edýär. ... çagalar hem ýetginjekler prozasyny esaslandyryjylaryň biri. Ol «Iki atanyň bir ogly» (1946), «Bäsdeşler», «Mugallymyň gyzy» (1947) ýaly powestleri ýazýar. Ol 1948-nji ýylda Aşgabat ýer titremesinde wepat bolýar.

Gelýär, bolýar işliklerini ýöňkemedede üýtgediň. Ýöňkeme goşulmalarynyň ýazylyşyna üns beriň.

	Birligi	Köplügi
I	gelýär...	gelýär...
II	gelýär...	gelýär...
III	gelýär...	gelýär...

Aşakdaky sözleri we goşulmalary birleşdirip ýazyň. Olaryň ýazuw düzgünine üns beriň.

Berdi	-di
Gel	nazar
Okama	taý
Tokly	gum
Geňeş	-ýar
Gelin	-lik
Gara	alyjy
Mele	hal
Terjime	guş

Teksti okanda ýazyjynyň ady galdyryp okalýar. Ýazan eserleri arkaly okuwçylar ýazyjyny anyklaýarlar. Okalanda ýaý içinde berlişi ýaly zaman goşulmalaryny nädogry okaýar. Okuwçylar ony düzedýär.

USSAT ÝAZYJY, MEŞHUR ALYM, GÖRNÜKLI PEDAGOG

Hydyr Derýaýew 1905-nji ýylda häzirki Mary welaýatynyň Mary etrabyňyň Egrigüzer obasynda daýhan maşgalasynda dogulýar. On iki ýaşyna çenli ene-atasynyň elinde terbiýelenýär, emma tiz wagtdan soň geljekki ýazyjynyň ilki ejesi, soňra bolsa kakasy aradan çykyp, garyndaşlarynyň elinde galýar. H. Derýaýew 1920-nji ýylda Marydaky Togtamyş internatynda okap başlaýar. 1922-nji ýylda bolsa ol Aşgabat şäherindäki mugallymçylyk institutyna okuwa girýär. Bir ýyl geçensoň, okuw mekdebiniň Daşkent şäherine geçirilmegi bilen, 1926-njy ýylda okuwyny şol ýerde tamamlap, institutda mugallymçylyk **edýär**.

Heniz uniwersitetiň talybyka, 1930-njy ýylyň maýynda Türkmenistanyň edebi dil, adalga we dürs ýazuw meselelerini ara alyp maslahatlaşan birinji ylmy konferensiýasyna gatnaşan, şol döwürden başlap zehinli dilçi hökmünde özüni görkezen H.Derýaýew institutyň mugallymy, dil we edebiýat fakultetiniň dekanı hökmünde pedagogik iş alyp barmak bilen çäklenmän, dilden okuw gollanmalaryny taýýarlamaga girişýär. Onuň H. Baýlyýew bilen bilelikde taýýarlan «Ýewropalylar üçin türkmen diliniň iş kitaby. I bölüm» atly işi 1932-nji ýylda, ýene şol awtor bilen ýazan «Ene dili. Grammatika. IV okuw

ýyly üçin» atly gollanmasy bolsa 1933-nji ýylda neşir edilýär. Hydyr Derýaýewiň 1934-nji ýylda orta mekdebiň VI – VII synplaryna niýetlenip neşir edilen 66 sahypalyk «Grammatika» kitaby ilkinji gezek tutuşlygyna türkmen diliniň sintaksisine bagyşlanan birinji okuw gollanmasydyr. 1935-nji ýylda kitabyň möçberi 81 sahypa ýetirilen ikinji neşiri çapdan çykýar.

Alym «XVIII – XIX asyrlarda türkmen edebi diliniň aýratynlyklary» diýen temada ylmy-derňew işini geçirýär. «Türkmen diliniň grammatikasynyň» käbir bölümlerini ýazmaga **gatnaşýar**.

Hydyr Derýaýewiň galamyndan çykan eserleri barmak бүкүp sardan köpdür. Olaryň esaslary «Çal, dutarym» goşgudan, «Aruw» (1928), «Ökünçmi, maslahat» (1929) liriki poemalardan, «Mähri», «Hojanepes» pýesalardan, «Ykbal», «Harasat», «Mukaddes ojak» atly romanlardan ybarat. Garaz, şygyr, kyssa, dramaturgiýa žanrlarynda gowy eserler döretmegiň hötdesinden gelen Hydyr Derýaýewiň ady Berdi Kerbabaýew, Ata Gowşudow, Beki Seýtäkow ýaly söz ussatlarynyň atlary bilen bir hatarda durýar.

Ýazyjynyň meşhur «Ykbal» romany «Ganly penjeden» ady bilen 1937-nji ýylyň oktýabrynda çap bolup çykýar. Awtor soň, «Ganly penjeden» atly romanyny täzedan «Ykbal» ady bilen neşir etdirdi. «Ykbal» romany awtora uly meşhurlyk getirýär. 1962-nji ýylda romanyň ikinji kitaby, 1966-njy ýylda üçünji kitaby, 1971-nji ýylda bolsa romanyň ahyrky – dördünji kitaby çap bolup çykýar. Onuň eserleri okyjylar tarapyndan gowy garşylanýar.

Türkmenistanyň halk ýazyjysy, Magtymguly baýragynyň we ençeme sylaglaryň eýesi, TYA-nyň habarçy agzasy, ilkinji türkmen dilçileriniň biri, alym we pedagog Hydyr Derýaýewiň adyny 1990-njy ýyldan bäri Mary şäherinde ýerleşýän Mugallymçylyk mekdebi **göterýär**.

Audio arkaly eşiden tekstlerdäki sözleriň dogry görnüşini berlen sözleriň ýanyna ýazyň.

Edýär	
Gatnaşýar	
Göterýär	

Aşakdaky sözlemi dowam etdirip tekst düzün.

Psiholog Artur Aron öz gözlegini geçirmek üçin tejribeden üçin konglylary toplady. Missouri Antony we Çikagodan Laura jübütlik hökmünde saýlanyp alyndy we şol bir stoluň başyna çagyryldy. Olaryň gepleşiklerini ýazga almak üçin stoluň başyna...

Ikinji teksti we ondaky suratdan peýdalanyň. Waka edil siz isleýşiňiz ýaly dowam etmegi mümkin.

Meniň pikirimçe ...

1-nji suratdaky kitaby sahypalaýan çaga we 2-nji suratdaky palta tutup duran adamy taryp ediň.

Jemgyýetimize mahsus aşakdaky tertip-düzgünlere we pikir bildiriň. Synpda «etmeli» we «etmeli däl» baha berýän adamlaryň sanyny kesgitleň we netijeleri bellik ediň.

T/s	Jemgyýetimizde tertip-düzgünler	«gerek» (sany)	«gerek däl» (sany)
1.	Mekdep üçin ýekeje formanyň girizilmegi		
2.	Şäherde täze gelniň köçäni süpürmegi		
3.	Ata öýüniň körpe çaga üçin galmagy		
4.	Synp otaglarynda otliçnikleriň birinji partada oturmagy göreldele okuwçylaryň		
5.	Bäbegi sallançaga belemek (oramak)		
6.	Dilegçilere pul bermek		
7.	Hak bolsaňda özüňden ululara subut etmezlik		
8.	Ýaşlaryň sözlerini üns bilen diňlemek		

II BÖLÜM.

TEBIGAT NYGMATLARY

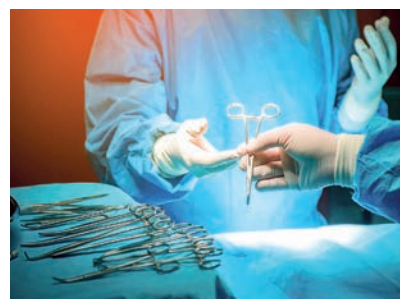
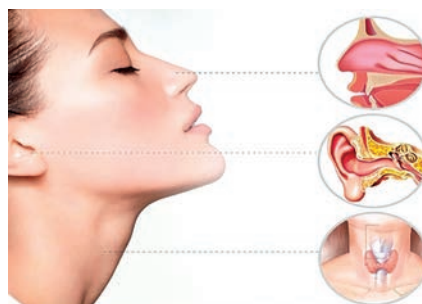
- Keselhanada
- Global ýylylygyň ýokarlamagy
- Gaýta işlenýän çykyndylar

KESELHANADA

Suratlara üns beriň. Soraglara jogap beriň.

Ҷумуш

1. Suratlara seredip haýsy lukman ekenligini aýdyň.
2. Siz haýsy lukman kabulynda bolduňyz?

Lukman we näsag arasyndaky söhbetde nähili gepleşiklerden peýdalanylýar? Ýazyň.

Nusga: Siziň niräňiz agyrýar?

Teksti okaly, balyň peýdasy barada düşüňjä eýe bolaly.

Ary balyny gadym wagtlarda hem näsaglary bejermekde giňden peýdalanyşyrlar. Aýratyn hem mundan 5000 ýyl öň adamyň saglygyny dikeltmek, onuň güýç-kuwwatyny berkitmek üçin rahatlandyryjy **derman** deregine, iýmit siňdiriji, işdäni açyýjy, ýarany we oda ýanan derini bejermek üçin peýdalanyşyrlar.

Ýarany bal bilen bejermek işi dogry ýola goýlan wagtynda, ýara örän tiz bitýär. Ýaranyň düşen ýerinde gan hereketini, limfa hereketini güýçlendirip, ýaranyň ýuwulup durmagyna köp peýda edýär. Ondan başga-da bal birnäçe zyýanly **mikroblary** öldürýär. Meselem, içgeçme keseliniň basilla taýajyklaryny, strentokokklary stafilokokklary we şuna meňzeşleri düýbünden ýok edýär. Ary balyny balyk ýagyna goşup, ony ýara çalsaň, ol has hem peýdaly bolýar. Aýratyn hem ary baly köp wagtlaý gutulmaýan ýaralary örän tiz bitirýär. Ukrainaly görnükli **medisina** işgäri A. S. Burdaý aşakdaky ýaly taýýarlaýyş tärini maslahat berýär:

a) 80 gram baly, 20 gram balyk ýagyny, 3 gram ýaly ksereformany goşup, şu düzümlerden ýasalan dermany ýara çalyň, soňra ýarany hasa bilen daňmaly;

b) **hirurg** M. Roýwiçer trofiki sarybaşy bejermek üçin şeýle resept bilen derman taýýarlamagy göz önünde tutýar.

Şeýle dermany 5 gram balyk ýagyny 2 gram **nowakaini** 500 müň birlik penisillini, 10 gram baly goşmak bilen taýýarlamaly.

Şu **resept** boýunça ýasalan derman çalnan ýarany hasa bilen daňmaly, ony hem 2-3 günden täzeläp durmalydyr. Bejeriş kursy hem 2-3 hepdedir.

Balary zäheri-de örän köp keselleriň dermanydyr, bu ylmy taýdan subut edildi. Bu zäheriň kesel bejerijilik roly beýleki balary önümlerinden has ýokarydyr. Ary zäheri gözagyry kesellerine, **nerw** kesellerine, nerw sistemasynyň bozulmalaryna we başga-da birnäçe kesellere peýdalydyr.

Soraglar we ýumuşlar

1. Balarynyň baly we zäheri medisina nähili ähmiýete eýe?
2. Bu maglumatlara eýe bolmazdan öň, bal we balary zäherine nähili önüm hökmünde seredýärdiňiz?
3. Ýokardaky resept boýunça özbaşdak melhem taýýarlamagy başarmydyňyz?

Ўмуш

Tekstdäki aýratynlandyrylan sözleriň manysyny düşünmäge çalşaly.

Işligiň geljek zaman şekili

Geljekde boljak işi, gymyldy-hereketi bildirýän işlige işligiň geljek zaman şekili diýilýär.

Geljek zaman işlik şekili iki topara bölünýär:

Mälim geljek zaman

Nämälim geljek zaman

Teksti okaň we işlikleri tapyň.

Töwerekdaşy, synlanyňda, synladygyňça synlasyň gelýär. Tebigat diýlip atlandyrylýan bu daşky görnüş bütin durky bilen adamy özüne bendi edýär. Bahar paslynda agaçlaryň täze pyntyklaýan ýapraklary, ak ýa-da gülgün gülleri, nowçalary, depeleriň, dereleriň, daglaryň gök maýsalarla bürenmegi, bir söz bilen aýdanyňda, tebigatyň janlanmasy bolup geýýän bolsa, tomus bize özüniň dürli nazu-nygmatlaryny eçilýär. Howanyň yssysyna süýjap bişýän miweler, gök önümler bereketli saçagymyzy bezeýär. Özüniň sary reňki bilen maýyl edýän tyllaýy güýz pasly bolsa, gysga wagtlý çabgalary bilen ýer yüzüni ýuwýar.

Bu sözde adamyň ýaşaýyş-durmuşy, dünýägaraýsy, ömri we ykbaly jemlenýär. Ýnsan hemişe tebigat bilen sazlaşykly ýaşap, onuň gözelligine gözelligi gosupdyr. Ata-babalarymyzyň kerwen ýollarynyň ugrunda guýy, bag we düme gawun-garpyzlary ekendigi mälimdir. Ýere aýawly garamak, bol hasyl ýetişdirmek - munuň özi daýhanyň ýere bolan yhlasynyň hem-de zähmetsöýerliginiň netijesidir. Mähriban topragymyzyň gözelligine sarpa goýmak, ony aýawly saklamak her birimiziň mukaddes borjumydyr.

Şeýle hem **«Bag ekeniň ömri uzak», «Bag ekeniň bagty açyk», «Bag barsyz bolmaz, at timarsyz», «Armyt pudagynda sallanar, ýere düşse ballanar», «Almany çöle ek, armydy baýra», «Suw seslener gamyş bilen, gyz beslener kümüş bilen», «Suwly ýer – gül, suwsuz ýer – çöl»** ýaly tebigat bilen bagly nakyllar hem halkymyzyň daşky gurşaw bilen sazlaşykly ýaşandygyny aňladýar. Ata-babalarymyz agaçlardan örän ýerlikli peýdalanyp, olardan dürli serişdeleri ýasapdyrlar. Esasan hem, derek, şemsat agaçlaryny gurluşyga niýetläpdirlar. Tut agajyndan dutaryň kädisini, erik agajyndan bolsa, sapyny ýasapdyrlar.

Tekstdäki aýratynlandyrylyp ýazylan nakyllaryň manysyny düşündiriň

Mälim we nämälim geljek zaman işligi

Mälim geljek zaman işligi anyk ýüze çykjak ýa-da bir sebäbe görä ýüze çykmaajak gymyldy-hereketi aňladyp, düýp işligiň soňuna -jak, -jek goşulmalarynyň biri goşulyp ýasalýar.

Nämälim geljek zaman işligi düýp işligiň yzyna -ar, -er goşulmalarynyň biri goşulyp ýasalýar.

Gönükme. Aşakdaky nakyllara işligiň nämälim geljek zaman şekiliniň goşulmasyny goşup göçüriň.

1. Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl agla..., ýurdundan aýrylan ölünçä agla...
2. Ýaz ýatan gyş agla...
3. Ýalta ýal tap..., tapsa-da bîl tap...
4. Ýolbarsyň çagasy ýylda aýaklan...
5. Ýoda yzlasaň, ýola bar...
6. Ýamana ýanaşsaň ýarasy yok...
7. Okan oylan, atasyny ýeň...
8. Düýe garrasa, köşegine eýer... .

Gönükme. Okaň. Nämälim geljek zaman işlikleriniň barlyk we ýokluk görnüşlerini anyklaň.

Ýer gaty bolsa, öküz öküzden görer.
Maslahatly biçilen don gysga bolmaz.
Maslahat bilen atylan daş uzak gider.
Ýylan çakan kendirden gorkar.
Ýylanyň ýigreneni narpyz,
ol hem hininiň agzynda gögerer.
Ker eşidenini biler, kör – tutanyny.
Kömekleşen ýow gaýtarar.
Eşiden deň bolmaz gören göz bilen.

Maslahatly biçilen don gysga bolmaz. Şu nakylyň manysyna nähili düşünyärsiňiz? Öz pikiriňizi beýan etmäge çalşyň.

Gönükme. İşligiñ nämälim geljek zaman şekilini ýöñkemedede üýtgediñ.

Okar, gurar, dokar.

Gönükme. Tekstden alnan bölekden geljek zamanyñ barlyk we ýokluk şekilini tapyñ.

Şeýle hem «Bag ekeniñ ömri uzak», «Bag ekeniñ bagty açyk», «Bag barsyz bolmaz, at timarsyz», «Armyt pudagynda sallanar, ýere düşse ballanar», «Almany çöle ek, armydy baýra», «Suw seslener gamyş bilen, gyz beslener kümüş bilen», «Suwly ýer – gül, suwsuz ýer – çöl» ýaly tebigat bilen bagly nakyllar hem halkymyzyñ daşky gurşaw bilen sazlaşykly ýaşandygyny aňladýar.

Aşakda berlen sözleri zamanlara bölüp ýazyñ.

Alýar, okady, okaýar, geler, ýazar, gitjek, oty:r, barar, barjak, işlejek, gördi, du:r, işleýär, işlär, biler, geljek, ugrajak, bilýär, biler, görer, ýaty:r, görer, okapdy, geljekdi, geldi.

Öten zaman:

Häzirki zaman:

Geljek zaman:

Gönükme. İşliklere nämälim geljek zamanyñ ýokluk galybynyñ goşulmasyny goşup, ýöñkeme bilen üýtgediñ we ýazuw düzgünlerini düşündiriñ.

Çoý, geý, goý, gyý, guý.

Teksti okaly, manysyny özleşdirmäge çalşaly.

Suw – ýaşaýan planetamyзда iň köp ýaýran organiki däl birleşme bolup, tebigatda suwuk, gaty, gaz halında saklanýar. Suw ähli ýaşaýyş hadysalarynyñ esasydyr, fotosintez hadysasynda kislorodyñ ýeke-täk çeşmesidir. Suw diñe bir suw toplumlarynda däl-de, howanyñ we topragyñ, ähli janly-jandarlaryñ düzüminde,

umuman, biosferanyň ähli çäklerinde saklanýar. Janly organizmler özleriniň biomassasynda 80-90%-e çenli suwy saklaýar we onuň 10-20%-iniň ýitirilmegi ölüm howpuny abandyrýar.

Ýaşayan planetamyzdaky ähli suwlaryň köp bölegi okeanlarda we deňizlerde jemlenendir. Süýji suwlaryň köp bölegi (85%) bolsa, polýar zonanyň we daglaryň buzluklarynda saklanýar. Tebigatda süýji suwuň emele gelmegi kiçi we uly suw aýlanyşygynyň netijesinde bolýar.

Süýji suwlaryň resursynyň öweziniň dolmagynda tebigatda suwuň aýlawynyň orny uly. Suw aýlawynyň esasy elementlerine: atmosfera, okean, materik suwlary degişli. Ýer şarynda ýaşayşyň dowam etmegi tebigatda suwuň aýlawyna baglydyr. Suwlar okeanlaryň, deňizleriň, topragyň, ösümlikleriň üstünden bugaryp atmosfera giňişligine gidýärler. Ol ýerde suw buglary birleşip, ygal görnüşinde täzeden ýere ýagýarlar. Ýagan ygallaryň bir bölegi gury ýere, beýleki bölekleri ummanlara ýagyp, käbir bölegi bolsa, ýene-de atmosfera giňişligine bugaryp gidýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Tebigatda suw nähili görnüşde saklanýar?
2. Tebigatda suwuň aýlawynyň nähili ähmiýeti bar?
3. Tekstden işligiň zaman şekillerini tapmaga çalşaly.

Berlen maglumatlaryň tekst esasynda dogry ýa-da nädogrudygyny anyklaň.

	Maglumatlar	Dogry (A)	Nädogry (B)
1	Suw – ýaşayan planetamyzda iň köp ýaýran organiki birleşmedir.		
2	Suw ähli ýaşayş hadysalarynyň esasydyr, fotosintez hadysasynda kislorodyň ýeke-täk çeşmesidir.		
3	Janly organizmler özleriniň biomassasynda 80-90%-e çenli suwy saklaýar.		
4	Ýaşayan planetamyzdaky ähli suwlaryň köp bölegi daglarda we derýalarda jemlenendir.		

Goşgyny üns bilen okaň we soraglara jogap beriň.

GUNDAGY SELIN, SAZAK...

Gundagy selin, sazak,
Gördüm, ak çäge uklar.
Çerkeziň düýbün köwüp,
Ol hinden ýalman jyklar.

Ne ajaýyp söz gerek,
Taryp etmäge çöli.
Jennetiň ysyn berýär,
Gandym, çerkeziň güli.

Sanajyn bulut kakyp,
Sepeleýär damjalar.
Gijelerne ses edip,
Boýun alar ýylaklar.

Men bir teşne görküne,
Gözüm gidýär durkuna.
Keýik, towsan, maraly,
Gezip ýörler erkine.

Mährim ýaýdyr, göwnüm ok,
Men bir awçy, eý, sähra.
Gördüm, guwandym تنها,
Saňa yetmez hiç baha.

G.Welbegow

Soraglar we ýumuşlar.

1. Goşguda sähra bolan garaýyş nähili beýan edilýär?
2. Şygyrda berlen «Gundagy selin, sazак» diýen setiriň manysyna nähili düşüňärsiňiz?
3. «Gundag» sözüniň manysyny türkmen diliniň düşündirişli sözlüğinden tapyň. Bu söz goşguda nähili göçme many aňladýar?
4. Döwletimiz tarapyndan tebigat gözelligini, onuň baýlyklaryny gormak barada nähili alada edilýär?

Ýumuş.

Goşgyny diňläň wagtyňyz zaman aňladýan sözleri depderiňize ýazyň we haýsy zaman aňladýandygyny aýdyň.

Goşguda agzalan haýwan we ösümlikleriň atlaryny aşakda görkezilen suratlaryň aşagyna dogry ýazyň. Olar barada bilýän zatlaryňyzy gürrüň beriň.

İŞLIGİŇ ÖTEN ZAMAN ŞEKILI

Öten zaman işligi gepleşilip durlan wagtdan öň ýerine ýetirilen işi, gymyldy-hereketi aňladýar. İşligiň öten zaman şekili düýp işlikleriň yzyna *-dy, -di* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýarlar.

Ýoklugy *-dy, -di* goşulmasynyň öňünden *-ma, -me* goşulmasynyň getirilmegi bilen ýasalýar. **Meselem:** *aldy-almady, geldi-gelmedi.*

Durmuşyňyzda bolup geçen gyzykly waka hakynda hekaýa ýazyň. Ýazan hekaýaňyzy partadaşyňyz bilen çalşyp okaň hem-de kemçilikleri we üstünlikleri barada pikirleşiň.

Waka şeýle bolupdy.....

Gönükme. Işligiň öten zaman şekilini tapyň.

Saç, sakgallar agaryp,
Ol ýaşlyk geçip gitdi,
Akyl-huşum durlanyp,
Sowulmaz güýze ýetdi.

Agtyk, çowluk daşynda,
Baglaryň miwe etdi.
Garrylykdy höwesiň
Ýaşlyga göwnüň gitdi.

Aýlar, günler aýlanyp,
Ýyllar deňiňden gitdi,
Çig süýt emen adamzat,
Bu güne şükür etdi.

«Obadaşlarym» G. Welbegow.

Özbaşdak ýerine ýetireli

Üns beriň! Berlen sözleri kesgitlemeleriň deňine goýup depderiňize göçüriň.

Suw	Howa	Deňiz	Ýagşy	Bulut
-----	------	-------	-------	-------

- ýeriň atmosferasyny düzýän, esasan azot we kisloroddan ybarat gazlaryň garyndysy.
- wodorodyň we kislorodyň himiki birleşmesi bolan suwuklyk.
- garamtyl ýa-da agymtyl reňkli, ýerden bir näçe ýokarlykda ýygnaýan goýy suw bugy.
- owunjak suw damjajyklary görnüşinde ýagýan atmosfera ýagyny, damjalap ýa-da çisňäp ýagýan ýagyn.
- ajymtyk duzly, uly suw giňişligi.

GLOBAL ÝYLYLYGYŇ ÝOKARLAMAGY

Häzirki döwürde dünýä möçberindäki esasy meseleleriň biri dünýäniň gyzmagy meselesidir. Häzirki ýylylyk derejesi hem bolmalysyndan ýokarda.

Kopengagen sammitine hödürlenen ýylylygyň ýokarlama mukdary iki dereje bilen çäklendirilýär. Çünki kesgitlenen şol çäk soňky çäre. Bir derejeli her bir ýokarlama nămelere sezewar bolarkak eýsem?

Global ýylylygyň ýokarlamagy bilen baglanyşykly iň esasy ylmy gurama Hökümetara **klimat** çalşygy geňeşi hasaplanýar. Çap edýän maglumatlary bilen bütin dünýä ýol görkezýär. Geňeşiň çap eden möhüm maglumatlaryndan birinde beýan edilmegine görä ýaşayan asyrymyzyň dowamynda ýylylyk 1,4 bilen 5,8 dereje arasynda ýokarlar. Şeýle ýagdaýda baý, garyp tapawudy ýok, ähli ýurtlarda durmuş şertleri agyrlaşar. Ilat sany diýseň azalar. Käbir sebitlerde guraklyk sebäpli kynçylyk bolar, käbir sebitler bolsa, sil sebäpli suwuň aşagynda galar. Alymlar ýaşayan durmuşymyzyň global ýylylykdan năhili zyýan görjekdigini gürrüň berýär. Ýylylyk apatyna sezewar bolmagy arzuw etmeýäris emma, diýeliň, planetamyzyň başyna şeýle ýagdaý geldi. Ine şonda biziň we **planetamyzyň** başyna nămeleriň geljekdigini gürrüň bermek isleýäris.

Planetamyzyň ýylylygy häzirkisinden 1 dereje ýokarlan halatynda; ABŞ-nyň günbatarynda guraklyk başlar. Güýçli gum tupanlary turar, şol sebäpli göç edişlik bolar. Afrikadaky Klimonjoronyň ähli gary we buzlary erän halatynda dagyň üstündäki tokaýlar ýok bolar. Afrikadaky derýalaryň we akarsuwlaryň suwy azalar. Deňiz suwunyň ýylylygy ýokarladygy saýyn gaýlar hem köpeler. Ada döwletleri deňiz suwunyň aşagynda galar.

Sammit (Iňlisçe summit – iň ýokary, ýokarky) – iň ýokary derejedäki duşuşyk, ýygnak, gepleşikler.

Soraglar we ýumuşlar

1. Dünýäniň gymmagy nähili heläkçilige alyp geler?
2. Dünýäniň gymmagyna nämeler sebäp bolýar diýip pikir edýärsiňiz?
3. Tekstden aýratynlandyrylyp ýazylan sözleriň manysyny düşündirmäge çalşaly.
4. Tekstden zaman şekillerini tapyň.

Tebigat bilen baglanyşykly adalgalary kesgitlemesi bilen dogry göçüriň. Alynma sözleriň ýazylyşyna üns beriň.

Atmosfera	Ýeriň suw gabygy. Ýerde suwuň paýlanyşy (Dünýa okeany, buzluklar, ýerasty suwlar, derýalar, köller, batgalyklar).
Gidrosfera	Ýeriň gaty halyndaky gabygy. Litosferanyň üst ýüzi (plitalar, okeanlaryň düýbündäki çöketlikler, ýokary göterilmeler).
Biosfera	Ýeriň howa gabydy. Atmosferanyň gatlaklarynyň ähmiýeti: ýerin üst ýüzüni goraýşy, planetamyzda ýaşaýşy goraýşy, howa ýagdaýlaryna edýän täsirleri.
Litosfera	Ýeriň gök öwüsän we janly organizmler tarapyndan özgerdilen gabygydyr.

Öten zaman işlik şekili iki topara bölünýär

Gutarnykly öten zaman

Dowamly öten zaman

Gutarnykly we dowamly öten zaman işligi

1. Gutarnykly öten zaman düýp işlikleriň yzyna -dy, -di goşulmasy goşulyp ýasalýar.

Meselem: Gurban işi gutardy. Gülaýym jigisine täze köýnejik tikdi.

Gutarnykly öten zaman işliginiň ýokluk galyby düýp işlik bilen zaman goşulmasynyň arasyna -ma, -me goşulmasy goşulyp ýasalýar.

Meselem: ýazdy - ýazmady, gitdi - gitmedi, gördi - görmedi, gutardy - gutarmady.

2. Dowamly öten zaman işligi bir işiň, gymyldy-hereketiň birnäçe wagt dowam edýändigini aňladyp, iki ýol bilen ýasalýar.

Nämälim geljek zaman (-ar,-er) goşulmasyndan soň, -dy, -di goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Bu hili dowamly öten zaman işligi has öňräk bolup geçen we köp wagt dowam eden gymyldy -hereketi aňladýar.

Meselem: *Men kiçijikkäm her gün ejem meni çagalar bagyna äkiderdi. Öylän bolsa ol yerden mamam alyp gaýdardy.*

Häzirki zaman işliginiñ (-ýar,-yär) yzyndan -dy, -di goşulmasynyň gelmegi bilen. Bu ýol bilen ýasalan dowamly öten zaman işligi iki manyny aňlatmaga, ýagny täzeräkke bolup geçen dowamly gymyldy-hereketi aňlatmaga hyzmat edýär.

Gönükme. Sözlemleri göçürüň, dowamly öten zaman işlikleriniň aşagyny çyzyň, olaryň nähili hereketi aňladýandygyny düşündiriň.

Mylaýym güýz paslynyň bir günüdi. Buýsançly burçlary asmandan magallaklap duran galanyň içi adaty joşgunly hereket bilen gaýnaýardy, şatlykly şowhun bilen ýaňlanýardy. Gýş bolsun, ýaz bolsun, tomus bolsun, güýz bolsun, parhy ýok, bu galada şu joşgunly hereket, şu şatlykly şowhun hemişe birsydyrgyn dowam edýärdi. Bu gala guş gelse, ganaty gyrlyp, gulan gelse, toýnagy gyrlyp, üstünden guş hem uçup bilmejege, derwezesinden döw hem sekip bilmejege meňzeýärdi. Hamala, «häh!» diýende, ýetmiş baş derwezesiniň her birinden yüz müň demir donly Görogly gylyjyny syryp çykaýjak ýaly buýsançlydy (A. Gowşudow).

Gönükme. İşligiň gutarnykly we dowamly öten zaman şekiliniň goşulmasyny tapyň. Olardan soň nähili goşulmalar gelendigini aýdyp beriň.

Gapyňyzdan öterdim,
Eräp-eräp akardym,
Seniň zire zülpüňi,
Tamdyrama dakardym

Monjugatdy

Ykballar oýandy güýç geldi dyza,
Nar dek ýanyp dursuň öwrülip köze,
Şükürim bar, indi geçen günlere,
Täze ýürek, öýken bagyrlý geldim.

Halkyň heýkel dikdi seniň şanyňa,
Begenjimden süýnüp gaýtdym ýanyňa,
Kabul et, tutumly desterhanyňa,
Eli duz tagamly şygyrly geldim

A. Mammedow

Gönükme. Işligiñ geljek zaman şekillerinden soñ, nähili goşulmalarıñ goşulandygyny aýdyp beriñ we olaryñ 4 sanysyny sözlem içinde getirip depderiñize göçüriñ.

Okarys, bilmezler, ýüzerin, soramazlar, okarsyñ, gellersiñiz, durarlar, görjegiñ, soraşjagyñyz, ýazylar, dokajagyñ, ýazjagymyz, düzjegimiz, tekizlejegiñ, dokarlar, goýmazlar, okajagyñ, görjegim, aýtjagyñ, aýtjagy, bileris, begenerin, sorajagy, dogurlajagymyz, sözleşjegiñiz.

Özbaşdak ýerine ýetireli

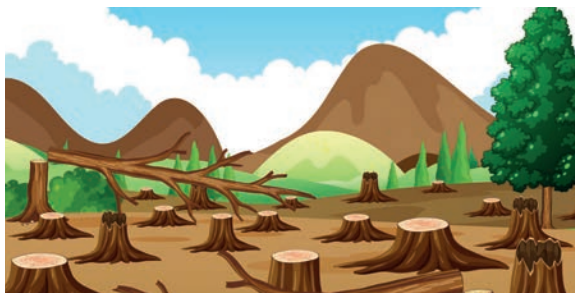
1. Işlikler näçe zaman aňladýar? A. 4. B. 2 S. 3. D. 5.	4. Aşakdaky sözleriñ haýsysy dogry ýazylan? A. duryn, dursyñ B. durun, dursuñ S. durmak, durdym D. görmek, gördim
2. Haýsy jogapda konkret häzirkî zaman aňladylypdyr? A. Aman şähre gitdi. B. Jeren surat çekýär. S. Ertir howa gowy bolar. D. Gar ýagyp dur.	5. Geljek zaman goşulmasy haýsy? A. -dy,-di. B. -ýar,-ýär. S. -jak,-jek. D. -ýardy, -ýärdi.
3. Öten zaman şekili nähili ýasalýar? A. -jak,-jek arkaly. B. du:r, oty:r sözleri arkaly. S. -dy,-di goşulmasy bilen. D. -ar,-er goşulmasy bilen.	6. – ar, -er goşulmasy nämäniñ goşulmasy? A. Dowamly öten zamanyñ. B. Umumy häzirkî zamanyñ. S. Mälim geljek zamanyñ. D. Nämälim geljek zamanyñ.

GAÝTA IŞLENÝÄN ÇYKYNDYLAR

Suratlara üns beriñ! Suratlaryñ esasynda tebigata ýaramaz täsir edýän zatlar barada öz pikiriñizi beýan edip tekst ýazyñ. Soraglara jogap beriñ.

Ўмуш

1. Tebigatyň zaýalanmagyna nämeler täsir edýän eken?
2. Çykyndylary gaýta işlemegiň ähmiýeti nämeden ybarat?
3. Plastik önümlerini gaýta işlemek arkaly tabigata täsir edip bolýarmy?

Berilen maglumatlaryň dogry ýa-da nädogrudygyny anyklaň.			
	Maglumatlar	Dogry (A)	Nädogry (B)
1	Çykyndylary gaýta işlemek arkaly tebigatyň hapalanmagynyň öňüni alynýar.		
2	Nebit önümlerine bolan islegi kemeldýär.		
3	Çykyndylardan gaýta işlenen önümler ynsan organizmine ýaramaz täsir edýär.		

Teksti okaň we soraglara jogap beriň.

Nebiti ilkinji kim çykarypdyr?

Ýeriň astyndan alynýan çig nebit gadym zamanlarda hem belli bolupdyr. Käbir ýerde nebit Ýeriň ýüzüne has golaý ýerleşip, daşyna atylýp çykypdyr. Emma ony ýeriň astyndan burawlap almalydygy barada hiç kimiň kellesine gelmändir. Nebit çykarmak üçin ýeri burawlamak hakyndaky ilkinji ideýany öňe süren Nýu-Ýorkly alym Georg Bissel hasaplanylýar.

Edwin Dreýk (1819–1880) ilkinji bolup, burawlamak arkaly 1858-nji ýylyň 27-nji awgustynda 21 metr çuňlukdan nebit çykarýar. Dreýkiň ilkinji esaslandyran kompaniýasy başda günde 25 barrel nebit çykarypdyr. Ol nebit almakda adaty pompa ulanypdyr.

Edwin Dreýkiň açyşy derrew hemme ýere ýaýraýar. Burawlaýyş işleri Birleşen Ştatlaryň ähli künjeginde, Kanadada we Ýewropada giňden ýaýbaňlanypdyr. Netijede, nebit çykarmakda täze döwür başlanýar.

1870-nji ýylda Jon Dewison Rokfeller bilen Genri Flegler «Standard Oil» şereketini esaslandyrýarlar. Bu şereket 10 ýyldan soň Amerikanyň nebit çykarýan şereketleriniň 95 göterimine eýeçilik edýär. Rokfelleriň özi bolsa dünýäniň iň baý adamy we ilkinji millioneri bolýar.

1890-njy ýylda inžener Rudolf Dizel solýarka bilen işleýän hereketlendiriji oýlap tapýar. Dizel motorlarynyň senagatda we flotda işjeň ulanylmagy bilen nebite isleg has-da artyp başlaýar.

«Zaman» gazetinden

Aşakdaky soraglara jogap beriň.

1. Nebit çykarmak üçin ýeri burawlamalydygy hakyndaky ilkinji ideýany kim öňe sürýär?
2. Nebit ilkinji haçan çykarylýar?
3. Özbegistanyň haýsy welaýatyndan nebit çykýar?

Aşakdaky sözlere düşündiriş beriň.

Burawlamak	
Şereket	
Flot	
Dizel motor	

Sözlemi morfologik derňew ediň.

Nebit çykarmak üçin ýeri burawlamak hakyndaky ilkinji ideýany öňe süren Nýu-Ýorkly alym Georg Bissel hasaplanylýar.

Tekstdäki aýtatynlandyryp ýazylan işliklere zaman goşulmasyny goşup okaň. Nebitden alynýan önümleriň gündelik durmuşymyzdaky ähmiýeti barada gürrüň beriň.

Nebitden nähili önümler alynýar?

Biziň gündelik durmuşymyzda ulanýan harytlarymyzyň ählisiniň düzüminde diýen ýaly nebitiň gaýtadan işlenilen önümleriniň bardygyna göz ýetirmek bol... . Şeýle önümler bolsa 6 müňden hem kändir. Nebit ulaglar (awtoulaglar üçin benzin we dizel ýangygy, uçarlaryň reaktiw hereketlendirijileri üçin uçar kerosini) üçin ýangyç almakda çig mal bolup dur... . Ýangyç nebitden alynýan esasy önümdir. Emma nebitden ýangyçdan başga-da, peýdaly önümleriň köp sanlysy alynýar. Ine, olaryň käbiri:

Polietilen ýa-da plastik – nebiti gaýtadan işlemek arkaly alynýan önümleriň iň köp ýaýrandyr. Plastikany ulanmagyň amatly tarapy oňa zerur bolan islendik şekili berip bolýanlygydyr. Mundan başga-da, plastikden ýasalan önümleriň düzümini hem zerur bolan şertlere laýyklykda, üýtgedip bolýandyr.

Aspirin – iň bir ygtybarly we howpsuz derman serişdeleriniň biri hökmünde köpden bäri bellidir. Her ýylda kelle agyrysyna, ýürek-damar kesellerine garşy, gyzgyn peseldiji we gany suwuklandyryjy serişde hökmünde aspiriniň birnäçe milliard gerdejigi satylýar. Asetilsalisil turşulygy himiki salisin bilen utgaşdyrylanda, agyry aýryjy täsiri ber... .

Gün batareýalarynyň panelleri – energiýanyň alternatiw çeşmeleri bolan bu önümler energiýanyň gaýtadan dikeldilýän çeşmeleriniň ýerini tutmaga gönükdirilendir. Emma olaryň taýýarlanylmagy üçinde nebitiň gaýtadan işlenen önümleri zerur bolup durýar. Gün energiýasyny elektrik energiýasyna öwürýän fotoelementler nebit rezininden ýasalan panellere çalyn... .

Neýlon – nebitden alynýan täsin, özboluşly materiallaryň biridir. Bu günki günde zenanlaryň millionlarçasý neýlon joraplaryny ulanýarlar. Neýlon – berk, ýeňil sintetiki süýüm bolup, ol giňden peýdalanyl... . Häzirki döwürde neýlon gap ýuwujy serişdelerden başlap, paraşýuta çenli örän köp sanly harytlaryň taýýarlanylmagynda peýdalanylýar. Bu polimer 1935-nji ýylda «DuPont» kompaniýasynyň laboratoriyasynda oýlanyp tapyl... .

«Alýar» hazirki zaman işligini we «al» buýruk işligini ýöňkemedede üýtgediň. Üýtgeýiş aýratynlygyna üns beriň.

Birligi			Köplügi		
Men	alýar...,	al...,	Biz	alýar...,	al...,
Sen	alýar...,	al...,	Siz	alýar...,	al...,
OI	alýar...,	al...,	Olar	alýar...,	al....

Teksti okañ. Mazmunyna üns berip sözbaşy goýuñ.

Dünýä ýüzünde çykyndylar problemasy iň derwaýys meseleleriň birine öwrülip barýar. Maglumatlara görä, soňky ýyllarda oba-hojalyk we senagat çykyndylarynyň ýyl-ýyldan artyp barmagy ýer ýüzündäki ekologik berkararlyga ýaman täsir edip gelýär. Maglumatlara sere-dende, häzirki günde çykyndylaryň 900-e golaý görnüşini anyklyan. Her ýyly dünýäde çykyndylar sany 3 göterime golaý köpeliýär.

Daş-töweregimizi önümçilik we azyk-owkat çykyndylardan go-ramak, tebigy resurslardan dogry peýdalanmak hem-de ekologik täze tehnologiýalary durmuşa geçirmek meseleleri bir-birleri bilen berk baglanyşyklydyr. Köp asyrlar dowamynda çykyndylary nädogry başarmak tebigy resurslaryň özgermegine, tebigat hadysalarynyň bozulmagyna sebäp bolup gelýär. Bu çykyndylaryň 80 göterimini organik maddalar eýeleýär. Olary gaýta işlemek netijesinde köp mukdardaky energiýa işläp çykarmak mümkin. Ösen döwletleriň tej-ribesi onuň 85 göterimini gaýta işlemek mümkindigini subut edýär.

Çykyndylary gaýta işlemek elektr energiýasy we suwdan peý-dalanmagy birnäçe esse kemeldýär. Meselem, makalaturadan kagyz işlemek diňe bir agaçlaryň çendenaşa köp kesilmeginiň kemelme-gine däl, eýsem elektr kuwwatynyň sarplanyş derejesini dörtten üç bölege gysgaldýar. Bir tonna kagzy gaýta işläp çykarmaga ony agaçdan taýýarlamak üçin sarp edilýän suwuň ýarysy-da sarp bolmaýar.

Günsaýyn köpeliş barýan elektron çykyndylar hem ynsaýyete uly howp salyp gelýär. Her ýyly ýer ýüzünde 2 million tonna golaý elekt-ron çykyndy peýda bolýar. Mysal üçin, bir sany mobil aragatnaşyk enjamynyň özi 500-den 1000-e golaý dürli böleklerden ybarat bolýar. Olaryň köpüsi zäherli, agyr metallar – gurşun, simap, kadmiý we başga himiki maddalary öz içine alýar.

Häzirki günde ýurdumyzda daş-töweregimizi aýawly saklamak, il-günüň saglygyna gamhorluk etmek, tebigy resurslardan dogry peýdalanmak we ekologik howpsuzlygy goramaga gönükdirilen yzygiderlige eýe bolan ekologik syýasat dowam etdirilýär. Ekolo-gik howpsuzlygy ýola goýmak boýunça kanuny, guramaçylykly we sosial-ykdysady çäreler durmuşa geçirilýär.

Daş-töweregimizi goramak we tebigy resurslardan dogry peýdalanmak pudagyndaky aragatnaşyklary anyk tertibe salygy 15-den zyýat kanun, tebigy resurslaryň käbir görnüşlerinden peýdalanmak mehanizmleri we şertleri, şonuň ýaly-da döwlet elologik eksperti-zasyny amala aşyrmak, dürli derejä eýe bolan berk gözegçilikde saklanylýan ýerleri döretmek we olardan özboluşly peýdalanmak ter-tibini belgiläp berýän 30-dan gowrak normatiw-hukuk resminamalary kabul edildi.

Internet materiallaryndan

Soraglarga jogap beriň.

1. Çykyndylaryň iň köp bölegi nähili çykyndylar hasaplanýar?
2. Elektrotehnika çykyndylary näme?
3. Gündelik durmuşymyzda ulanýar we sarp edýän harytlarymyzdan nähili çykyndy çykýar?
2. Olary gaýta işlemek nämeleri tygşytlaýar?

Tekste sözbaşy goýduňyzmy? Tekstiň aşakdaky böleklerini görkeziň.

1. Sözbaşy.
2. Giriş bölümi.
3. Esasy bölüm.
4. Netije.
5. Alnan çesme

Birinji sütünde görkezilen sözler bilen çykyndylaryň nähili ara-baglanyşygy bar?

Agaç	
Elektr togy	
Ýaşyl mekan	

Tekst

Many we grammatik taýdan özara baglanyşykly birnäçe sözlemiň jemine tekst diýilýär

Tekstler uly-kiçiligine, temasyňa we gurluşyna görä dürli hili bolýarlar. Olaryň käbiriniň düzümindäki sözlemler özara yzygiderli, ýagny zynjyr şekilli baglanyşýan bolsa, beýlekilerinde olar parallel baglanyşýarlar.

Tekstdäki sözlemler biri-biri bilen yzygiderli, ýagny zynjyr şekilli baglanyşanda, öňki sözlemdäki özbaşdak sözleriň biri indiki sözlemde çalyşma ýa sinonim bilen çalyşyrylýar ýa-da gaýtalanyp gelýär.

Surata syn ediñ. Náme üçin çykyndy gutular her hili reñkde. Onuñ nähili peýdasy bar? Ähmiýetini düşündiriñ.

1. Owadanlyk üçin.
2. Çykyndylary aýratynlandyrmak üçin.

Özbaşdak ýerine ýetireli

Gönükme. Birinji sütündäki nakyllaryň dowamyny ikinji sütünden dogry tapyň, manysyny düşündiriñ. Şu nakyllardan peýdalanyň, tekst düzüň we depderiňize ýazyň.

Ussa barka eliñi ýyg Şägirtsiz ussat Dil bela Dil bilýän – dana Bugdaý nanyň bolmasa Ýerini bilip sözleseň Edep bilen bagt tapylar Öwüt-bizden	edep-özüňden sabyr bilen-tagt bugdaý sözüň yokmudy ýüzüň nury dökülmez dil bilmeýän – diwana miwesiz daragt diş gala ussat barka diliñi
---	--

Teksti okaly, salamlashmak edebi baradaky wesýetlere üns bereli.

Salamlashmak edebi

Salamlashmagyň manysy saglyk-salamatlyk dilemekdir. Eger senden: «Haýsy halatlarda salamlashmaly?» diýip sorasalar, şeýle jogap ber:

- Dost-ýarlaryňy, aga-inileriñi göreniñde salamlashmak gerek.
- Jemagatly ýerlere baranyñda salam bermeli.
- Jaýa gireniñde salam berip girmeli.
- Bir ýerde jem bolup oturan köpçüligе baranyñda salam bermeli.

Biriniň ýanyndan ugramakçy bolanyňda hem «Salamat bol» diýilýär.

Öwlüýä (gonamçylyga) baranyňda hem salam berilýär.

Öz öýüne gireniňde hem maşgala agzalaryňa salam bermegi unutma.

Atlynyň pyýada, dik duranyň oturanlara salam bermegi hökmandyr.

Kiçiler ululara, ýeke adam köpçülik bolup duranlara salam bermeli. Ýşarat – üm bilen däl-de, sesli salamlaşmaly.

Namaz, aýat-töwir okap oturylan wagty hem salam berilmeýär.

Ýumuş

Kim, kime salam bermeli? Jogabyny aýdyň.

Kiçiler –

Atly –

Dik duran –

Ýeke adam –

Topar bolup ýerine ýetireli

Gönükme. Aşakdaky bölekleriň haýsysynda sözlemler parallel, haýsysynda yzygider baglanyşypdyr?

Parallel baglanyşyk

Yzygider baglanyşyk

1. Hújreligiň howlusynyň ortasyndaky suwsuz howdanyň töweregi ýoksuldan doly. Dik duran kim, aýbogdaşyny guran kim, ýekedyz oturan ýa çöke düşen kim, gezmeleýän kim. Içi köwek, egri balhynyň aňyrsyndaky eşek arbanyň üstünde-de bir topar bimaza çaga guduraşyp ýör (A. Atajanow «Çakmak»).

2. Gün şöhlelerine ýaldyrap, gar petdeleri gülälekleriň üstüne haýallyk bilen gaýyp düşýär ... Gar ereýär, bugaryp, bulut bolup daglara tarap süýşýär... Gök gümmürdeýär, dag gaýalary sandyraýar, äpet daşlar aşak togalanýar... Mämmed Şirow eli tüpeňli niredendir peýda bolýar... (N. Jumaýew «Aýdogdy Tahyrow»).

3. Bir mazaryň üstünde iki sany aýak görünüär. «Bu kimkä? diýşip, çekip görseler, Hüňkar patyşalary eken. Beýhuş bolup ýatyr zaňňar. Tüýnüge salyp saraýyna getirdiler. Hekimleri burnuna huş derman tutdular. Üç sagatdan soň essine geldi («Görogly»).

Gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar.

1. Işlik zamanlarynyň nähili kesgitlenýändigini we haýsy zamanlaryň bardygyny düşündiriň.
2. Geljek zaman işligi nähili goşulmalar arkaly ýasalýar.
3. Geljek zaman işliginiň haýsy hereketi aňladýandygyny, görnüşlerini, üýtgeýiş aýratynlyklaryny düşündiriň.
4. Tekst diýip nämä aýdylýar?

Aşakdaky pähimleri üns berip okaly we manysyny özleşdirmäge çalşaly. Işlik şekillerini (zaman şekillerini) tapmaga hereket edeli.

Lukman Hekimiň nesihatlary

Naharlananyňyzdan soň, hem-de hammama düşeniňizden soň, suw içmezlige çalşyň.

* * *

Eger süýde gant atyp içseňiz, ýüzüňiziň reňki täzelener. Ol aýratynam zenan maşgalalara gowy täsir edýär.

* * *

Kellagyrysý bolanlar süýt içmesinler, çünki bu olara ýaramaýar. Gulagy şaňlaýan, başy aýlanýan adamlar hem süýt içmekden gaçarak dursalar gowy bolar.

* * *

Üsgülewiklilere geçi süýdüni içmeklik örän ýaramlydyr.

* * *

Iýmitden zähärlenenlere süýt içirilse, gowy peýda berer.

* * *

Anginalylar üçin kelemiň suwy bilen künji ýagy garylyp bokurdak çaykalsa, oňat nepi deger.

* * *

Bir ýeriň ýananda oňa ýumurtga çalsaň, teniňiziň awusyny azaldar, janyňyz aram tapar.

* * *

Myssaran badamjandan nahar taýýarlamak adam üçin ýaramsyzdyr. Ol ýüz keşbiňi garaldýar, teniňi saraldýar, ýüzüňde düwürtikleriň döremegine getirýär.

* * *

Ýiti günüň şöhlesine ýüzüň ýananda, oňa ýumurtganyň agyny çalmak gerek (*Gazetden*).

III BÖLÜM.

SAG TENDE - SAGDYN AKYL

- Göz görejinı goralyň!
- Bagyr iň işjeň agza

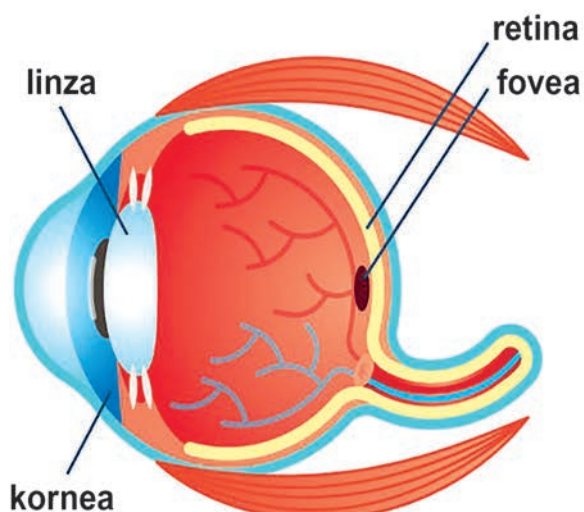
Teksti üns bilen okaly, saglygymyz üçin berlen maslahatlara amal edeli!

GÖZ GÖREJINI GORALYŇ!

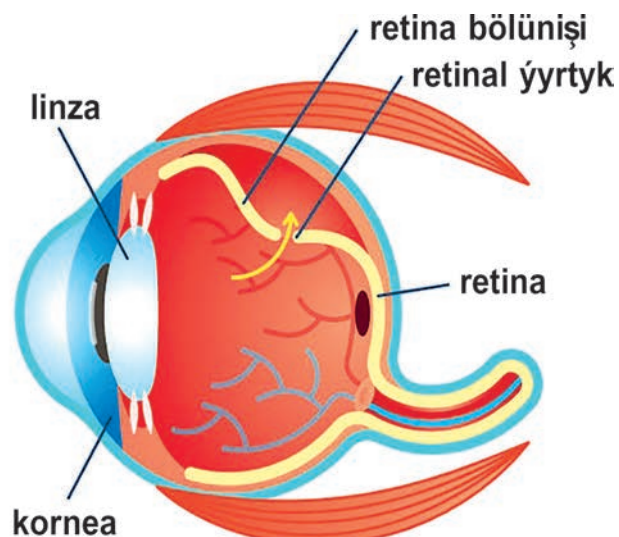
Çap edilen ýa-da elde ýazylan teksti golaý aradan gözden geçirmek bolmaýar. Şeýle halatlarda gözüň hrustaljygy uzak wagtlap has güberçek ýagdaýda bolýar. Bu görüşe agram salýar we şowakörlüğe eltýär. Okalanda, hat ýazylanda, tikin tikilende ýa-da beýleki işlerde predmeti gözden 30-35 sm uzaklykda saklamalydyr. Ýagtylyga gözegçilik etmek möhümdir. Hat ýazylanda ýagtylyk çepden düşmelidir. Telewizor tomaşa edende hem aralyk ýakyn bolmaly däl.

Görşi türgenleşdirmek üçin ýörite gönükmeleri ýerine ýetirmeli. Olardan has yönekeýi şulardyr: gezekleşdirip penjiräniň belli bir nokadyna, birneme sowarak uzaga, birdenem edil şol nokada seretmeli. Şeýle gönükme her sagatda 3–5 minutlap geçirilýär.

Görüşüň näsazlyklary bedende A witamininiň ýetmezligi sebäpli hem ýüze çykyp biler. Güýçli şemalda tozan bilen birlikde göze kesel dörediji mikrobaryň düşmegi hem mümkin. Ýokanç keseller göze hapa ellerden, umumy peýdalanylýan süpürgiçden, elýaglykdan düşüp, konýuktiwit (gözüň nemli bardasynyň çişmegi) keseline eltip biler. Gözüň yokanç keselleri görüşüň ýaramazlaşmagyna, kähallatlarda bolsa, körlüğe eltýär. Şonuň üçin gözi tozandan goramaly, eliň bilen owkalamaly däl, diňe arassa süpürgiç ýa-da elýaglyk bilen süpürmeli.

Sagdyn göz

Retina bölünishi

Soraglar we ýumuşlar

1. Kitap okanda, hat ýazanda nämelere üns bermeli?
2. Göz nuruny goramak üçin nähili amallary ýerine ýetirmeli?
3. Bu tekst haýsy täre degişli?

Bölekleri okamaly. Okuwçylar diňländen soň olary deňeşdirip, haýsysynyň tekstdigini anyklamaly. Tekstiň aýratynlygyny aýdyp bermeli.

1-nji bölek

Kelem güyz aýlary ýetişyän, witaminlere baý gök önümleriň biridir. Onuň düzümindäki askorbin kislotasy limondakydan ýa-da mandarindäkiden hem köpdür. Kelemiň düzüminde A, C we K vitaminleri köp bolany üçin, ol immunitetimizi güýçlendirýär. Eger-de adam her gün kelem iýse, onda infarktyň we insulyň (beýnä gan inmegi) ýüze çykmak howpy peselýär. Kelemiň görnüşleriniň iň peýdalysy ak kelemdir.

2-nji bölek

Düzümindäki antioksidantlaryň köplügi göz kesellerine garşy peýdalydyr. Kelemi daýhanlar ýetişdirýär. Düzüminde kaliý elementi bar bolanlygy sebäpli, gan basyşyny kadaly saklaýar. Kelem iýmek peýdaly. Biz mellegimizde kelem ýetişdirýäriz. Kelemiň suwy käşiriň suwy bilen garylyp içilse, diş eti bilen baglanyşykly näsazlyklara kömek edýär.

SÖZLEÝİŞ TÄRLERI

GEPLEŞİK TÄRI

ÇEPER TÄR

YLMY TÄR

IŞ TÄRI

PUBLISISTIK TÄR

Sözleýşiň gepleşik täri

Sözleýşiň gepleşik täri adatça gündelik durmuşda adamlar arasyn-da bolýan gürrüňlerde, gepleşiklerde ulanylýar. Ol öňünden ýörite taýýarlanylmaýanlygy, erkin ýagdaýda bolup geçýänligi bilen tapawutlanýar. Gepleşik tärinde her hili duýgulary (kinaýany, kemsitmekligi we ş. m.) aňlatmaklyga, ýagdaýlara, adamlara we ş. m. baha bermeklige mümkinçilik berýän sözler we şekiller köp ulanylýar. Onda ýönekeý we doly däl sözlemler köp duş gelýar, sözlem agzalarynyň ýerli-ýerinde bolmagyna ýeterlik üns berilmeýär.

Soraglara jogap beriň.

1. Telefonda gepleşmek edebini bilýärsiňizmi?
2. Özünüzden ulular bilen nähili gepleşmeli?
3. Günüň dowamynda telefondan peýdalanmak zerurlygy ýüze çykýarmy?
4. Derslere taýýarlanan wagtyňda synpdaşyňdan telefon arkaly maslahat soradyňmy?
5. Telefonyň peýdaly we zyýanly tarapy barada nämeleri bilýärsiň?

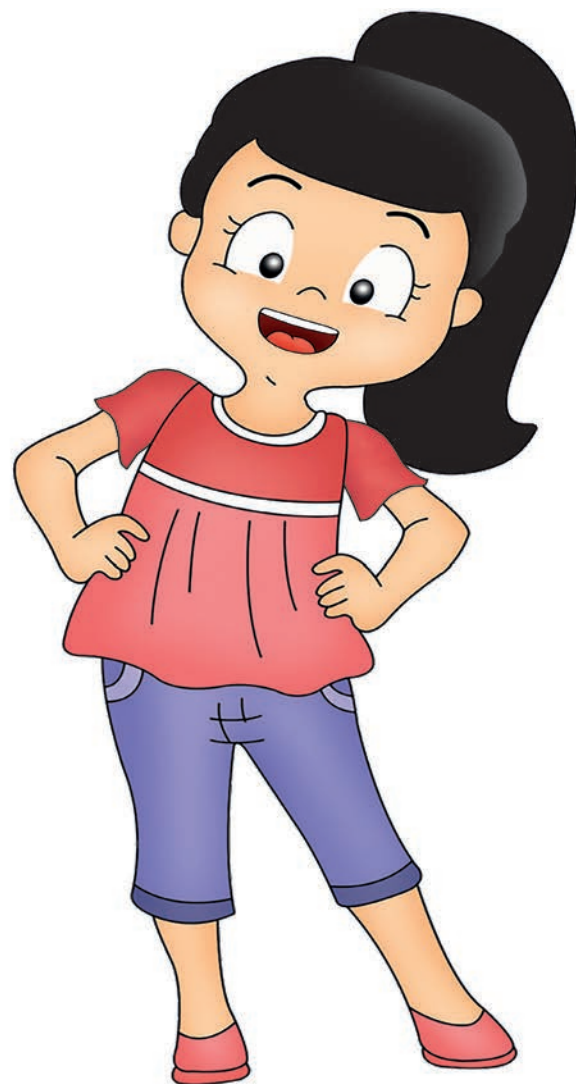

Gosgyny üns bilen okañ we saglyk barada tekst ýazyñ. Ýazan tekstiñiz sözleýşiñ haýsy görnüşine degişli? Delilläñ.

SAGLYK

Baýlyk ýok diýýärler saglykdan zyýat,
Müň keren mamladyr gadym danalar.
Kimiñ ömri işi bilen ölçelse,
Kimiñ ýaşy ýyllar bilen sanalar.

Saglygym, men saña etmändim kasty,
Ýöne seni gorap bilmedim pugta.
Agyr synaglara etdim sezewar,
Damagym çaldylar ulanyp pagta.

Pula däl, işlere sarp etdim seni,
Köñül ýaralarym süňňüň bozandyr.
Men goýberdim yhlas atyň jylawyn,
Gör, kimsäniň nebis aty ozandyr.

Öz derdimi unutmaga çalyşdym,
Eşdip özge kişiň ýürek nalasyn.
Öz-özüňi halamaklyk hökman däl,
Iller tanap, iller seni halasyn.

A. Baýryýew

Partadaşyňyz bilen gündelik edýän işiňiz (gün tertibiňiz) barada söhbetleşiň, söhbet esasynda tekst düzüp depderiňize ýazyň.

Gönükme. Okaň, teksti näme üçin sözleşiň gepleşik tärine degişlidigini aýdyň.

Agam kakam dagy nirede? diýip, Jereniň beren soragy Mämmediň pikirini bozdy.

Kakaň dagam bar, tiz görersiň – diýip, Mämmet jogap berdi.

Biz nirä barýarys?

Begiň galasyna.

Obama? – Hawwa.

Galtamanlaryň ýaňky tutan adamsy kim?

Tanamok.

Hajmyrat dälmi?

Ýok, ol däl.

Saňa gygyran ýaly boldy.

Ýok, maňa gygyranok.

Ýene dymyşlyk başlandy («Garry serdar» Ç. Aşyrow).

Gönükme. Böleklerden halk gepleşik diline mahsus bolan sözleri tapyň.

1. – Bu nähili gürrüň bolýar?

– Musurmanyň agzyndan çykjak söz däl!

– Käpire tabyn bolmalymy?

1. – Siziň tiräňizem, sellesini tegeläp, din gylyjyny syryp, rus goşunyna topulýarmy? – diýip, ýaşuly sorag berdi.

2. – Ýeri gelende şuwam gylyçça işlärdiýip, ol taýagyny ýokary galdyryp, Hajmyrada seretdi.

3. – Myratjan, ýola tarap ylga, düýeleriň yzyndan häki ýedi atly bolsa: «Sag-aman gelýäňizmi? diýip, amat soraýar» diýersiň.

Dogry iýmitlenmek hakda Ibn Sinanyň pentlerini okaň.

Iýeniňizde işdä bilen iýiň, eger işdäňiz ýok bolsa, naharlanmaktan saklanyň. Uzak aç gezmäň, çünki açlygyň netijesinde aşgazan ýaramaz şirelerden dolýar:

– iýmiti oňat siňdirmek üçin berhiziň şu görnüşini peýdalanyň: ilki günde bir gezek, ertesi gün bolsa iki gezek – irden we agşamyna naharlanyň;

– gyşyna gyzgyn nahar iýiň, tomsuna sowuk ýa-da ýyly iýmitler bilen naharlanyň;

– göwnüçökgünlik, şeýle hem işjeň hereketde bolmazlyk iýmitiň kadaly siňmegine päsgel berýär;

– eger naharlananyňyzdan soňra gyzgynyňyz galýan bolsa, howlukman, az-azdan iýiň;

- semiz adamlara hammamdan soñ dessine naharlanmak zyýanlydyr, iň gowusy, biraz garaşyň we ýatyp ukyňyzy alyň. Olara günde bir gezek naharlanmak peýdaly bolar;
- gowy naharlananyňyzdan soñra uklamak ýa-da işjeň hereketde bolmak peýdaly däl. Şeýle hem köp suw içmäh, sebäbi suw aşgazanyň iýmiti özleşdirmegine päsgel berýär;
- adam gartaşanda iýmitini kemse ýagşy, çünki onuň bedeni üçin iýmit artykmaç ýüke öwrülýär;
- çakdanaşa köp iýmek zyýanlydyr. Ol iýmitiň siňmegini kynlaşdyrýar we aşgazanda çig şireleriň mukdaryny köpeldýär. Netijede içege ýollary dykylýar, ynsan ysgyndan gaçýar hem-de podagra ýaly birgiden keseller döreýär;
- ýeterliksiz iýmitlenme, az iýmek hem zyýanly, çünki ol adamy tapdan gaçyrýar, horlaýar, baş aýlanma döredýär;
- fiziki türgenleşiklerden, hammamdan soñ açlygyňa suw içmek hem peýdaly däl;
- eger garnyňyzy mazaly doýrup ýatan bolsaňyz, gijesine suwsap turmak tebigy ýagdaýdyr, emma beýle ýagdaýda köp suw içmäh, diňe agzyňy suw bilen çaykamak ýa-da turup arassa howada gezim etmek dogry bolar;
- suwy birbada başyňyza çekip däl-de, eýsem, az-azdan owurtlap içmek ýerliklidir.

Soraglar we ýumuşlar

1. Dogry naharlanmagyň peýdasy hakynda gürrüň beriň!
2. «Saglygym-baýlygym» tamasynda pikir ýöretme ýazmaga çalşyň!

Özbaşdak ýerine ýetireli

Aşakdaky önümlere üns beriň. Olaryň atlaryny aşakda görkezilen topara bölüp ýazyň.

Bakja önümleri

Miwe önümleri

Çeper tär

Çeper tär - bu çeper edebiyatda ýazyjylaryň ulanyan täri bolup, ol özünde dürli çeperçilik serişdeleriniň (meňzetme, deňeşdirme, obrazly teswirleme we ş. m.) giň ulanylyanlygy bilen tapawutlanýar. Onda edebi diliň dürli tärlerine degişli serişdeler ulanylyp bilner. Çeper tärde hatda könelip, bireýýäm ulanylmadan düşüp galan, şonuň ýaly-da, aýry-aýry adamlara, dialektlere häsiýetli bolan sözler hem ulanylyp bilner.

Gönükme. Böleklerdäki edebi dil normasyna dogry gelmeýän sözleri tapyp, olary edebi dil normasyna laýyk gelýän sözler bilen çalşyryp depderiňize göçüriň.

1. – Ýeri — how! Bu taýyk näme üçin geldiň?
2. – Ne ...he...şeýlemidi?
3. – Maňa birje kilo «Garagum» süýjüsi-diýende, iç ýüzdäki gapydan Guljuk aga göründi («Sönmez söýgi» Ç. Çaryýew).
4. «Isle atbakar bol, isle miliske – öň tapawudy yok ogul»
– Biler bolsaňyz, ýaş ýigit, biziň başymyza ölüşik düşdi («Garry serdar» Ç. Aşyrow).
5. – Uruň-diýdi. Kyrk galandar «Ur-ha-ur» diýdiler. Teýi gaty ýer, üsti bolsa depgi, ýañky baýy urup süýndürdiler («Görogly» eposy 1980).

Çeper eserlerden sözleýşiň çeper tärine degişli bölegi okaň, nähili çeperçilik serişdelerinden peýdalanyla üns beriň.

Meňzetme	Deňeşdirme	Ulaltma	Obrazly teswirleme
----------	------------	---------	--------------------

Dag ýaly göwde, bili gyl ýaly, alma ýañak, atyň dişi ýaly we şoňa meňzeş jümlelerden peýdalanyň sözlem düzüň.

Ylmy tär – ylmy işler ýazylanda ulanylýar. Onda ylmyň dürli pudaklaryna degişli sözler we terminler esasy orun tutýar.

Gönükme. Aşakdaky soraglara ylmy tärde jogap ýazyň.

1. Atlar diýip nämä aýdylýar?
2. Sypatlar nähili soraglara jogap bolýarlar?
3. Işlikleriň beýleki söz toparlarynda tapawutly tarapyňy düşündiriň.
4. Morfologiýa sözi haýsy dilden alnan, we onuň aňladýan manysyny düşündiriň.

Gönükme. Göçürin. Aýratynlaşdyrylan sözleri düşümde üýtgediň. Berlen tekst sözleýşiň haýsy tärine degişlidigini anyklaň we beýleki tärlerden nähili tapawudynyň bardygyny düşündiriň.

«Hatamnama» eseriniň giriş bölümünde berlen maglumatlara görä, Hatam Taýyň **özi** Muhammet pygamberden 150 ýyl öň ýaşap geçen taryhy şahsyýet bolmaly. Ol araplaryň «Taý» taýpasyndan bolup, onuň çyn ady Hatam ibn Abdylly ibn Sad ibn Taý bolupdyr. Eserde dürli rowaýatlar üsti bilen onuň jomartlygy, mertligi we edermenligi beýan edilýär. Şonuň üçin bu **şahsyýet** gadymy döwürlerden bäri halkyň aňynda orun alan Lukman, Isa, **Dawut**, Süleýman, Isgender, Jemşit ýaly beýik obrazlar bilen bir hatarda halkyň aňynda ýaşapdyr. **Sahylyk** hakynda gürrüň edilende, ilki bilen Hatam Taýyň adynyň agzalmagy tötänden däldir. (G. Guzyçýewa «Ertekiden dörän hakykatyň beýany»).

BAGYR IŇ IŞJEŇ AGZA.

Bagyr bedendäki iň uly we iň möhüm agzadyr.

Bagyr nirede?

Bagyr sag tarapda ýerleşýär. Bu organ gapyrga bilen doly örtülendir. Bagryň ýokarky araçägi takmynan emzikler derejesinde. Bagryň sag lobunyň iň beýik nokady başinji interkostal giňişligiň derejesine gabat gelýär we bagryň aşaky sag gyrasy onunjy interkostal giňişlik derejesinde kesgitlenýär. Bagryň **massasy 1400-1800 gr**. Bagyr kesellerinde organ ulalyp bilýär.

BAGYR BEDENDE NÄHILI ROL OÝNAÝAR?

Bagyr iýmit siňdiriş ulgamynda uly **bezdır**. Beden üçin **merkezi himiýa barlaghanasynyň roluny** ýerine ýetirýär. Bagyr belok, uglewod, ýag çalşygy bilen meşgullanýar we öt emele getiriji, dezinfeksiýa, gorag we beýleki wezipeleri ýerine ýetirýär. Aşgazandan we içegelerden çykýan gan damarlary bagryň içine gan geçirýän portal damara girýär. Mundan başga-da, wena gany zyýanly maddalardan arassalanyp, dezinfeksiýa edilen kapilýiller arkaly ýaýraýar. Alnan aminokislotalardan beden üçin zerur maddalar saýlanýar, galanlary ammiak bölünip, ýaglara we uglewodlara öwrülýär ýa-da bedeniň ýok bolan beýleki aminokislotalaryň sintezine geçýär.

Bedende sintez edip bolmaýan aminokislotalara zerur diýilýär. Iýmit ýetmezçiligi metabolik bozulmalara sebäp bolýar.

Redok edilen gyzyly gan öýjükleri bagyrda saklanýar. Olaryň gemoglobini öt öndürmek üçin ulanylýar. Beloklaryň bölünmeginiň netijesi bolan zäherli ammiak duzlary bagyrda az zäherli we peşewde çykarylýan karbamidlere öwrülýär. Mundan başga-da, bagryň ganyň glýukoza derejesini yzygiderli saklamak üçin möhümdir. Artykmaç glýukoza bu ýerde haýwan krahmalynyň glikogene öwrülýär. Gandaky glisemiki dereje peselende, gaýtadan gana girýän glýukoza öwürüler we şeýlelik bilen glýukozanyň ýetmezçiligi öwezini dolýar.

Türkmen dilimizde «bagyr awusy», «bagra basmak», «bagryň badaşmak», «bagryň ýakmak», «gara bagyr», «bagrymdan önen bala» ýaly durnukly söz düzümleriniň ulanyşyna gepleşigimizde ýyggy-ýyggydan duş gelýäris. Şeýle hem bolsa, bu sözleriň göçme manyda getirilýändigini hemmämiz bilýändiris.

Aşakdaky boş ýerlere üns beriň we dogry tapyň.

1400-1800	Glýukoza	glýukozany
Redok	Zerur	dikelmäge
sintez	A we D	metabolik

Maglumatlara görä bagryň massasy _____ gr deň. _____ edilen gyzyly gan öýjükleri bagyrda saklanýar. Iýmit ýetmezçiligi metabolik bozulmalara sebäp bolýar. Bagryň ajaýyp häsiýetleriniň biri hem, onuň öz-özünden _____ ukyplylygynyň bolmagydyr. _____ witaminleri bagryň işjeňligi üçin goşmaça agramlylygy döredip biler. Gandaky glisemiki dereje peselende, gaýtadan gana girýän _____ öwürüler we şeýlelik bilen _____ ýetmezçiligi öwezini dolýar. Beden-

de _____ edip bolmaýan aminokislotalara _____diýilýär. Iýmit ýetmezçiligi _____ bozulmalara sebäp bolýar.

Bagyr beden üçin wajyp köpdürli işleri amala aşyrýandyr:

- ▶ zäherli maddalary zyýansyzlandyryp, alkogoly dargadýar;
- ▶ bedene düşýän iýmit önümleri peýdaly maddalara we kuwwatlylyk çesmesine öwürýär;
- ▶ bedeniň kuwwatlylygyny üpjün etmek üçin witaminleriň, minerallaryň we uglewodlaryň ätiýaçlyk toplanmalaryny döredýändir;
- ▶ beloklary öndürýär;
- ▶ gan lagtalanýş ulgamyň işini kadalaşdyrýar;
- ▶ ýaglaryň we holesteriniň derejesine gözegçilik edýär;
- ▶ ýokançlyklara garşy göreşmäge kömek edýär.

Bagryň ajaýyp häsiýetleriniň biri hem, onuň öz-özünden **dikelmäge ukyplylygynyň** bolmagydyr. Bagryň bir bölegi aýrylanda hem, birnäçe hepdäniň dowamynda onuň öňki ululygynda we görnüşinde dikelmegi bolup geçýändir. Ýöne şeýle hadysa ýaramaz iýmit, gözegçiliksiz kabul edilýän dermanlar, alkogol bilen agram salynmaýan bagryň dokumasynda bolup geçip biler.

Üns bermeli alamatlar

Hut şu sebäpden, adaty bolmadyk alamatlaryň ýüze çykan ýagdaýyna hem üns bermek zerurdyr:

- ◆ ysgynsyzlyk;
- ◆ çalt ýadamak;
- ◆ ýürek bulanmak;
- ◆ işdäsizlik;
- ◆ sag gapyrga astynda döreýän agyrylar;
- ◆ deriniň gijilemegi.

Eýsem, bu wajyp agzany nädip sagat ýagdaýda saklamaly? Nähili ýaşayyş düzgünlerini ýola goýup hem-de berjaý edip bagyr sagdynlygyny gazanmaly?

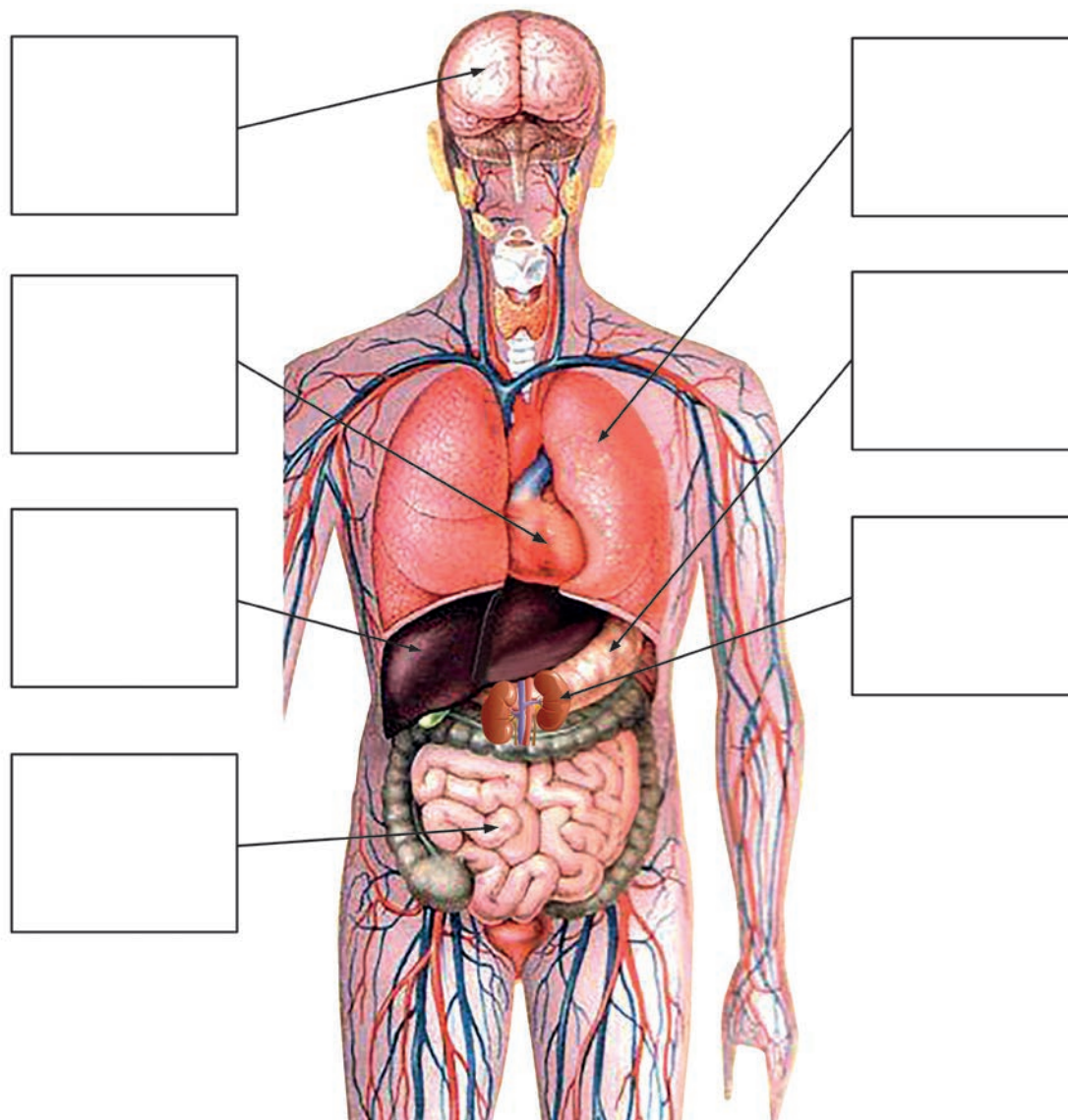
Bagryň sagdynlygyny üpjün etjek 5 ädim

1. Alkogol içgilerini kabul etmegi çäklendiriň!
2. Dogry iýmitlenmäge çalşyň.
3. Kadaly beden agramyny saklaň.
4. Zäherli himiki maddalardan daşda boluň.
5. Dermanlary gözegçiliksiz kabul etmäň!

Üns beriň! A we D vitaminleri bagryň işjeňligi üçin goşmaça agramlylygy döredip biler.

Dogry bellenilip alnyp barylýan ýaşayyş düzgünleri bagryň sagdynlygyny saklap, onuň uzak ýyllar bize «gulluk etmegini» üpjün edip bolar.

(Internet materiallaryndan)

beýni

öýken

ýürek

kiçi içege

bagyr

böwrekler

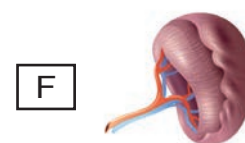
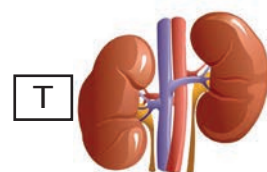
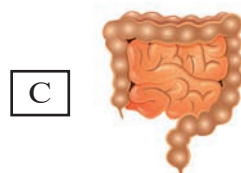
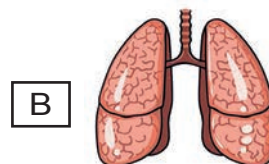
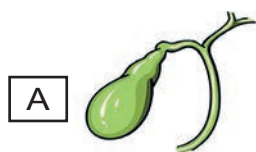
aşgazan

Ўчки органлар

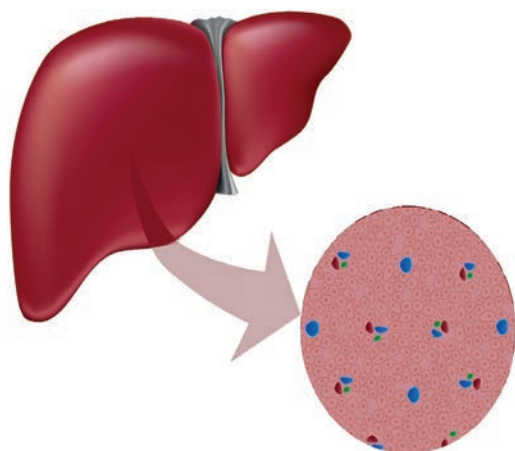

Ўқилган ва ғабат ғелыан Һарпы ғутуҗыға ўзығы.

1. ☐
2. ☐
3. ☐
4. ☐
5. ☐
6. ☐
7. ☐
8. ☐
9. ☐
10. ☐

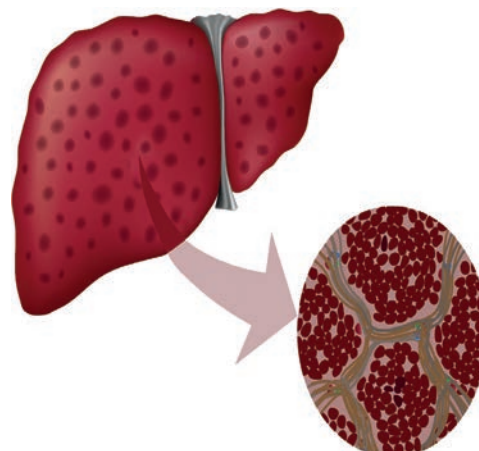

Sagdyn bagyr

Sagdyn bagyr öýjükleri

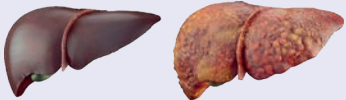
Kesel bagyr (sirroz)

Zyýan ýeten bagyr öýjükler

Aşakdaky harplardan içki organlarymyzyň sözlerini dogry tapyň we olaryň ýerine ýetirýän işini düşündiriş beýanynda ýazyň.

	Düşündiriş beýany
Beýni	
Bagyr	
Bedendäki ýaglar	
Redok	
Bedendäki suwlar	
Serroz	
Aşgazan	
Rak	
Aminokislotalar	
Ammiak	

ABSDTBÇKLMNRT**BEÝNI**KLR
 OORAKNÝÇKLMNRTOLLPLP
 ÇBSDTBÇKLMNRTBAGYRKLI
 BSDTBÇKAMINOKISLITALAR
 AMMIAKPOÜÇTKLMROPSÜA
 AŞGAZANUÜÇÝLIOPTWÄÝŽS
 ÝÜREKSERROZFDSREDOKOL
 BEDENDÄKI ÝAGLARSLMNOI
 BEDENDÄKI SUWLARSLMNIP

Resept nāme? Ol barada maglumat ýazyň.

Teksti üns berip okaly, mazmunyny özleşdirmäge çalşaly.

Ynsan saglygyny gorap saklamak, jemgyýetimize sagdyn ýaşayyş-durmuş ýörelgelerini ornaşdyrmak durmuş-ykdysady syýasatyň esasy maksatlarynyň biri bolup durýar. Sagdyn durmuş ýörelgesi öňümüzde goýan maksatlarymyza we arzuwlarymyza ýetmäge, olary durmuşa ornaşdyrmaga kömek edýär.

Saglyk-bu bahasyna ýetip bolmajak her bir adamyň, maşgalanyň, şol sanda jemgyýetiň baýlygydyr. Sport-gujur-gaýratyň, gőzelligiň, sagdynlygyň gözbaşy. Günüň dowamynda 30–45 minut bedenterbiýe bilen meşgullanmak uzak ýaşamaklygyň syrydyr. Yzygider sport we beden taplama bilen meşgullanýan adamyň ýokanç kesellerden goranmak ukyby ýokary bolýar. Bedeni taplamaga çagalyk döwründen başlamaly.

Bedeniň keselden goraýjylyk ukybyny ýokarlandyrmak üçin kadaly iýmitlenmeli, gők, bakja önümlerini köpräk iýmäge çalyşmaly. Bedeniň talabyna görä, suwuklyk kabul etmeli. Ulanýan suwuklygyňyz arassa agyz suwy, gaýnadylan suw we gők çay bolmaly. Köpräk gők çay içmeli. Günüň dowamynda 2,5 litr töweregi suwuklyk kabul ediň!

Şeýle-de rahat uky saglygy berkitmegiň we harçlanan energiýany dikeltmegiň iň gowy görnüşidir. Gün tertibini berjaý ediň. Belli bir wagtda ýatyň we şol bir wagtda turuň. Saglygy berkitmek üçin 7–8 sagat hökman ýatmaly. Agşamky rahat uky immun ulgamynyň işini kadalaşdyrýar. Köpräk hereketde boluň! Zyýanly endiklerden gaça duruň! Sagdyn durmuş ýörelgesiniň düzgünlerini berjaý edeliň!

Soraglar we ýumuşlar

1. Sagdyn durmuş ýörelgesi diýende nämä düşüňärsiňiz?
2. Bedenterbiýäniň ynsan saglygyna peýdasy barada gürrüň beriň.
3. «Meniň gün tertibim» temasy esasynda gün dowamynda edýän işiňiz barada tekst ýazmaga çalşyň!

Soňky wagtlarda tehnikanyň ösmegi netijesinde adamlaryň arasyndaky söz gatnaşygynda, telefon, internet, faks ýaly tehniki serişdeler köp ulanylýar. Olaryň arasynda telefon aragatnaşygy has-da giň ýaýradý.

Öý telefony bolsun, el telefony bolsun, ony peýdalanmagyň öz edep kadalary bar.

Aşakdaky iki sany telefon gepleşiginden alnan ýazgyny deňeşdirmek arkaly öz pikiriňizi aýdyň.

I gepleşik:	II gepleşik:
– Allo, allo! Bu kim-aý? – Allo, aýdyberiň, size kim gerek. – Neme-laý, Myrat barmaý. – Ýok, Myrat kitaphana gitdi. – Be, şeý diýsene, şol gelse, bize gelsin-le. – Kimlere barmaly? – Bize-däraý, Jontulara. – Allo, haçan barsyn diýeýin? – Aý, özi bilýändir (telefonnyň sesi: guk, guk, guk).	– Salawmaleýkim! Sag-aman otyrmysyňyz? – Waleýkimessalam, şükür. – Bagyşlaň, şu Myratlaryň öýümi? – Hawa, Myratlaryň öýleri, ýöne onuň özi häzir öýde ýok, kitaphana gitdi. – Men onuň synpdaşy Janmyrat Ataýew. Siz kyn görmeseňiz, gelende oňa aýtsaňyz-laň, ertir doglan günümi belleýärim hem-de ony ýaş toýuma çagyryaryn. – Doglan günüňiz gutly bolsun, men oňa hökman aýdaryn. – Sag boluň! – Sag boluň!

Iş tări – perman, kanun, mejlisnama, maglumatnama, karar, arza, akt, şertnama ýazylanda we edaralarda beýleki resminamalar ýazylanda ulanylýar. Bu tärde pikir anyk aýdyň beýan edilýär. Resminamalarda çeperçilik serişdeleri bolmaýar.

Gönükme. Okaň we aktyň nähili ýazylýandygyny gürrüň beriň.

Akt ýazmak

Haýsydyr bir işiň gidişi barlanylanda, ýüze çykarylan üstünlikler we kemçilikler akt üsti bilen beýan edilýär. Akt barlagyň netijesi beýan edilýän dokumentdir. Aktyň başynda barlagyň geçirilen wagty, barlagy geçiren adamlaryň atlary we familiýalary görkezilýär. Soňra barlagyň gidişinde ýüze çykarylan üstünlikler we kemçilikler beýan edilýär. Iň soňunda bolsa barlagy geçiren adamlar gol çekýärler we onuň ýazylan wagtyňy görkezýärler.

Gönükme. Nusgada berlişi ýalý akt ýazmagy öwreniň.

Mekdep kitaphanasynyň kitap fondunyň barlagynyň netijesi boýunça akt

Barlag 200...nji ýylyň sentýabr aýynyň 15-inden 18-ine çenli aralykda geçirildi. Barlagy geçirip, akty düzenler:

- 1.
- 2.
- 3.

Mekdebiň kitaphanasynyň kitap fondy barlanyp, aşakdaky netijä gelindi.

Kitaphanada jemi ... atly... sany, sumlyk kitap bar. Ol kitaplaryň ... sanysy juda könelipdir. Olary restawrasiýa etmeklik ünsden düşürilipdir. Okuwçylarda bu işlere kömek berer ýaly okyjylar aktiwi döredilmändir. Kitaplaryň hasaba alnyşynda, olaryň okyjylara berlişiniň we gaýtarylyp alnyşynyň hasabatynyň ýöredilişinde anyk tertip ýok. Kiraphanada kitaplaryň saklanylyşy kanagatlanarly däl, tekjeler azlyk edýär.

Kitaphananyň işindäki kemçilikleri düzetmek üçin aşakdaky çäreleri durmuşa geçirmek zerur.

Oktýabr aýynda kitaphananyň kitap fonduna inwentarizasiýa etmeli.

Köne kitaplary hasapdan aýyrmaly.

3. Restawriýasiýa etmäge degişli kitaplary hasaba alyp, olaryň restawrasiýa edilmegini gazanmaly.

4. Kitaplaryň anyk we düzgün boýunça talap edilişi ýaly, hasabatyny ýöretmä kitaphanaçyny borçly etmeli.

5. Kitaphanany şkaflar we beýleki gerek zatlar bilen üpjün etmeli.

6. Çagalar üçin täze çykan kitaplary we okuw kitaplaryny satyn alyp, mekdep kitaphanasynyň kitap fondunyň üstüni ýetirmeli.

Barlagyň geçirilen günü:

Barlagy geçirenleriň goly:

Publisistik tär esasan gazet-žurnallarda, ýygnaklarda we radio-telewizion gepleşiklerde, syýasy çykyşlarda ulanylýar. Bu tär, şonuň ýaly-da, agitatorlaryň, propagandistleriň, publisist ýazyjylaryň çykyşlarynda duş gelýär.

Publisistik täriň beýleki tärlerden tapawudyny aýdyp beriň.

Gönükme. Aşakdaky bölekleriň haýsy tärlere degişlidigini aýdyň. Olaryň haýsy täre degişlidigini tapawutlandyryan sözleri we şekilleri göçürüp ýazyň we her biriniň yzyndan haýsy täre degişlidigini ýaý içinde görkeziň.

1. Halk bilim ministriligini ösdürmekde we ösüp gelýän ýaş nesle terbiýe bermekde eden hyzmatlary üçin, Özbegistanyň Prezidenti şu aşakdakylara «Halq ta’lim alochisi» («Halk tälim otliçnigi») diýen ady dakmak hakynda perman çykardy.

2. Frazologiýa—durnukly söz düzümleridir. Frazelogik söz düzümleri bölekler bölünmeýän many bitewiligidir. Bularda many, düşünje, pikir bir sözde berilmän, söz düzüminde berilýär.

3. – Dur, dur, bü-de şolardan ekenmi?

– Hawa

– Ine, saňa gerek bolsa! Bu şeýle diýsene.

4. Çerkeziň soňky jogabyny eşidende olaryň üçüsiniň hem murty aşak sallandy. Olaryň üçüsiniň hem naýynjar gözleriniň soragly şöhleleri öçdi, olaryň üçüsiniň hem ala gözleri gazap bilen ýandy.

Ýumuş. Berilen maglumatlaryň dogry ýa-da nädogrudygyny anyklaň.

	Maglumatlar	Dogry (A)	Nädogry (B)
1	Ylmy tär – ylmy işler ýazylanda ulanylýar. Onda ylmyň dürli pudaklaryna degişli sözler we terminler esasy orun tutýar.		
2	Resminamalarda çeperçilik serişdelerinden giňden peýdalanylýar.		

3	Çeper târde hatda könelp, bireýýâm ulanylmadan düşüp galan, şonuň ýaly-da, aýry-aýry adamlara, dialektlere häsiýetli bolan sözler hem ulanylyp bilner.		
4	Sözleýşiň gepleşik târi adatynda günde-lik durmuşda adamlar arasynda bolýan gürrüňlerde, gepleşiklerde ulanylýar.		

Gönükme. Žurnaldan alnan aşakdaky teksti dykgat bilen okaň. Onda publisistik täre mahsus bolan sözlem düzülişine, pikir yzygiderligi beýan edilişine üns beriň. Soraglara jogap beriň.

Dogry iýmitlenmek-uzak ömrüň girewi

Sagdyn durmuş ýörelgesine eýermek adamyň ömrüni uzaldýar, garrylygy gijikdirýär. Eýsem, munuň üçin lukmanlar we hünärmenler nähili maslahatlary berýärkäler?!

Sagdyn durmuş ýörelgesini alyp barmakda ozaly bilen ýokary hilli iýmit ileri tutulýar. Ýokary hilli iýmit, saglygyň, uzak ömrüň girewidir. Hemişe pyýada gezmäge tagalla ediň! Diňe işjeň hereketiň netijesinde, bedeniňize ýag az toplanar. Önümleriňiziň ählisini sowadyjyda saklaň, olaryň ýaramlylyk möhletine dykgat ediň! Uzakly gün kompýuteriň başynda oturan bolsaňyz, arasynda ýöräň, maşk ediň! Mümkingadar hiç zada gaharyňyzy getirmejek boluň!

Diňe bir-iki günde iýjek gök önümleriňizi we miweleriňizi satyn alyň! Küýkermäň, dik oturyň, dik ýöräň, boýnuňyzy hem dogry tutuň! Çünki köp keseller oňurga bilen baglanyşykly ýüze çykýar. Köpräk suw içmäge çalşyň! Içilmeli suw iki litrden az bolmasyn, onuň 50 göterimi çorba, çay, miwe suwy we beýlekiler bolmalydyr. Gowrulan däl-de, gaýnadylan ýa-da buga bişirilen naharlar bedene has ýaramly! 8 sagatdan az ýatmaň, şeýle-de belli bir wagtda ýatyp, belli bir wagtda hem turmaly. Hut uky fiziki güýji ýañadandan dikeltmäge, pikiriň durlanmagyna, ýatkeşligiň we ünsüň go-wulaşmagyna, şähdiň açylmagyna, bedeniň garşy durup bilmek ukybynyň ýokarlanmagyna ýardam berýär.

Sport bilen meşgullanyň, hepde-de 150 minut fitnes bilen meşgullanmak ömrüňize ömür goşar. Sportuň islendik görnüşini saýlasaňyz hem yzygiderlilik zerurdyr. Özüňizi hylwa-

ta çekmāñ, dostlaryñyz bilen ýgy-ýgydan görşüp duruñ, teatra, kino we muzeýlere gidiñ!

Ertirlik naharyñyzy hiç haçan sypdyрмаñ! Suwda ýüzüñ – ol bedeniñ garşy durujylyk ukybyny artdyryp, bedeni taplaýar, güýji we çydamlylygy ösdürýär, bedeniñ ähli etlerini berkidýär, ýürek-damar, dem alyş ýollaryny, nerw ulgamyny, oňurgany we bogunlary sazlaýar. Ykjam düşekçelerde we ýassyklarda ýatyñ, uklamak üçin ýassyk we eşik saýlamak hem örän ähmiýetlidir.

Kosmetika serişdelerini, el we ýüz üçin niýetlenen kremleri deriñiziñ ýagdaýyna görä saýlañ! Elleriñizi ýgy-ýgydan ýuwup duruñ! Bu dürli ýokanç keselleriñ öñüni almaga ýardam berer. Hiç kimden öýke-kine etmāñ! Islendik ýagdaýda özüñize bolan gözegçiligi ýitirmāñ! Bal iýiñ, bu tebigy önümiñ düzüminde beden üçin peýdaly ýüzlerçe maddalar bar. Dişleriñizi irden we agşam arassalamagy unutmañ! Yzygiderli dynç alyñ, syýahata gidiñ we täze duýgular bilen baýlaşyñ! Lukmana ýüz tutmakdan çekinmāñ, çünki islendik adamyñ saglygy yzygiderli barlag talap edýär. Siziñ saglygyñyzyñ öz eliñizdedigini unutmañ!

Soraglar we ýumuşlar

1. Bu tekste näme üçin «**Dogry iýmitlenmek-uzak ömrüñ girewi**» diýlip at goýlupdyr?
2. Tekstiñ giriş bölümi nähili problemaly sorag bilen başlanypdyr?
3. Makalada nähili maslahatlar berlipdir?

Makalany okap nähili netijä geldiñiz?
Pikiriñizi delilläp beriñ.

Saglygymyz öz elimizde

Saglygymyz lukmana bagly

Gönükme. Sözleşiñ tärlerine degişli tekst taýýarlañ. Olaryñ aýratynlygy barada toparlar arasynda çekişme gurañ.

Topar bolup ýerine ýetireli

1-nji topar	2-nji topar	3-nji topar
Gepleşik tari	Publisistik tär	Resmi iş täri

Teksti ünsli okaly, mazmunyna üns bereli.

Ençeme ýyllaryñ dowamynda kāmilleşip, häzirki günlerimize gelip ýeten sportuñ bu görnüşi saglygy berkitmekde uly ähmiýete eýedir.

Dünýä tejribesinden belli bolşy ýaly, suwda ýüzmegiň uly peýdasy bolup, onuň dem alyş ýollaryna, ähli myşsalaryň berkemegine we bedeniň oňat keşbiniň kemala gelmegine örän oňaly peýdasy bar. Adam suwda ýüzüşi amala aşyran mahaly onuň ähli myşsalary herekete gelýär. Suwda ýüzmeklik ýürek-damar ulgamynyň işini kadalaşdyrýar, el-aýaklary güýçlendirmekde, sagdyn myşsalary kemala getirmekde ähmiýetlidir. Bu bolsa bedeniň sagdynlygy üçin iň gowy türgenleşikdir.

Suwda ýüzmek dem alyş ýollaryny açyp, ony kadalaşdyrýar. Şonuň üçin ýüzüjilerde dem alyş agzalarynda yetmezçilik ýüze çykmaýar. Dem almak meselesi şeýle bir ýönekeý bolansoň, oňa diňe käbir adamlar üns berýärler. Ýöne welin, bu usul sagdyn bolmakda we kesellerden saplanmakda möhümdir. Siz dem alanyňyzda öz bedeniňize gurplanmaga şert döredýärsiňiz, sebäbi, kislorod bedeniňiz boýunça ýokumly maddalary zerur ýerlerine eltmäge ýardam edýär. Çuňňur dem almak biziň saglygymyzy berkitmekde uly ähmiýete eýedir. Şonuň üçin-de, eger biz sagdyn bolmagy isleýän bolsak, kadaly dem almagy öwrenmelidir. Munuň üçin sportuň suwda ýüzmek görnüşini bilen meşgullanmaklyk ýeterlidir.

Soraglar we ýumuşlar

1. Suwda ýüzmegiň peýdasy barada gürrüň beriň.
2. Ýalňyz çukur suwa düşmegiň howpy barada öz pikiriňizi beýan ediň.
3. Sportuň başga nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?
4. Tekst sözleýşiň haýsy görnüşine degişli?

Suratlara üns beriň. Sportuň görnüşleri barada aýdyp beriň.

Sportuň ýene nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?

Sportuň görnüşleri:	Göreş... dowam etdiriň

SÖZLEÝŞIŇ GÖRNÜŞLERI

Suratlandyrma

Suratlandyrma predmetiň, adamyň ýagdaýyny, wakanyň bolup geýýän ýerini, tebigatyny suratlandyrmak üçin ulanylýar.

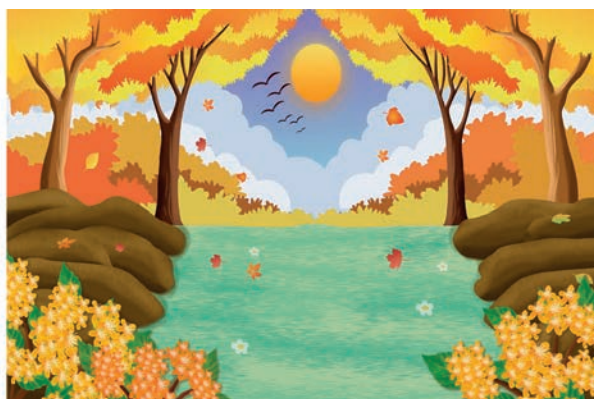

Gönükme. Haýsy pasyl suratlandyrylan? Suratlandyrma ýazyň we onuň kemçilikleri we üstünlikleri barada topar arasynda çekişme guraň.

Topar bolup ýerine ýetireli

1-nji topar	2-nji topar
-------------	-------------

Gönükme. Tekstdäki köp nokatlaryň ýerine degişli harplary goýup okaň. Ýigidiň köýnegini sypatlandyryan sözleri göçüriň.

Ol aýagy ýamalgy çokaýly, gök balakly, biz köýnekli, çortmagrak bir ýigitdi. Onuň der bilen şorlan köýnegi saň gaty bol...p galypdy. Köýnegiň ýeňleri gädilişip, balagynyň iki dyzyna ýamak basylypdy.

Emma onuň egin-eşiginiň hiç biri Halnazaryň göz...ne ilmedi. Ol onuň diňe tüňň...rāk maňlaýyny, siňrikmen pakgylaç ýüzüni, gyradeň gyrkylan, öňi müçenek bilen ýolnan gyzgylt sakgalyny, çortmak sary murt...ny, mawumtyl gözlerini, kirpikmen gabaklaryny, ylaýta-da öz...n-den basylan suss...ny saýgardy.

Gönükme. Berlen tekstleriň haýsysynda adamyň daş keşbi çeper tärde suratlandyrylýar? Ony öz delilleriňiz bilen subut ediň. Ikinji tekste sözbaşy goýup göçüriň.

1. Ussa bolsa orta boýly, ak ýüzli, semiz, garynlak, garamtyl gara sakgally bir adamdy. Onuň egninde elmydama pyşdyl ýakaly, dyzyna ýetip duran ak köýnegi bilen giň, sölperip duran ak balagy bolardy. Ol tomus günleri köplenç şu görnüşde gezerdi (A.Durdyýew).

2. Jenaýatçy otuz ýaşlarynda, boýy inçesagt uzyn, 1 m 80 sm töweregi, gözleri goňrumtyl gara, saçlary gür, gulaklary çüri, çep ýañagynda peşehordanyň yzy çala bildirýär. Ýokarky alyn dişleriniň biri gyzyldan. Sag goşarynda ýüregiň suraty çekilen.

Partadaşyňzyň daş sypatyny, özüni alyp barşyny suratlandyryp, tekst ýazyň.

Hekaýa etme

Hekaýa etmede waka, onuň bolan wagty we ýeri barada gürrüň berilýär.

Gönükme. Teksti okaň. Oňa sözbaşy goýup göçüriň. Hereketi aňladýan sözleriň (işligiň) aşagyny çyzyň. Degişli ýerinde dyngy belgilerini goýuň. Nokatdan soň baş harp bilen başlamagy ýatdan çykarmaň.

Sagdyn iýmitlenmek saglygy berkitmegiň we keselleriň önüni almagyň ygtybarly serişdesi bolup durýar bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň maglumatlaryna laýyklykda, adamyň saglygynyň 60-70 göterimi onuň iýmitine we şahsy durmuş düzgünlerine, ýagny özüne bagly bolup durýar ýokanç däl keseller, şol sanda semizlik, onuň bilen bagly ýürek-damar, süýjüli diabet, dowamly öýken keselleri we täze döremeler ýa-da witaminleriň, beýleki ýokumly maddalaryň ýetmezçiligi iýmitlenmegiň kadalarynyň bozulmagy bilen bagly bolýar.

Sagdyn iymitlenmek bilen bir hatarda, ösüp gelyän ýaş nesliň beden taýdan sagdyn bolmagy üçin mekdep ýaşyna çenli çagalaryň we okuwçylaryň iymitlenişi gözegçilikde saklanyp, olaryň iymitleriniň köpdürlüligi, dürli witaminlere baý bolan gök önümler, gyzgyn nahar bilen üpjün edilişi, kadaly iymitlenişiniň gün tertibi berk gözegçilikde saklanýar ýurdumyzyň saglyk öýleriniň lukmanlary, maşgala lukmanlary hem ilat arasynda dogry iymitlenmegi yzygiderli wagyz-nesihat edýärler.

Gönükme. Teksti okaň. Sözleşýň suratlandyrma we hekaýa etme görnüşleriniň biri-birinden aýratynlygyny düşündiriň.

Küýzegär

Ussa toýun gum gözläp, gaýralygyna gitdi. Ol näçe sermense-de, derde ýarar ýaly gum tapmady. Soňra obanyň ilersindäki köne galanyň düýbüne dökülen topraklardan gyryp-gyryp, haltasyny ýarty etdi. Soňra ony zordan göterip, howlusyna getirdi. Öňden taýýarlanyp goýlan ýere dökdi we suw sepeleşdirdi. Myžžyk bolan palçygy aýagy bilen depgileşdirmäge başlady. Tä ýadap surnugýança depgiledi, depgiledi. Palçyk edil sakgyja döndi. Ussa ony çaga dolan ýaly edip, pugta basyrdy. Üç günden soň açyp, ýene-de iki sagada golaý hamyr ýugran ýaly eýledi. Palçyk edil plastil ýaly boldy. Ussa onuň ujundan bölek-bölek aldy, aýlanýan gapagyň üstünde aýlap, küýzäniň şekilini ýasady. Iki günläp kölegede guradylan küýzeler daş ýaly gatady. Kömür ýanyp duran kürelere salnan küýzeler derrew bişdi. Indi diňe nagyş çekäýmek galdy.

Gönükme. Teksti göçürin. Nokatlaryň ýerine degişli harplary goýup, olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň. Teksten sözleýşiň suratlandyрма we hekaýa etme görnüşine degişli jümleleri tapyň.

Günüň ýeri gyzaryp, ýaňy dog...p, harman ýaly tegelenip galyppy. Tamyň aýnasyndan düşýän Gün...ň şöhlesi eredilen çoýna sereden ýaly ýitidi. Ol ýitilik düýrmegi bilen ýatan Nazaryň ýüz...ne düşdi. Nazar ýalpa göz...ni açdy. Zöwwe yerinden galdy. Görse kakasy pagta yerlerini suwaryp, giç gelipdir. Ol öz...niň işlerini, gazanan günlerini Nazaryň ejesine gürrüň berýär. Ejesi çaly kaseden agzyny aýyrdy-da, eгнаşыр Nazara garap, süýji dillilik bilen:

– Nazar jan, turd...ňmy? – diýdi. Nazar agzyny çala gymyldatdy. Nazar kiçijik hem bolsa, kakasy bir yerden geleninde, Nazary uly adam ýaly hatyralap: «Saglykmy?» diýerdi (A. Durdyýew «*Han küyli*»).

Pikir ýöretme

Pikir ýöretme görnüşli sözleýişde haýsydyr bir zat barada pikir ýöredilip, onda sözleýän adamyň garaýşы beýan edilýär.

Gönükme. Tekstdе näme hakynda pikir ýöredilýär. Onuň hekaýa etme, suratlandyrmadan nähili tapawudynyň bardygyny düşündiriň. Tekstden işligiň zaman şekillerini tapyň we depderiňize göçürin.

Dünýä. Daşyndan göz aýlasaň, gözelligine söz tapylmajak ýaly. Ýöne dünýä ýaşaýşыň, hereketiň barlygynda dünýä bolýar. Ýaşaýşы bolsa ynam, söýgi bezeýär. Umytsyz, bir zаda söýgüsiz, yhlassyz ýaşamak bolmaýar.

Umyt, bu nähili düşünje? Bu soraga jogap tapmak üçin bir dänäni ýere oklap gör. Şol dänäniň toprakdan jan alyp, gögere-nine garaşарыň. Her gün ir bilen şol däne oklan ýeriň daşyndan aýlanýарыň. Ine, şuňa umytly ýaşamak, bir zаda hyjuwly goramak diýip bolar (O. Gylyçjanow «*Umyt*»).

GAÝTALAMAK

Gönükme. Bölekleri deňeşdiriň. Olaryň sözleýşiň haýsy görnüşine degişlidigini, her bir görnüş üçin nähili dil serişdelerinden peýdalanylandygyny aýyl-saýyl ediň.

1. Daşyna solak, gyzyл gülli çit çekilen galyň kitap elleriňe saldam berip dur. Onuň içi goýy gyzyл syýa bilen ýazylypdyr.

2. Aýaly sesini-üýnünü çykarman, tärimiň yüzünden gerilgi duran köne haly çuwalyň içine elini boýdan başa sokdy-da, bir köneje buk-

jany alyp çykdy. Onuň içinden bolsa kitap çykaryp, ony uly hormat bilen garrynyň eline berdi.

3. Eser gowy, garrynyň aýdyp oturanlary hak. Men muňa hyrydar boldum, elimden düşüresim gelenok. Muny nähili-de bolsa garrynyň elinden almak gerek. Emma welin onuň her bir sözüne bir dünýäni nireden tapyp bolar (*H .Ysmaýylov «Kitap»*).

Surata üns beriň. Surat esasynda tekst taýýarlaň. Taýýarlan tekstiňiz sözleýşiň haýsy görnüşine degişlidigini delilläň.

Tekstiň maksadyny anyklaň we onda leksik serişdeleriň ulanylyş aýratynlygyny aýdyp beriň.

Bu tekst sözleýşiň haýsy görnüşine degişli? Pikiriňizi delilläň.

1. **Pikir ýöretme.**
2. **Hekaýa etme.**
3. **Suratlandyrma.**

Aňy kämil däl adamlara mahsus ýedi alamat bar. Birinjiden, olar özlerine garaşly adamlara sütem-zorluk edýärler. Ikinjiden, özgerleri özlerinden egsik saýyp, tumşuklaryny asmana tutup gezyärler.

Ўчүнжиден, gep-sözlerinde ugur-utga ýok, it otları ýaly. Dördünjiden, ýaramaz işlere meşgul adamlaryň towugyna tok diýmeýärler, goldamasalar hem garaw görkezmeýärler. Başınjiden, ters ýola düşenlere geçirimlilik edip, göz ýumýarlar, «Ol eşekde yüküm yok, ýykylsa, habarym yok» nakylına eýerýärler. Altynjydan, haýyr işleriň öňüni bekläp, şer işleriň tiz amala aşmagyna goltgy berýärler. Ýedinjiden, heňňamyň kynçylyklarynyň öňünde döş gerip, hötde gelmegi başarman, durmuşyň läbigine bulaşýarlar.

Söz ussatlarynyň tekstde dil birlikleriniň ulanylyşyna bolan garaýşyny okaň we öz pikiriňizi aýdyp beriň.

Manysyzlygyň iki hili görnüşi bolýar: birinjisi tekstde pikiriň hem duýgynyň ýeterlik bolmazlygydyr. Beýlekisi bolsa duýgusam, pikirem güýçli, ýöne şol pikiri, duýgyny aňlatmaga söz tapyp bilmezlikdir (A. Puşkin).

* * *

Kömek Kulyýewi biziň çägimizde proza žanrynyň sözün gowy manysyndaky jadygöýi hasaplaýaryn. Ýazyjynyň başarnygy, «habar beriş» jümlelerinden gaçyp, diňe waka ýykgyň etmek endigi, dili «işlediş» usuly ýekeje sözün kömegi bilenem ýatdan çykma-jak eseri döretmegine getirýär. Mysal üçin, ussadyň «Gumda» diýen hekaýasyny ýa-da şol derejedäki gaýry bir hekaýany Kömek Kulyýewden başgamyz ýazyp bilmeris (A. Tagan).

Teksti okaň we haýsy pasyl hakynda pikir ýöredil-yändigini anyklaň. Köpnokatlaryň ýerine galdyrylan sözi goýup göçüriň.

Köp sanly adamlar ... paslyny ýylyň iň romantik döwri hasaplaýarlar. Bu pasylda ýapraklar saralýar we gyzyň görnüşe girýär. Penjireden bolsa ýagşyň ýagýandygyny görmek bolýar. Bu owadan hem ajaýyp görnüş hemişe adamy täsin duýgular dünýäsine alyp gidýär. Emma käbir adamlar ... aýrallygyň we gam-gussanyň pasly hasaplaýarlar. Ýöne näme bolsa-da, ýylyň bu möwsümi edil beýlekiler ýaly, özbo-luşly gözeldir.

Tekstiň okygy üçin düşnükli hem täsirli bolmagynda sözleýiş medeniýetiniň talaplaryny berjaý etmegiň ähmiýetini düşündiriň.

Çeper eserleri bilen okyjylaryny aňk eden ussat rus ýazyjysy L.N.Tolstoý: «Düzedişsiz ýazmak pikirini kelläňden hemişelik zyňyp taşlamaly. Üç-dört gezek düzetmeli, bu-da entek azdyr» diýip ýazýar.

Alymlar onuň şahsy arhiwinden bir hekaýasynyň togsan görnüşini tapypdyrlar. Ussat ony şondan soň hem çapa hödürlemäge ejap edipdir. Ol eser ýazyjy dirikä çap edilmändir (*M. Bekgiýew*).

Okaň. Bu bölekleriň haýsysynyň hekaýa etmedigini, haýsysynyň suratlandyrylmadygyny aýdyp beriň we aýratynlygyny düşündiriň. Suratlandyрма bölegini depderiňize göçüriň.

Çarylaryň tamlarynyň ýokary gapdalynda bir kiçiräjik tam bardy. Ol tam haly arteliniň başlygy Gözel gyzyň tamydy. Bu wagt Gözel onluk çyrany ýakypdyr-da, stoluň üstünde goýupdyr, onuň ýagtysyna bolsa ullakan ak kagyzy ýazypdyr-da, eli galamly we lineýkaly aýak üstünde durup, nämedir bir zadyň çyzgysyny çekýärdi we gulaga ýakymly hiňlenýärdi.

Gözeliň stolunyň gapdalynda ýüzi inçemigräk, egni gyrmyzy donly, garaköl telpekli epeý pyýada çay içip otyrды.

Teksti okaň we degişli sözbaşy tapyň. Manysy boýunça üç abzasа bölüp, depderiňize ýazyň.

Obalar durmuş, hojalyk üçin amatly ýerlerde döredilýär, çünki oba adamlarynyň, olaryň mal-garalarynyň ýaşayşynyň ilkinji ser-ti bol ot-suw, oňat öri meýdanlar bolýar. Biziň obamyz uly ýabyň boýunda ýerleşýär. Onuň ilersi giden baýyrlyk, gaýra tarapy bolsa pagta meýdany. Obamyz baglyk. Bu gозelligi obamyzyň gündogar tarapyndaky iki gat mekdebiň jaýy aýratyn bezeýär. Bu gün obada uly şatlyk, sebäbi ertir Sekizinji mart baýramy. Baýramçylyk mynasybetli obamyza şäherden ýaş çeper höwesjenleriň topary geljek. Olar mekdebiň sport meýdançasыnda uly konsert berer.

Aşakdaky soraga dilden jogap beriň we ýumuşy ýerine ýetiriň.

1. Tekstiň her abzasynda näme hakynda gürrüň gidýär?
2. Her abzasda gidýän gürrüňiň üstüni ýetirip, hekaýany özüňiz dowam ediň.

Aşakdaky üç sany teksti okaň. Olaryň her birinde näme hakynda we neneňsi gürrüň edilýändigini, biri-birlerinden tapawudyny öz düşünişiňiz ýaly aýdyň. Bularyň sözleşiş haýsy görnüşine degişlidigini belläň.

Hekaýa etme	Suratlandyrtma	Pikir ýöretme

1. Serdar oba gidýän soňky awtobusa zordan ýetişdi. Ol duralga baryp-barmanka, awtobus geldi. Serdar awtobusdan düşdi we özüne tanyş köçe bilen atalarynyň öýüne tarap gitdi.

2. Serdar başinji klasda okaýanam bolsa, onuň boýy kiçijikdi, emma gujurly hem dogumlydy. Onuň şar gara saçlary, okgunly gözleri hemmelere ýaraýyrdy.

3. Serdar şunca çydasa-da, ol ahyry Aşyryň öýlerine gitmeli boldy. Eger şeýle bolmasa, Aşyryň özi gelip, näme üçin tersleşendigi barada pikir alyşmakçydy. Aşyr öz günäsini ýadyndan çykaranok. Ol, dogrudanam, ýalňyşlyk goýberipdi.

Okaň we göçüriň. Näme hakynda hekaýa edilýändigini aýdyp beriň.

Gijeki maýdalap ýagan ýagys daňa golaý diňdi. Çygly şemal asmanyň buludyny öz ugruna kowup gitdi. Gögüň ýüzi çüýşe ýaly durlandy. Käbir gülälekli yerler bolsa gül pürkülen ýaly gyzgylt öwşün atdy. (B.Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»).

A spiral-bound notebook with lined paper. The notebook is white with a silver spiral binding on the left side. The paper has horizontal blue lines. At the bottom left corner, there is a small, colorful illustration of a stack of books (one yellow, one blue) with a red apple on top.

IV BÖLÜM.

KESBIM – GUWANJYM

- Daýhan ýurdy bakýar
- Kompýuter grafikasy
- Teleýaýlym alypbaryjysy bolsam

DAYHAN YURDY BAKYAR

Soraglara jogap beriň.

1. Dayhan kim?
2. Düyhançylygyň başga keslerden aýratynlygy nämede diýip oýlaýarsyň?
3. Dayhan zähmet bilen meşgul wagty sen oňa syn etdiňmi? Sende nähili duýgy oýandy?

Özbaşdak ýerine ýetireli

Aşakdaky önümlere üns beriň. Olaryň atlaryny aşakda görkezilen topara bölüp ýazyň.

Bakja önümleri

Miwe önümleri

Teksti okaň we işlikleri tapyň.

Babadaýhan

Biziň azaphon ata-babalarymyz dogup-döräp, öz rysgal-döwletini ene ýerden agtarypdylar. Olaryň eklenç çeşmesi bolan ene topragy tamdyrдыr ojak, duztorbadyr hamyrmaýaly kendirik bilen deň görmegi oňa näderejede hormat-sarpa goýandygyny beýan edýär. Şeýle işleriň netijesinde uzak asyrlaryň dowamynda dayhançylygyň milli däpleri döräp, durmuşa ornaşypdyr.

Halkymyzyň täze ekiş işleri başlanyp, ýere tohum sepilende, orak orlup, hasyl ýygналанда: «Biziň elimiz däl, Babadaýhanyň eli» diýip başlamagy, ekiniň bitginli bolmagyny diläp, sadaka aýtmagy, harmanyň iň soňky gysym dānesini: «Bu hem guşlaryň haky» diýip, meýdana sepmegi bu işleri diýseň sadyk göwün bilen ynama besländigini görkezýär. Ýere yhlas edýän her bir dayhanyň baş arzuwy, owaly bilen, gögeriş gazanmak bolupdyr. Munuň üçin bolsa, ilki bilen, ekişe taýýarlanan ýeriň sürülmegine, taba gelmegine, eki-

şe taýýar bolmagyna üns berlipdir. Pederlerimiz hakyky taba gelen ýerde sürüm döwründe saý-sebäp bilen ýere düşen tohumyň elin sepiljek tohumdan öň gögerýändigine ynam edipdirler.

Ýylgalla edinmek daýhanyň baş aladasy bolupdyr. Ine, bir günem pasly-döwran aýlanyp, ak meýdanlarda ak bugdaý, jaýdary, düýediş, tokmakbaş, gülap, ak zine, ak ýazlyk, gyzyl ýazlyk... ýaly bugdaýyň onlarça görnüşleri ene ýeriň ak süýdüni eme-eme bogunlanyp-beslenip ýetişer. Şonda harman atan ata-babalarymyz «Çäjiňe bereket!» diýip, bol hasyly dileg edip, harmanyň gyzylyny ýüze sylmak bilen, bir-birini gutlapdyrlar. Bol ýetişen galla meýdanynyň bir gyrasyndan girip, ýowar edip orak ormak, agyr zähmeti paýlaşmak iň bir köne dessurlaryň biri bolupdyr.

Dänä, bugdaýa, duz-çörege, tamdyra togap etmek halkymyzyň iň mukaddes dessurydyr. Külli türkmende saçagy çöwre dolamak, ondan ätlemek ýa-da basmak, çöregi düňderip goýmak, pyçak bilen kesmek, iki çetinden döwmek, bir eliň bilen bölmek, syňragyň bilen tutmak, başaýyk çörek iýmek edepsizlik hasaplanypdyr. Halkymyzyň her bir türkmen öýünde el halynyň, dokama duz torbanyň, düýe ýüň saçagyň bolmalydygy hakdaky dessury biziň şu günlerimize çenli ähmiýetini ýitirmän gelýär.

Ene ýere yhlas eden ata-babalarymyzyň täze harman alnanda dograma, ýarma bişirip, harman toý etmek ýa-da täze bugdaýdan ýagly, mesgeli petir bişirip paýlamagy, maýaly petirden owmaç etmegi täze hasylyň şatlygyny özgeler bilen paýlaşmagyň nyşany bolupdyr.

Daýhançylyk däpleri halkymyzyň milli ýörelgesiniň aýdyň ugrudyr. Bu däpleriň häzirkä döwürde dowam etmegi milli ýol-ýörelgelere goýulýan sarpadyr.

Aşakdaky teksti okaň we rowaýatyň manysyny özleşdiriň.

Islendik ynsanyň elinde hünäri bolsa, ol hiç haçan durmuşyň synaglarynyň öňünde ejizlemeýär. Onuň hünäri duş gelen kynçylyklary ýeňip geçmäne uly **kömek edýär**. Bu barada halk arasynda şeýle rowaýat bar.

Gadym zamanlarda bir patyşanyň ýeke mirasdüşer ogly bolupdyr. Günlerde bir gün şazada öz ýurdundan bir täjiriň halyçy gyzyna **aşyk bolýar**. Gyzyň öýüne sawçy iberende, gyz oňa bir hünäriň eýesi bolmadyk ýigide durmuşa çykjak däldigini aýdýar. Eger ýigit gyzyň ýanyna gatnap haly dokamagy öwrense onuň aýaly boljakdygyny onuň öňünde **şert edip goýýar**. Ýigit munuň bilen razylaşýar. Şeýlelikde, şazada gyzyň ýanyna gatnap haly dokamagyň inçe **syrlaryny öwrenýär**. Ahyrynda gyz oňa durmuşa çykmana razydygyny aýdýar.

Ýedi gije-gündizläp, uly ile aş paýlanyp uludan **toý tutulýar**. Aradan birnäçe gün geçenden soňra, şazada halkyň hal ýagdaýyny bilmek üçin adaty derwüş eşiginde gijesine öýme-öý aýlanýar. Gapylaryň birini kakyp taňry myhman almaklaryny soraýar. Öýe girenden soň öý eýesiniň aslynda talaňçydygyny **bilip galýar**. Olar şazadany bir jaýa salyp daşyndan **gulplap goýýarlar**. Ol ýerde şazadadan başga hem birnäçe adam bar eken. Talaňçylar olary elin-

den gelyän iş boýunça işledip, ellerinden dörän dürli zatlary satyp peýda görer eken.

Ýigit olara bir haly dokap berjekdigini, eger ony şa aýalyna sat-sa müň tylla satyljakdygyny, ýerine özünü azat etmelidigini aýdýar. Talaňçylar bu şert bilen razylaşýarlar. Bir hepdä galman şazada halyny **dokap bolýar**. Talaňçylaryň biri ony köşge satmak üçin **alyp gaýdýar**. Haçan-da bir halynyň müň tylla bahasynyň bardygyny eşiden şa aýaly onuň yöne haly dældigini aňýar. Hakykatdan halyny synlasa onuň ýüzüne şazadanyň gizlenýän yeriniň kartasy çekilen eken. Owadan edilip bezelen halyny diňe üns edip synlasaň ony aňmak bolýan eken. Şa aýaly ony müň tylla **satyn alýar**. Talaňçy begenip yzyna dolanýar, emma şazadany **azat etmeýär**.

Aradan esli wagt geçip-geçmänkä şa aýaly nökerleri bilen şazadany halas etmek üçin gelyär. Olar şazada bilen başga-da birnäçe adamlary halas edýärler we talaňçylary zyndana salýarlar. Şeýlelikde, halyçylyk hünäri şazadanyň janyyny **halas edýär**.

Şu ýerde şazada hünär öwrenmegiň durmuş ýolunda örän gerek bolýandygyny, ynsany kynçylyklardan başyny **alyp çykmakda** kömek edýändigine **göz ýetirýär**. Dogrudan hem halk arasynda «Bir okana – bir dokana» diýen nakyl yöne ýerden döremändir.

Tekstdäki áýratynlandyrylyp ýazylan goşma işlikleri aşakda görkezilen toparlara bölüp ýazyň.

Esasy sözi atlardan bolan goşma işlikler	Esasy sözi işliklerden bolan goşma işlikler

Aşakdaky hünär we zähmet baradaky nakyllary dowam etdirip depderiňize ýazyň, manysyny düşündiriň.

Hünärli ýigit –
 Hünärli ýigit
 Hünäri öwren-de
 Ata kesbi-.....
 Mal bir günlük, hünär
 Enesini gör-de gyzyny al,
 Miweli agajyň
 Çekseň zähmet,
 Ir turan,

**Magtymgulynyň setirlerini labyzly okaň we işligiň buýruk şeki-
lini tapyň, olaryň nähili ýasalandygyny düşündiriň.**

Az iýgil, az ýatgyl, sözüň az etgil,
Ne bar manysyz söz uzamak bilen

Az iýip, az uklap, ýene az sözle,
Köp söz seni il içinde har eýlär.

Akyl bolsaň söz aýtmagyn,
Nobat berilmegen ýerde.

Aňlaman sözleme: «Tamda gulak bar»,
Iç syryň kişige aýdyjy bolma.

Bir bidöwlet il iň begi bolynçaň,
Döwletliniň gapysynda gul bolgul.

Sözläbilseň, ýagşy sözle,
Halk ýamanyň bizarydyr.

Dostuňy egleme, nepden galmasyn,
Duşmanyň saklama, syryň bilmesin.

Bölekden işligiň nämälim şekiliniň düşüm, ýöňkeme bilen üýtgän görnüşlerine degişli mysallary tapyň. Düşüm we ýöňkeme goşulmalarynyň goşulyş aýratynlyklaryny düşündiriň.

Daýhan hojalyklary öz serişdeleriniň hasabyna mineral dökünleriň goşmaça goruny döretmegiň-de alajyny-çäresini wagtynda görýärler. Mundan başga-da ekin meýdanlarynyň gurplulygyny artdyrmak üçin ders dökmege-de uly ähmiýet berýärler. Ýaş maýsalarada dersiň wagtynda berilmegi, olaryň ösüşine güýçli täsir edýär. Ýerüsti pürküji enjamlar arkaly gerbisidleriň sepilmezligi, haşal otlaryň gögermegine mümkinçilik döredýär. Şonuň üçin-de daýhan hojalygy bu meseläni gaýragoýulmazdan çözmekligi maksat edinýär

Söz düzümlerine işligiň hyýallanma şekiliniň goşulmasyny goşup, olary sözlem içinde getirip ýazyň.

şähäre git...boldy	
obadan gaýt...	
ýap gaz... bolýar	
suw tut... boldum	
ekini suwar... bolduk	

Böleklerden kem işlik goşulmalarynyň geljek zaman aňladyşyna degişli mysallary tapyň. Olaryň haýsy işlik şekilinden ýasalandygyny düşündiriň.

Çaga lukmanyň maslahatyna laýyk käbir şertleri berjaý etmek möhümliginde galýar. Ene süýdüden kesilen çagany seýregräk iýmitlendirjek bolmalymyş.

Başga bir eneden süýt alynsa, ilki dürli usullar bilen onda bolýan mikroblary ýok etmelidir. Şondan soň çaga bermelidir.

Süýt 65-75°C ýylylykda 30-40 minutlap gyzdyrylmaly eken. Gyzdyrylandan soň, süýtli çüýşeleri sowadyjyda saklamalymyş. Ene süýdüne derek berilýän süýt garyndylarynyň hili we möhleti birmeňzeş bolmaly däl eken.

Çagany her gün belli bir wagtda iýmitlendirmeli. Bir sapar iýmitlendirmek üçin niýetlenen iýmiti çaga doly iýmese, ony zorlap berjek bolup durmaly däl. Eger almaly iýmitini alyp, onda-da doýmasa, doýýança çaganyň almaly iýmitiniň mukdaryny norma laýyk getirmelidir.

**Daýhançylygyň nähili ugurlary bar? Olar näme ýetişdirýär?
Olar barada gysgaça maglumat ýazyň.**

ISHLIGIŇ ŞERT ŞEKILI

Işligiň şert şekili gymyldy-hereketiň şertini aňladýar. Işligiň şert şekili -sa, -se goşulmasy arkaly ýasalýar. Onuň ýokluk galyby düýp işligiň soňuna -ma, -me goşulmasynyň goşulmagy arkaly hasyl bolýar.

Gönükme. Goşgy setirlerinden işligiň şert şekiline degişli mysallary tapyň.

Watan üçin çykdyň gyr at üstüne,
Tä janym çykynça, dönmenem, begler!
Dikdir serim, düşmen duşman astyna,
Sil deý aksa, gandan ganmanam, begler!

Seýitnazar Seýdi

Berimsiz beglerden, bahyl baýlardan,
Çöle çykçaň, erkek çopan ýagşydyr.
Goly giň, köňli dar, çykymсыz handan,
Işigň düşse, mert galtaman ýagşydyr

Gurbandurdy Zelili

Hindiniň awçysy çykça şikäre,
Özge aw islemez pil sesin aňsa.
Otag orun bolsa, bilbili zara,
Otaga ot salar, «gül» sesin aňsa

Mollanepes

Sözlemleri dowam etdiriň, işligiň şert şekliniň ulanylyşyna üns beriň.

Ertir howa gowy bolsa,	
Men mekdebi üstünlikli tamamlasam,	
Baharda ýagyş köp ýagsa,	
Düýä ot gerek bolsa,	
Kitap köp okasaň,	

[illegible]

Almanyň ynsan saglygyna peýdasy

Almanyň saglyga peýdasy barada geçirilen barlaglaryň netijesinde onuň ýürek-damar kesellerine we bedenimiziň gorumak ukybynyň güýçlenmegine täsiriniň uludygy anyklanyldy.

Beýni we nerw ulgamynyň näsazlygy bilen ýüze çykýan huş-suzlyk, gürelemek kynçylygy, hereketiň agyrlaşmagy ýaly ýagdaýlaryň öňüni almakda hem alma peýdalydyr.

Alma iýmit siňdiriş ulgamyny kadalaşdyrýar. Gandaky şekeriň mukdarynyň deňagramly bolmagy, süňklerimiziň berkligi üçin günde bir alma iýmek maslahat berilýär.

Ýatmazdan öň alma iýmegiň rahat uklamak üçin ähmiýeti uludyr.

Hytaý lukmançylygynyň taryhynda alma beden gyzgynlygyny düşüriji hökmünde giňden ulanylypdyr.

Bu miwäniň düzümindäki käbir himiki birleşmeleriň ynsan bedenindäki içegeleriň işjeňligini artdyrýandygy we onuň düzümindäki zyýanly bakteriýalary ýok edýändigini mälim edildi.

Soraglar we ýumuşlar

1. Almanyň düzüminde nähili witaminler bar?
2. Alma nähili kesellere peýdaly?
3. Adam saglygy üçin peýdaly nähili miweleri bilýärsiňiz?
4. «Meniň bagym» temasynda özbaşdak tekst ýazmaga çalşaly.

Miwelariň atlaryny we olaryň adam organizmine peýdasy barada aýdyp beriň.

İŞLİĞİŇ HYÝALLANMA ŞEKILI

Bir işi ýerine ýetirmäge hyýallanmagy, isleg bildirmegi, maksady aňladýan işliklere işligiň hyýallanma şekili diýilýär. Ol *-makçy, -mekçi* goşulmalarynyň kömegi bilen ýasalýar. Ýokluk galyby bolsa, däl sözi bilen ulanylýar.

Gönükme. Hekaýany depderiňize göçüriň. Onda ulanylan işligiň hyýallanma şekiliniň aşagyny çyzyň.

Men çagyrary üçin dostumyň öýüne bardym. Ol öýünde jigileri bilen bir zat hakynda maslahatlaşyp oturan eken. Dostum diýseň şadyýan görünýärdi. Sebäbi bu gün onuň ejesiniň doglan günü eken. Biz gül almakçy bolup bazara gitdik. Bazarda owadan gül çemenleri hatara düzülip goýlupdyr. Men olaryň içinden owadan birini saýlamakçy boldum. Şol pursat gül satýan gyz owadan çemeni almagy maňa tekliptdi. Men çemeni satyn almakçy bolup, gül satýan gyza pulumy uzatdym. Elime çemeni alyp ýöremekçi boldum. Dostum welin henizem gül satýanlar bilen gürleşip durdy..

Gönükme. Berlen sözlere *-dy, -di* goşulmalaryny goşup, ýöňkeme bilen üýtgediň.

İşlemekçi, okamakçy, daranmakçy, geýinmekçi.

İŞLİĞİŇ BUÝRUK ŞEKILI

Birine bir zady buýurmagy, tabşyrmagy, haýyş etmegi aňladýan işliklere işligiň buýruk şekili diýilýär. İşligiň buýruk şekili ýörite goşulmalary kabul etmeyär. Düýp işlikleriň ählisi buýruk äheňinde aýdylanda, buýruk işligini hasyl edýär.

Meselem: *Al, gel, bar, ýaz, oka, garaşsyn, alaýyň, işläli...*

Buýruk işliginiň ýoklugy *-ma, -me* goşulmalarynyň kömegi bilen ýasalýar.

Meselem: Oturma, gitme.

Gönükme. Birinji sütünde berlen nakyllary, ikinji sütündäki dogry gelyän sözleri arkaly dowam etdiriň. Manylaryny düşündiriň. Nakyllardan işligiň buýruk şekilini tapyň.

Ўзбаддак ўерине ўетирели

Giç ýat-da, ir tur Alma, biş Altyn alma Bu günki işiñi Ýedi ölçe Egri otur-da	bir kes alty pişegi artyk ur dogry sözleş alkyş al agzyna düş ertä goýma
--	---

Ишлиғиң буýрук şekiliniñ ýöñkeme bilen üýtgeýşi

Menlik	guraýyn,	göreýin.
Senlik	gur,	gör.
Olluk	gursun,	görsün.
Biz	guraly,	görelı.
Siz	guruñ,	görüñ.
Olar	gursunlar,	görsünler.
Menlik	gurmaýyn,	görmäýin.

Gönükme. Gur, gör, oka, beze işliklerini ýöñkemedede üýtgediñ.

Nusga:	<i>Men geleýin.</i>	<i>Biz geleli.</i>
	<i>Sen gel.</i>	<i>Siz geliñ.</i>
	<i>Ol gelsin</i>	<i>Olar gelsin(ler).</i>

Gönükme. Lukman Hekimiñ pentlerini okañ. Işligiñ buýruk şekiliniñ barlygynyñ we ýoklugynyñ nähili ýasalandygyny düşündiriñ. Soñra olara düşünişini ýazyñ.

1. Kime nesihat etseñ, oña ozal özüñ amal etgin.
2. Sözi öz gadyryña görä geple.
3. Dosty peýda-da we zyýanda-da barlap gör.
4. Syryňy gizlin sakla.
5. Ýaramaz we nadan adamlardan gaç.
6. Ak yürekli we dana adamlar bilen maslahat et.
7. Ussadyňy atañdan eziz gör.
8. Özüñden uly bilen degişme.
9. Geçen dawany ýatlama.
10. Mätäç adamlary umytsyz gaýtarma.

Gönükme. Diýäý, geple, geç buýruk işliklerini ýöñkeme bilen üýtgedip ýazyñ. Soñra olaryñ ýazuw düzgünini düşündiriñ.

İŞLİĞİŇ HÖKMANLYK ŞEKILI

Gymyldy-hereketiň hökman ýerine ýetirilmelidigini ýa-da ýetirilmeli daldigini bildirýän işliklere işligiň hökmanlyk şekili diýilýär. İşligiň hökmanlyk şekili düýp işlikleriň yzyna **-maly, -meli** goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalýar.

Meselem: *Öýe barmaly, meseläni çözmeli.*

İşligiň hökmanlyk şekiliniň ýoklugy **-maly, -meli** goşulmasyndan soň däl kömekçiniň üsti bilen ýasalýar.

Meselem: Biz şu gün türgenleşige barmaly däl.

Gönükme. Göçüriň, işligiň hökmanlyk şekiliniň aşagyny çyzyň. Keşdeleriň tikilişi, at eýer-esbaplarynyň bejerilişi, şaý-sepleriň ýasalşy barada özüňizden pikir ýöretme ýazyň.

Türkmen tahýasyny tikmek üçin onuň ilki aşaky bölegini, ýagny etegini we ýokarky bölegini bellenen ölçege laýyk edip biçmeli. Soňra onuň keşdelenjek ugurlaryny tikin maşyny bilen deňje bölüşdirmeli, onuň iki tarapyny birleşdirmeli. Ol keşdelenip bolnandan soň, tahýanyň ýokarky bölegini keşdelemeli. Keşdeler, sapak näçe inçeden hem dykzyja çekilse, şonça-da owadan, nepis bolup çykýar.

Gönükme. Nokatlaryň ýerine işligiň hökmanlyk şekiliniň goşulmasyny goşup göçüriň.

1. Siz et... ömri ömür,
Siz et... döwri döwür.
2. Hem garaş... men, hem göreş....
Göreşmek üçin hem bol... sagdyn.
3. Ile tämiz bolup görünmezden öň
Öz gözüňe tämiz görün...siň.
4. Adam bir-birine kömek et...,
Adam bir-birine et... ynam.

K. Gurbannepesow

Gönükme. Salamlaşmagyň edeplerini okaň, işligiň hökmanlyk şekiliniň nähili ýasalandygyny düşündiriň.

Salam bermek – sünnet, salam almak parzdyr.

1. Salam berende «Essalawmaleýkim» diýip, iki goluňy uzatmaly. Manysy «Size dynçlyk bolsun!».

2. «Waleýkimessalam» diýip jogap gaýtarmaly.
3. Eger-de iki adam biri-birine deň wagtda salam berse, onda olaryň ikisi-de «Aleýkim» diýmeli.
4. Märekede hemme kişä deň salam bermeli.
5. Salamy başga adamyň üsti bilen hem berip bolar. Oňa hökman jogap bermeli. Salam getirene we äkidene ýagşy dilegler etmeli.

İŞLIGIŇ ISLEG ŞEKILI

İşligiň isleg şekili arzuwy, ahmyr etmegi, ökünmegi aňladýar. Ol düýp işlikleriň yzyna **-sady, -sedi** goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Isleg şekiliniň ýoklugy **-ma, -me** goşulmalarynyň kömegi bilen ýasalýar.

Gönükme. Köp nokatlaryň ýerine ikinji sütünde berlen sözlerden degişlisini saýlap ýazyň.

Jigim ulalyp, çagalar bagyna	<i>bişirişsedim,</i>
Menem jigimiň elinden tutup, ony çagalar bagyna	<i>ýuwuşsady,</i>
Men ejemiň öý işlerine kömekleşip	<i>ýygnaşsady,</i>
Şonda ejem menden hoşal	<i>gatnasady,</i>
Ejemiň güler ýüzi hemişe gülüp	<i>äkitsedim,</i>
Men ýene birazajyk ... hem ejemiň ähli işine kömekleşip	<i>bilsedim,</i>
	<i>bolsady,</i>
	<i>dursady,</i>
	<i>ulalsadym.</i>

KOMPÝTER GRAFIKASY

Hany, aýdyň, suratlarda nämäniň döredilişi görkezilen?

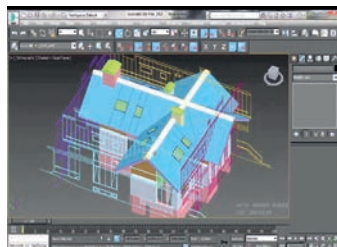

1. Kompýuterde çyzylan suratlar beýleki suratlardan nämesi bilen tapawutlanýar?
2. Kompýuterde çyzylan suratyň nähili üstünligi we kemçiligi bar diýip oýlaýarsyňyz?

Kompýuter grafikasy giňden ulanylýan ugurlar

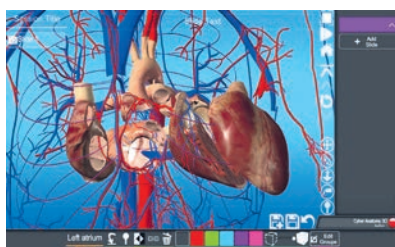
Kinematografiya we multiplikasiya

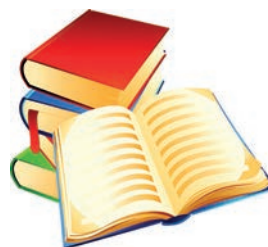
Arhitektura we gurluşyk

Suratçylyk

Medisina

Bilim we neşirýat

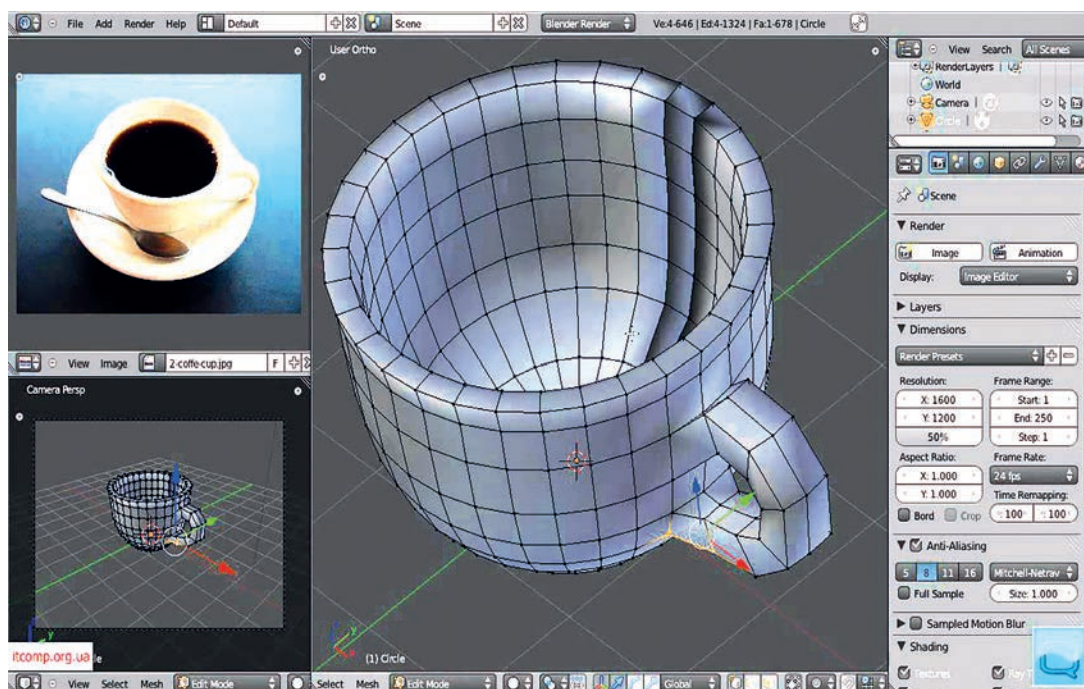
KOMPÝUTERDE DÖREDILEN SURAT

Kompýuter grafikasy diýende mahsus maksatnamalar kömeginde döredilen surata düşünmek bolar. Bu esasan täze we juda tiz ösüp barýan ugurlaryň biridir. Kompýuter grafikasynda ökde ynsanlar dünýäde iň köp girdeji tapýan hünärmenler hatarynda durýar. Şonuň üçin häzirki wagtda kompýuter grafikasy we onuň bu ugruny içgin öwrenmäge höwesli ýaşlar köp.

Kompýuter grafikasy juda hem giň görnüşli bolup, häzirki günde, esasan, ähli ugurlarda peýdalanylýar. Döwrebap telewideniýe, kinematografiya, multiplikasiya, arhitektura, hünärmentçiligiň ähli görnüşlerini we bilim pudagyny kompýuterde döredilen suratlarsyz göz öňüne getirmek kyn.

Telewideniýede berilýän dürli reklama rolikleri, ekran astyndaky mahsus ýazuwlar, telegepleşiklerdäki animasiýalar – bularyň bary kompýuter grafikasi boýunça ökde hünärmenler tarapyndan taýýarlanýar.

Döwrelaýyk kinolaryň esasy bölegini kompýuter grafikasy ýerine ýetirýär. Häzirki wagtda aktýorlar ýaşyl fonly studiýadan çykman rol ýerine ýetirmegi mümkin. Grafika hünärmenleri bolsa olary halan wirtual mekana düşürüp goýýarlar. Indi gum boranlaryny surata almak üçin Sähraýy Kebire ýa-da Merkezi Afrika barmak şert däl. *Kompýuter grafikasy*, esasan kyn sahnalar surata alnan mahalda uly işi ýerine ýetirýär. Meselem, ele öwretmek kyn we howply okýylan,

suwýylan, düýeguş, ördekburan, ýolbars ýaly tapylgysyz haýwanlary kompýuterde döretmek, rol oýnatmak kinoçylaryň wagtyny we puly tijeýär.

Kompýuter grafikasynyň esasy ugurlaryndan biri animasiýadyr. Animasiýa kompýuterde taýýarlanan hereketlendiriji suraty aňladýar. Bu günki günde umuman ähli multfilmmler animatorlar tarapyndan döredilýär.

3D modellemek hem kompýuter grafikasyna degişli ýönelişdir. 3D modelleri arhitektura, gurluşyk we bilim pudagynda möhüm orun eýeleýär. Binagärler bina proektiniň 3D modelini döredip, ony dürli synaglardan geçirmek mümkinçilige eýe. Meselem, beýik binanyň 3D modelini döredip, ýörite programma kömeginde onuň ýer silkinmä ýa-da güýçli şemala nähili derejede berdaş berşini synap görmek mümkin. Hünärmenler hem haýsydyr bir enjamy döretmezden öň onuň 3D modelini işläp düzýärler we nähili işleýändigini wirtual älemde synagdan geçirýärler. Hatda 3D printerleri arkaly modeli çap etmek mümkinçiligi hem bar.

Eger kompýuter grafikasy bolmasa, biziň älem hakynda düşüňjelerimiz örän pes bolup galardy. Siz okap ýören okuw kitabyňyzdaky dürli surat, çyzgy we diagrammalar kompýuterde döredilen. Kompýuter grafikasy kömeginde adamlar asman giňişliklerine syýahat etmegi, ýyldyzlary dik ortasyndan bölüp görmegi ýa-da mikroorganizmler älemine düşüp, iň kiçi öýjükler bilen ýakyndan tanyşmagy mümkin.

Adatda, kompýuter grafikasy nusgalaryny bir kişi däl, tutuş bir uly topar taýýarlaýar. Bu toparda maksatnama taýýarlaýjy, suratkeş, rejissor we başga döredijilik ukyba eýe ynsanlar bolmagy mümkin.

Eger-de sizde şu kesp-käri eýelemäge höwes bolsa, kompýuter işini öwrenmek bilen bir hatarda, özüñizdäki döredijilik ukybyñyzy hem ösdürmäge hereket ediñ.

Soraglar we ýumuşlar

1. Sadalaşdyryp aýdanyñyzda, kompýuter grafikasy diýende nämä düşüñärsiñiz?
2. Kompýuter grafikasy üstünlikleri nämeden ybarat?
3. Kompýuter grafikasyndan nähili ugurlarda peýdalanmak bolar? Mysallar arkaly düşündiriñ.
4. Animasiýa diýende nämä düşüñärsiñiz?
5. Animasiýalar multfilmlerden başga nämelerde ulanylýar?

Ýumuş. Berlen maglumatlaryñ tekst esasynda dogry ýa-da nädogrudygyny anyklañ.

Dogry (A)	Maglumatlar	Nädogry (B)
	Kompýuter grafikasy juda hem giñ görnüşli bolup, häzirki günde umuman peýdalanylýar.	
	3D modellemek hem kompýuter grafikasynda degişli ýönelişdir. 3D modelleri arhitektura, gurluşyk we bilim pudagynda möhüm orun eýeleýär.	
	Döwrelaýyk kinolaryñ esasy bölegini kompýuter grafikasy ýerine ýetirýär.	
	Telewideniýede berilýän dürli reklama rolikleri, ekran astyndaky mahsus ýazuwlar, telegepleşiklerdäki animasiýalar – bularyñ bary kompýuter grafikasi boýunça ökde hünärmenler tarapyndan taýýarlanýar.	

İŞLIGIŇ ARZUW ŞEKILI

Arzuwy, dilegi, islegi aňladýan işliklere işligiñ arzuw şekili diýilýär. Ol **-aýady**, **-äýedi** goşulmalarynyñ kömegi bilen ýasalýar. Arzuw şekiliniñ ýoklugy **-ma**, **-me** goşulmasynyñ kömegi bilen ýasalýar.

Gönükme. Sözlemleri okañ, arzuw şekilindäki sözleri tapyñ we olaryñ haýsy goşulmalar arkaly ýasalýandygyny düşündiriñ.

1. Belki, iki gaçakçydan nyşan tapylaýady-da (A.Gowşudow).
2. Näçe günden bäri ukusyndan ganyp bilmän gelyän adamlar, bel-

ki, billerini ýazaýadylar (*B.Hudaýnazarow*). 3. Gözel şähre gide-ninde gowy bolaýady-da. 4. Mugallym Sülgüne soragy beräýedi-dä (*B.Hudaýnazarow*). 5. Akyly söz. Goý gitsin! Belki, başa baraýady (*G.Gurbansähedow*). 6. Öýe gaýdar ýaly, professor leksiýasyny irden gutaraýady-da (*G.Gurbansähedow*). 7. Balkan pälwan hem öz arzuwyna ýetäýädi-dä (*S.Jepbarow*). 8. Belki, Orazguly akylyna aýlanaýady. 9. «Indi ol hem meniň Hangeldimden ötünç soraýady» diýip, Bike eje ýene-de gözleriniň ýaşyny öz erkine goýberdi. 10. Çer-kez Batman aganyň gizlän zadyny tapaýady-da (*G.Gurbansähedow*). 11. «Eger-de guýynyň düýbünde gyzył bar bolsa, ony saklap ýatan aždarda-da bolmaly» diýip, başga biri welilik sataýady-da. 12. «Guýynyň düýbünü indiden beýläk gazmak howply» diýip, ol Ýusup baýa mälim edäýedi-dä (*B.Hudaýnazarow*). 13. – Aý, Häzirbegjan begi dostluk gepini, belki, senden eşidäýedik. 14. Bezirgen ineriň başyny çekip duraýady-da («*Görogludan*»).

Gönükme. *Dur, gör sözlerine arzuw şekiliniň barlyk we ýokluk galybynyň goşulmalaryny goýup olary ýöňkeme bilen üýtgediň.*

İŞLIGIŇ NÄMÄLİM ŞEKILI

Gymyldy – hereketiň belli bir wagtda bolandygyny bildirmän, diňe gymyldy-hereketiň, işiň adyny aňladýan işliklere işligiň nämälim şekili diýilýär.

İşligiň nämälim şekiliniň barlyk we ýokluk galyby bolýar. Onuň barlyk galyby düýp işligiň soňuna **-mak, -mek** goşulmasy goşulmak arkaly ýasalýar.

Meselem: *Ýazmak, okamak we ş. m.*

İşligiň nämälim şekiliniň ýokluk galyby düýp işligiň soňuna **-mazlyk, -mezlik** goşulmasy goşulmak bilen ýasalýar.

Meselem: *Okamazlyk.*

Gönükme. *Tekstden alnan bölekden işligiň nämälim şekilini tapyň we aşagyny çyzyň.*

Döwrelaýyk kinolaryň esasy bölegini kompýuter grafikasy ýerine ýetirýär. Häzirki wagtda aktýorlar ýaşyl fonly studiýadan çykman rol ýerine ýetirmegi mümkin. Grafika hünärmenleri bolsa olary halan wirtual mekana düşürüp goýýarlar. Indi gum boranlaryny surata almak üçin Sähraýy Kebire ýa-da Merkezi Afrika barmak şert däl. *Kompýuter grafikasy*, esasan kyn sahnalar surata alnan mahalda uly işi ýerine ýetirýär. Meselem, ele öwretmek kyn we howply okýylan, suwýylan, düýeguş, ördekburan, ýolbars ýaly tapylgysyz haýwanlary kompýuterde döretmek, rol oýnatmak kinoçylaryň wagtyny we puly tijeýär.

TELEÝAÝLYM ALYP BARYJYSY BOLSAM

Suratlara serediň.

Suratlarda haýsy hünärler görkezilýär? Bu hünär hakda näme bilýärsiňiz?

2. Suratlary resmi ýa-da resmi däl diýip häsiýetlendirip bolar. Berlen suratlara esaslanyp, bu iki düşüňjäniň arasyndaky tapawudy nädip düşündirip bilersiňiz?

3. Çykyş ediji resmi çykyşda nämä ünsi jemleýär? Mysallar bilen düşündiriň.

4. Resmi däl çykyşda sözleýji bilen nämä çäklendirilmeýär? Mysallar bilen düşündiriň.

Iki teksti deňeşdiriň. Resmi we resmi däl çykyşlary tapawutlandyrmaga synanyşyň.

Haýwanat dünýäsi barada möhüm habar bilen programmamyzy dowam etdirýäris. Zarafşan döwlet goraghanasynda brakonerlik gadagan edildi. Bikanun awçylaryň Özbegistanyň Gyzyt kitabyna girizilen goňur aýlary awlaýandyklary anyklandy. Etrap polisiýa bölümi tarapyndan jenaýat işi gozgaldy.

Agşamyňyz haýyrly, tomaşaçylar! Haýwanat dünýäsi bilen gyzyklanýanlar üçin ajaýyp habar bar. Zarafşan goraghanasynda birnäçe jübüt gaplaňyň peýda bolandygy aýdylýar. Goňşy ýurtlardan gelen myhmanlar bolsa gerek. Maglumat üçin gar gaplaňyň ýitip barýan görnüşlerden biridir. Gyzyt kitapda görkezilen bu haýwanlar döwletiň goragynda. Olary awlamak agyr jenaýatdyr.

1. Resmi we resmi däl çykyş esasan, haýsy sözleri tapawutlandyrýar diýip pikir edýärsiňiz?

2. Iki tekstäki haýsy sözlemler resmi we resmi däl çykyş tapawutlandyrmaga hyzmat edýär?

3. Aýdyň, resmi çykyş haçan we haýsy şertlerde ulanyp bolar?

4. Resmi däl çykyş haçan we haýsy ýagdaýlarda ulanyp bolar?

TELEÝAÝLYM ALYPBARYJYSY

Geçen asyryň 40-njy ýyllararyna gelip teleýaýlym alyp baryjy hünäri ýüze çykdy. Munuň sebäbi, şol ýyllarda ýaňy oýlanyp tapylan telewizoryň adamlaryň öýlerine girip başlamagydyr. Şol döwürde häzirki ýaly teleýaýlymlar kän bolmandyr. Diňe bir kanal bolup, efir wagty bir sagatdan geçmändir. Şol wagtda obada ýeke-täk bolan «telewizion öýe» ýygnanyp, telewizora tomaşa etmekden lezzet alýardylar. Ekrana çykýan we iň soňky habarlary aýdýan teleýaýlym alypbaryjysy iň söýgüli adamlardan birine öwrüldi.

Ўйларнинг доамында телеаъылымынинг we программаларынинг саны кôпелди. Программалар тазеликлер, гуйменже we томашalara бôлуняр. Мисал учин, хабарлар we спорт комментаторлары, howa маглуматы, шоу we айдым-саз алып барижлары пейда болды. Инди her bir programma айратын алыпбарыжы зерурлыгы уйзе чыкды. Мунуñ себâби «Хабарлар» алыпбарыжысына «Сазлы аракезмани» алып бармак, кынчылык дôредйарди.

Телевизия алыпбарыжы студида ишлейар. Ўри геленде айтсак, диктор we геpleşik алыпбарыжынинг иши бири-биринден тапавутланлар. Диктор таыйар тексти окаяр. Ôзи таыйарламаяр. Эсасан "Хабар" программаларында ишлейарлер. Геpleшиги алыпбарыжы болса, yzланмага, зерур маглуматлары yyгнаммага, ôзбашдак сôхбетдешлик гечирмâге, ниреде we нâдип гурлемелидигини кесгитлемегин борчларынй ôз устуне аляр.

Геpleшиги алыпбарыжы, камеранынг ôнунде ôзуни нâхили алып бармалыдыгынй, томашачыларынг унсуни нâдип ôзуне чекмелидигини we пикирлерини нâдип айдынй we гысга беъан етмелидигини билмелидир. Шонуñ учин баъарныклы, дושнукли we баъарныклы телевизия алыпбарыжлар гарашилмадык ягдайларида ôзлерини йитирмейарлер. Бу хâсийетлери болмадык телеаъылым ишгарлери, карйераларында кôп кынчылыкларга

duçar bolýarlar. Bir ýalňyş söz ýa-da hereket bilen millionlarça tomaşaçylaryň öňünde utanmaklary mümkin.

Elbetde, onuň ýeke özi bolmaýar, tutuş topar sahnanyň aňyrsynda işleýär. Toparda rejissor, prodýuser, ssenarist, operator, ýşyklandyryjy we başgalar girýär. Emma ýaýlym wagtynda tomaşaçylar diňe alypbaryjyny görýärler.

Bu hünär dünýädäki iň kyn hünärleriň biridir. Bu hünärmenler dynç günleri hem işlemäge mejbur bolýarlar. Sebäbi adamlar dynç günleri has köp telewizora tomaşa edýärler. Gepleşigi alypbaryjylar irden studiýa gelmäge mejbur bolýarlar, Käwagt gije işlemek zerurlygy hem ýüze çyklar. Ýazga düşüriş prosesi birnäçe sagat dowam edende bolsa, naharlanmagy hem unudýarlar. Mundan başga-da olar, daş keşbine hemişe üns bermeli we yzygiderli sport bilen meşgullanmaly. Hawa, bu hünär ýalta adamlara dogry gelmeýär.

 Onda aýdyň, teleýaýlymyň alypbaryjysy bolmagy arzuw edýärsiňizmi?

1. Telebaşlaýjy hünäri haçan ýüze çykdy?
2. Programmanyň görnüşine bagly nähili ugurlar bar?
3. Diktor bilen gepleşigi alypbaryjynyň näme tapawut bar?
4. Gepleşigi alypbaryjy haýsy häsiýetlere eýe bolmaly? Olara näme üçin bu häsiýetler gerek? Pikirleriňizi esaslandyryň.
5. Näme üçin bu hünär dünýädäki iň kyn hünärleriň biri hasaplanýar?

 Sözleri dogry aýdyň.

Teleýaýlym, ýaýlym, söhbetdeşlik, studiýa, maglumat, informasion, rejissor, prodýuser, ssenarist, grimýor operator.

 Berlen sözlemleriň manysyny synpda ara alyp maslahatlaşyň.

Efir wagty	Şou programma	Sahna ardy
------------	---------------	------------

 Tekstden alnan parçany okaň. «näme edýär?» «näme etmek?» diýen soraga jogap bolýan goşma işlikleri tapyň.

Gepleşigi alypbaryjy kameranyň öňünde özüni nähili alyp bermalydygyny, tomaşaçylaryň ünsüni nädip özüne çekmelidigini we pikirlerini nädip aýdyň we gysga beýan etmelidigini bilmelidir. Şonuň üçin başarnykly, düşüňjeli we başarnykly telewizion gepleşikleri alypbaryjylar garaşylmadyk ýagdaýlarda özlərini ýitirmeýärler. Bu häsiýetleri bolmadyk teleýaýlym işgärleri, karýeralarynda köp kynçylyklara duçar bolýarlar. Bir ýalňyş söz ýa-da hereket bilen millionlarça tomaşaçylaryň öňünde utanmaklary mümkin.

Gönükme. Sözlemleri göçürin. İşligiñ nämälim şekiliniñ barlygynyñ aşagyna bir çyzık, ýoklugynyñ aşagyna iki çyzık çyzyñ.

Watan – bu biziñ her birimiziñ göbek ganymyzyñ daman topragydyr. Ol toprak her bir adam üçin mukaddesdir, ezizdir. Ol topragy mukaddes saýmazlyk, onuñ mukaddesligine janyñ-teniñ bilen uýmazlyk – bu ynsanlyk duýgyňy ýitirmekdir.

Watansyz ýaşamagyñ asla lezzeti ýokdur. Biziñ her birimiz öz Watanymyzda doglup, onuñ mukaddes topragynda kemala gelýäris. Özümiñ duýup, eziz Watanymyzyñ goýnunda bagtyýar pursatlarymyza guwanýarys. Watanyñda ýaşamagyñ, işlemegiñ, döretmegiñ, gurmagyñ özi bagtyýarlygyñ rõwşen nyşanydyr.

Özbaşdak ýerine ýetireli

1. İşligiñ şert şekiliniñ goşulmasy haýsy? A. -dy, -di. B. -sa, -se. C. -makçy, -mekçi. D. -mak, -mek.	4. Sözleriñ haýsysy senlik ýöñkemedede gelipdir? A. Alaýyn. B. Al C. Alsın D. Alaly
2. -maly, -meli haýsy şekiliñ goşulmasy? A. Hökmanlyk şekiliniñ. B. İşligiñ isleg şekiliniñ. C. İşligiñ nämälim şekiliniñ. D. İşligiñ arzuw şekiliniñ.	5. -makçy, -mekçi şikiliniñ ýoklugy nähili ýasalýar? A. ýok sözi arkaly. B. -ma,-me bilen. C. däl sözi arkaly. D. ýokluk şekilde gelmeýär.
3. Aşakdaky sözleriñ haýsysy dogry ýazylypdyr? A. Gorkussa. B. Uşsa. C. Işsem. D. Içsem.	6. Haýsy şekil düşüm goşulmasyny kabul edip bilýär? A. İşligiñ şert şekiliniñ. B. İşligiñ isleg şekiliniñ. C. İşligiñ nämälim şekiliniñ. D. İşligiñ arzuw şekiliniñ.

Işlik şekillerini gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar.

1. İşlik şekilleriniñ nämäni aňladýandygyny we haýsy görnüşleriniñ bardygyny aýdyp beriñ.

2. İşligiñ buýruk şekili nähili hereketi aňladýar? Onuñ ýasalys, üýtgeýiş aýratynlyklaryny düşündiriñ.

3. Işligiñ buýruk şekiline goşulýan ownuk bölekler haýsy hyzmaty ýerine yetirýärler?
4. Işligiñ hökmanlyk we hyýallanma şekilleriniñ ýasalys hem-de üýtgeýiş ýollaryny düşündiriň.
5. Işligiñ arzuw-isleg, şert şekilleri nähili ýasalýarlar we üýtgeýärler?
6. Işligiñ nämälim şekilleri nämäni aňladýarlar? Olaryň haýsy görnüşleriniň bardygyny, ýasalys, üýtgeýiş ýollaryny düşündiriň.

GOŞMA IŞLIK

Goşma işlik, köplenç, iki sözden ybarat bolýar. Onuň birinji sözi goşma işligiñ esasy manysyny aňladýan atdan ýa-da işlikden bolup, ikinjisi bolsa dürli işlik şekilinde gelýär.

1. Esasy sözi atlardan bolan goşma işlikler: *harç etdi, tamam boldy, salam berýär.*

2. Esasy sözi işliklerden bolan goşma işlikler: *öwsüpdür, okap ýör, garaşyp dur, gelen bolýar, zeýrenmäge durdy.*

Gönükme. Okaň, aşakdaky goşma işlikleri sözlem içinde getirip, soňra depderiñize ýazyň.

gürrüň berdi	
hormat etdi	
satyp geldi	
karar etdi	
beýan etdi	
teklip etdi	
dynman işledi,	
sözlemäge durdy	
çözmäge başlady	

Gönükme. İşlikleri okaň we goşma işlikleri tapyp, depderiñize göçüriň.

Kömekleşdi, beýan etdi, kömek berdi, aýtdy, gürrüň berdi, sa-nady, jogaby gaýtardy, synlady, pikir etdi, pikirlendi, ýardam etdim, işleýär, okaýar, gahar etdi, gaharlandy, tagam tapdy, tagam aldy, lezzet aldy, gulak saldy, diñledi, göçürdi, çydam etdi, çydady.

Gönükme. İşlikleri okañ we goşma işlikleri tapyp, olaryň aňladýan manylaryny düşündiriň. İşlikleri sinonimik hatarlar esasynda toparlara bölüp ýazyň.

Nusga: Sanady, sanap çykdy.

Kömekleşdi, beýan etdi, kömek berdi, aýtdy, gürrüň berdi, jogap berdi, sanady, jogaby gaýtardy, sanap çykdy, synlady, pikir etdi, pikirlendi, ýardam etdi, okap ýör, işleýär, okaýar, gahar etdi, işläp ýatyr, gaharlandy, tagam tapdy, tagam aldy, lezzet aldy, gulak saldy, diňledi, göçürdi, göçürip aldy, ýazyp aldy, işläp ýör, ýazyp ýör, ýazyp çykdy, gazaplandy, gazap etdi, çydam etdi, çydady.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Goşma işlikler nähili ýasalýar? Mysallar bilen düşündiriň.
2. Goşma işlikler nähili manylarda gelyärler? Olaryň aňladýan manylaryna degişli 3-4 mysal aýdyň.

İŞLIKLERIŇ MORFOLOGIK DERŇEW EDILIŞI

Derňewiň meýilnamasy

1. Söz topary. Umumy manysy.
2. Morfologik düzümi (ýasaýjy, üýtgediji goşulmalar).
3. Sintaktik hyzmaty.

Derňewiň nusgasy

Men şu eseri **okamaly**.

Okamaly – işlik: 1) hereket aňladýar: 2) **oka** – täsirini geçirýän işlik. Hökmanyk şekil. 3) **näme etmeli?** – diýen soraga jogap bolýar – habar.

Gönükme. Teksti göçüriň. Onuň haýsy eserden alandygyny anyklaň we oňa sözbaşy goýuň. İşlikleri tapyň we morfologik we sintaktik taýdan ýazuw arkaly derňäň.

Japbaklar olary näçe gaýtarsalar-da, näçe öwseler-de, näçe goşsalar-da, taýçanaklar olaryň meýilllerine görä hereket etmediler. Japbak öz Garlawajyny başyndan aýlamak isledi. Ýapbak öz Ülkerini alabeder keçesini sypymak isledi. Mapbak öz atynyň guýrugyny, gulagyny öz sygyrlaryna meňzetmek isledi. Onda Topbak aýtdy.

– Ah-ow, gardaşlar siz oýlanyp görüň! Bu janawarlarda ýazyk ýok ahyry! Olar şindi baş görmändir, seýislenmändir, toý märekesine girmändir. Eger at edinjeğiňiz çynyňyz bolsa, bulary biraz idetmegiňiz, terbiyelemegiňiz gerek.

Ишликleri gaýtalamak üçin soraglar

1. Düyp işlik we ýasama işlik diýip nähili işliklere aýdylýar? İşlikler haýsy söz toparlaryndan ýasalýar? Mysallar getiriň.
2. Sada we goşma işlikleriň tapawudyny düşündiriň.
3. Täsirini geçirýän we geçirmeýän işliklere 2-3 sany mysal getiriň.
4. İşligiň şert şekili haýsy goşulmanyň goşulmagy bilen ýasalýar? Mysallar getiriň.
5. İşligiň buýruk şekiliniň ýoklugy haýsy goşulmanyň kömegi bilen ýasalýar? Mysallar getiriň.
6. İşligiň hökmanlyk şekili haýsy goşulmanyň kömegi bilen ýasalýar? Mysallar getiriň.
7. İşlik şekilleriniň ýazuw düzgünlerini aýdyp beriň.

Topar bolup ýerine ýetireli

1. Köplenç işliklere baglanyp, gymyldy-hereketiň hilini, wagtyny, ornuny görkezýän sözlere näme diýilýär?

A. Ortak işlikler	B. Hallar
C. İşlik şekilleri	D. Kem işlikler
2. Näçe?, näçeden?, neneňsi? diýen soraglara jogap bolýan hallara nähili hallar diýilýär?

A. Mukdar bildirýän hallar.
B. Orun-tarap bildirýän hallar.
C. Sebäp-maksat bildirýän hallar.
D. Hal-ýagdaý bildirýän hallar.
3. Hiç hili goşulma kabul etmän, asyl görnüşinde ulanylýan sözlere nähili hallar diýilýär?

A. Asyl hallar	B. Ýasama hallar
C. Goşma-tirkeş hallar	D. Wagt bildirýän hallar
4. Hiç hili dereje goşulmasyny kabul etmän ulanylýan hallara hallaryň haýsy derejesi diýilýär?

A. Düyp dereje.	B. Kemlik dereje.
C. Artyklyk dereje.	D. Güýçlendirme dereje.
5. Sözleriň birikmeginden, goşulmaly ýa-da goşulmasyz tirkeşip gelmeginden ýasalan hallara nähili hallar diýilýär?

A. Asyl hallar	B. Ýasama hallar
C. Goşma-tirkeş hallar	D. Orun-tarap bildirýän hallar

V BÖLÜM.

ÝAŞ YKDYSADYÝETÇI

- Import ýa-da eksport
- Salgytlary wagtynda töläp barýarsyňyzmy?

IMPORT YA-DA EKSPORT

Önümleriň atlaryny aýdyň we nähili işläp çykarylýandygyny, durmuşda nämä gerekdiği hakynda gürrüň beriň

Azyk önümleri	Nebit önümleri	Taýýar önümler
---------------	----------------	----------------

Daşary söwda amallary – munuň özi dürli döwletleriň we olara degişli hojalyk birlikleriň arasyndaky haryt alyş-çalyş işleriniň toplumydyr. Bu işleriň düzümine bazardaky anyk harydyň hereketini öwrenmek, harydyň reklama işleri, ýerleşdirmek ulgamyny döretmek, täjirçilik teklpleri we islegi öwrenmek, gepleşikleri geçirmek şertnamalary baglaşmak we ony ýerine ýetirmek ýaly işler degişlidir.

Daşary söwda amallarynyň esasy elementi bolup şertnama çykyş edýär. Şertnamanyň predmeti bolup alyş-çalyş edilýän haryt, potratçylyk we kärende çykyş edýär. Baglaşylan şertnamalary ýerine ýetirmek üçin kömekçi şertnamalar baglaşylýar. Kömekçi şertnamalar maslahat beriş firmalary, reklama agentlikleri, söwda araçy-

lary, yük daşayjy firmalar bilen baglaşylýar. Halkara söwdada daşary söwda amallarynyň görnüşleri tapawutlandyrylýar:

Eksport amallary – daşary ýurtlara öz harydyňy satmaklyga düşünilýär.

Import amallary – daşary ýurtlardan ýurduň içine haryt getirmeklige aýdylýar. Eksport we import amallary mazmun taýdan birmeňzeşdir. Ýagny, bir ýurt üçin eksport beýleki ýurt üçin import bolup durýar we tersine, bir ýurt üçin import beýleki ýurt üçin eksport bolup durýar. Bu ýerde esasy üýtgeýän zat söwda hyzmatdaşlardyr (A. Kazygulyýew «Daşary ykdysady iş»).

Eksport – italýan sözi bolup eks – gitmek, gitdi, port – deňiz duralgasy, ýagny portuň üsti bilen serhetden daşyna çykarylmagy aňladýar.

Import sözi hem italýan sözi bolup im – gelmek, geldi, port – deňiz duralgasy diýen manyny aňladýar)

Soraglar we ýumuşlar

1. Biziň ýurdumyz daşary ýurtlara nämeleri eksport edýär?
2. Daşary ýurt önümlerinden (miwe önümleri) haýsylaryny bilýärsiňiz?
3. Özbegistana nähili önümler import edilýär?

Teksdan alnan bölekden kem işlik şekillerini tapyň

Daşary söwda amallary – munuň özi dürli döwletleriň we olara degişli hojalyk birlikleriň arasyndaky haryt alyş-çalyş işleriniň toplumydyr. Bu işleriň düzümine bazardaky anyk harydyň hereketini öwrenmek, harydyň reklama işleri, ýerleşdirmek ulgamyny döretmek, täjirçilik teklipleri we islegi öwrenmek, gepleşikleri geçirmek şertnamalary baglaşmak we ony ýerine ýetirmek ýaly işler degişlidir.

KEM IŞLIKLER

-dy, -di, -dyr, -dir, -dur, -dür, -myş, -miş, -muş, -müş, -ka, -kä goşulmaları goşulan sözlere işliklik nyşanyňy berýärler. Olar at, sypat, hal sözlere goşulýarlar we goşulan sözüne öten, häzirki zamanlaryň manysyny berýärler.

1 Makala temasy

EKSPORT YA-DA IMPORT?

2 Giriş

Günde-günaşa televizor ya-da radioda, käwagt ulularyň söhbetinde «eksport» we «import» diýen sözler gulagymyza çalynýar. Aslynda, ykdysady ulgamda möhüm bolan bu sözleri düşünmek kyn däl.

3 Möhüm maglumat

Eger haýsydyr bir döwlet özünde önderilýän önümleri başga döwlete satsa, bu eksport diýip atlandyrylýar. Import bolsa tersine, haýsydyr bir önümi başga döwletden satyp almakdyr.

4 Maglumatlar bilen tanyşmak

Meselem, Özbegistan altyn we başga reňkli metallar, tebigi gaz, pagta hem-de oba hojalyň önümlerini köp eksport edýär. Ýagny başga döwletler üçin satýar. Şu bilen bile, bizde import önümleri hem juda köp. Biz samolýot, dürli enjamlar, geým, azyk önümleri we däri-dermanyň esasy bölegini häzire çenli başga döwletlerden satyp alýarys, ýagny import edýäris

5 Mesele we çözülüş

Adatda, ösen dawletler esasan önümlerini eksport edýär. Başga döwletler bolsa munuň ýaly önümleri önderip bilmeýänligi üçin olary satyn almaga mejbur. Dünýä ykdysadyýeti ine şunuň ýaly işleýär. Üns bereli, biz asasan çig mallary köp eksport edýäris. Taýýar önümleri bolsa köpräk import edýäris. Eýsem bu nämeden derek berýär? Gynansak-da bu bizde çig maly gaýta işläp, taýýar önüm taýýarlaýan zawod we fabrikleriň kem ekenligini bildirýär. Çig maly gaýta işläp, taýýar önüm görnüşinde satýan döwletler bolsa nomay girdeji alýar.

6 Netije we çözülüş

Eger import önümlerini özümüz işläp çykaranymyzda, ykdysadyýetimiz has öserdi. Sebäbi, daşary döwletlerden haýsydyr bir zat satyp alanymyzda Özbegistandaky pullar şol döwlete çykyp gidýär. Diýmek, biz ähli ünsümüzizi eksportbap towarlar iölöp çykarmaga gönükdirmegimiz gerek. Haýsy döwletiň eksport önümleri köp bolsa, şu döwletiň ykdysady kuwwaty güýçli bolýar. Onuň ilaty hem baý ýaşaýar.

7 Pikirlenmä gönükdiriji sorag

Geliň indi oýlap görüň, gelejekde telekeçi bol-sanyz eksport bilen meşgullanýaňyzmy ya-da import bilen?

«Kiçijik akademik» jurnalýndan alyndy

8 Çeşme

Gönükme. Berlen sözlere kem işlikleri goşuñ we şu sözleri peýdalanyňp sözlem düzüň. Kem işlikleriň ýerine ýetirýän hyzmatyny düşündiriň.

Şahyr, edepli, baş, men, alar, barýan, geljek, giç, barmakçy, bar, ýok.

Berlen sözleriň haýsy kem işlik, haýsynyň işligiň öten zaman şekiline degişlidigini anyklaň. Olary aşakdaky ýaly topara bölüp ýazyň.

Gördüm, ýokdular, gaçdylar, gördüňiz, doludy, gidipdi, okady, düzdük, mugallymdyň, zordy, galypdy, diýdi, aýdypdy, aýtdylar, gurduk, ýüzlendim, gazyşdy, barladyňyz, ýokdum, sürdüler, senmidiň, barmydy, geýindi, oýlanypdym, çagyrdylar, gowurdym, sowurdy, bolupdy, ordum, kowduň, sowupdy, azdy, dilçidi, bilimlidiler, awçydy, mergendiňiz, süpürdik, guýdy.

Kem işlik şekili	Öten zaman şekili

Ýumuş

-dy, -di zaman goşulmasy bilen -dy, -di kem işlik goşulmasyny nähili tapawutlandyryp bolýär. Mysallar arkaly düşündiriň.

Ýokdy sözünü ýöñkeme bilen üýtgedip ýazyň we ýazuw düzgünini düşündiriň.

Şahs	Birligi	Köplügi
I	ýokdy...	ýokdy...
II	ýokdy...	ýokdy...
III	ýokdy...	ýokdy...

-dyr, -dir, -dur, -dür kem işligi

-dyr, -dir, -dur, -dür kem işligi goşulan sözüne işlik nyşanyny berýär we gymyldy-hereketiň häzirki zamana degişlidigini aňladýar.

-njoy gönükme. Okaň, kem işlik şekillerini tapyň.

Türkmenistanyň Özbegistana eksporty 2021-nji ýylda 690 million 600 müň ABŞ dollaryna barabar boldy. Bu görkeziji 2020-nji ýyl bilen deňeşdirilende 59,7% ýokarlady. Bu barada Özbegistanyň Statistika baradaky döwlet komitetiniň penşenbe güni çap eden hasabatynda maglumat berilýär.

Türkmenistan 2020-nji ýylda Özbegistana umumy möçberi 412 million 100 müň ABŞ dollaryna deň bolan önüm eksport etdi.

Özbegistan bilen Türkmenistanyň arasyndaky umumy söwda dolanyşygy 881 million 900 müň ABŞ dollaryna deň bolup, bu görkeziji 2020-nji ýyl bilen deňeşdirilende 61% ýokarydyr. Häzirki wagtda Türkmenistan Özbegistanyň ýedinji uly söwda hyzmatdaşydyr.

Özbegistanyň Türkmenistana eksporty 2021-nji ýylda 191 million 300 müň ABŞ dollaryna barabar boldy. Bu görkeziji 2020-nji ýyl bilen deňeşdirilende 65,9% ýokarydyr.

Ýurduň Statistika baradaky döwlet komitetiniň maglumatlaryna görä, Özbegistanyň 2021-nji ýylda daşary söwda dolanyşygy 42 milliard 100 million ABŞ dollaryna ýetip, 2020-nji ýyl bilen deňeşdirilende 5 milliard 800 million ABŞ dollar ýa-da 16% ýokarlady.

2021-nji ýylda Özbegistanyň beýleki daşary ýurt söwda hyzmatdaşlarynyň arasyna Russiýa (\$7,5 milliarddan gowrak), Hytaý (\$7,4 milliarddan gowrak), Gazagystan (\$3,9 milliarddan gowrak), Türkiýe (\$3,4 milliarddan gowrak), Günorta Koreýa (\$1,9 milliarddan gowrak), Gyrgyzystan (\$952,6 million), Germaniýa (\$762,7 million), Ukraina (\$704 million) we Owganystan (\$655,6 million) girdi.

Gönükme. Ýokdur, gowudyr, hordur, dostdur sözlerini ýöňkeme bilen üýtgediň.

-myş, -miş, -muş, -müş kem işligi

-myş, -miş, -muş -müş kem işliginiň goşulan sözleri sözlemiň habary bolýar. Many taýyndan başga birinden eşidilen zadynyň habar berilýändigini aňladýar.

Gönükme. Güýçli, ýok sözlerine -myş, -miş, -muş, -müş kem işlik goşulmalaryny goşup ýöňkemedä üýtgediň.

-ka, -kă kem işligi

-ka, -kă kem işligi goşulan sözler wagt aňladýar we eýerjeň sözlemiň habary ýa-da wagt doldurgyjy bolýar.

Eken kem işligi

Eken kem işligi öz öňünden gelen sözden ýüze çykýan düşüňjäniň şeýledigini sözleýjiniň soň bilip galandygyny aňladýar. **Eken** kem işligi bile gelen sözünüň sözlemiň habary bolmagyny üpjün edýär.

Gönükme. Aşakdaky sözlere -kă, -ka kem işlik goşulmasyny goşup, ýöňkemedede üýtgediň.

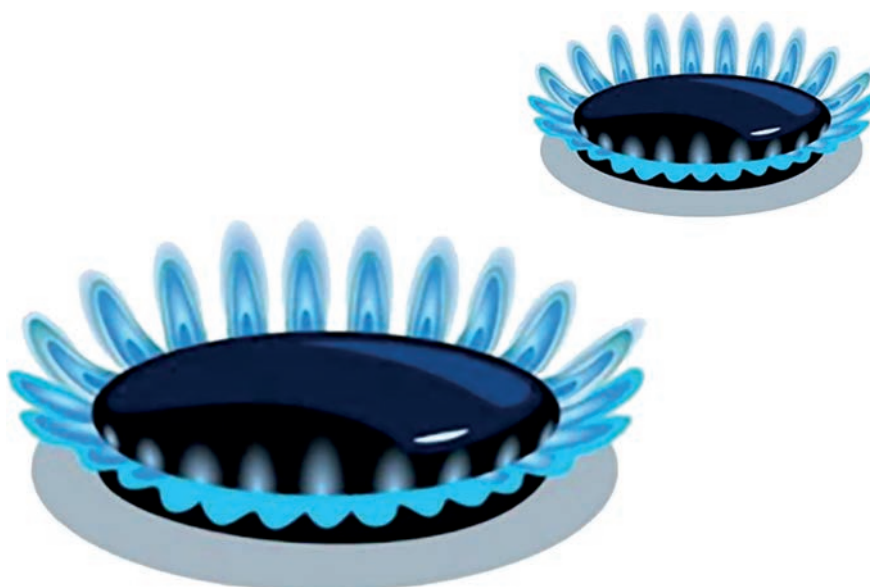
Okuwçy, bagtly, ýok, ýagşy.

Gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar

1. Kem işlikleriň goşulmalary haýsylar?
2. Şol goşulmalar haýsy söz toparlaryna goşulýarlar? Öz pikiriňizi mysallar arkaly esaslandyryň.
3. Kem işlikler sözlemiň haýsy agzasy bolup gelýärler? Mysallar arkaly düşündiriň.
4. Kem işlik goşulmalary çekimlileriň inçelik-ýogynlyk sazlaşygyna boýun egdirilýärmí? Mysallar arkaly düşündiriň.
5. Kem işlik goşulmalary dodak çekimlileriň sazlaşygyna boýun egdirilýärmí? Mysallar arkaly düşündiriň.

SALGYTLARY WAGTYNDA TÖLÄP BARÝARSYŇYZMY?

Suratlara syn ediñ. Soraglarga jogap beriñ.

1. Biz gündelik durmuşymyзда nämelerden peýdalanýarys?
2. Elektr togusyz durmuşy göz öňüne getirip bilýärsinizmi?
3. Gazdan kimler peýdalanýar?
4. Suw biz üçin zerurmy?

Bu baýlyklar nireden alynýar we bize ýetirilip berilmegi üçin nähili zähmeti talap eýär? Pikiriňizi depderiňize ýazyň.

GAZ	
SUW	
TOK	

Ýazan pikirinizden gelip çykyp, baýlyklardan peýdalananymyzda nämelere üns bermeli?

Tygşytlamak	Howpsuzlyk	Wartynda tölemek

1. Baýlyklardan ýerlikli peýdalanmagyň ähmiýeti:
2. Howpsuzlyk çäreleri:
3. Ulananymyz üçin tölegiň ähmiýeti:

SALGYT sözünüň aşakdaky düşüňjeler bilen nähili baglanyşygy bar?

Pensiýa
Aýlyk
Gurluşyk
Mekdep

SALGYT NÄME?

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde döwletiň ykdysadyýeti dolandýrmasynyň iň netijeli bir usuly bolup salgytlar çykyş edýär.

Salgytlaryň düýp mazmuny pul formasynda jemgyýetçilik önümiň, milli girdejiniň paýlanylmagynyň we gaýtadan paýlanylmagynyň derňelmeginiň üsti bilen açylýar. Diýmek, paýlaşdyryş gatnaşyklaryň bir bölegi hökmünde salgytlar maddy önümçiligiň astyndan gelip çykýar, paýlaşdyryşyň guraly hökmünde salgytlar bu hereketiň üsti bilen jemgyýetçilik önümçiligine **gatnaşýan** ähli gatnaşyjylaryň ykdysady bähbitlerine täsir etmäge, onuň netijeliligini ýokarlandyrmak boýunça duran meseleleri çözmäge niýetlenendir.

Salgyt gatnaşyklary hemişe hereketdedir, paýlaşdyryş gatnaşyklarynda olar gatnaşyjylaryň ykdysady bähbitlerini kanagatlandyrmakda anyk meseleleri çözmäge tabyndyrlar. Salgytlar kämilleşdirilende köne salgytlar täze salgytlara çalşyrylýar ýa-da düýbünden ýatyrylýar we olaryň ýerini önümçilik güýçleriň ösüş şertlerine jemgyýetçilik önümçiligiň ösüşi boýunça **çözülýän** meseleleriň häsiýetine laýyk **gelyän** salgytlar tutýarlar. Bu salgytlaryň wajyp aýratynlygydyr.

Döwlet salgyt stawkalarynyň, ýeňillikleriniň we jerimeleriniň kömegi bilen ykdysady we jemgyýet ösüşlerini sazlaýar.

Salgyt ulgamy göni we gytaklaýyn salgytlary öz içine alýar.

Gytaklaýyn salgytlar şu aşakdakylar:

– goşulan gymmata salynýan salgyt;

- aksizler;
- gümrük pajy;
- Göni salgytlara:
- emläge **salynýan** salgyt;
- peýda salynýan salgyt;
- ýer salgydy;
- şahsy taraplaryň girdejilerine salynýan salgyt;
- tebigy baýlyklary gözlemäge we gazyp almaga hukuklaryň berilmeginden **alynýan** girdejilere salynýan salgyt;
- ýer asty baýlyklardan peýdalanylanlygy üçin salynýan salgyt.

Soraglara jogap beriň?

1. Salgyt näme?
2. Salgydyň nähili görnüşleri bar?
3. Salgydy wagtynda tölemek näme üçin zerur?
4. Ýer salgydy näme?

Tekstdäk aýratynlandyrylyp ýazylan sözler ortak işlikleriň haýsy zamanynda degişli? Olar nähili sözlere baglanyşypdyr?

ORTAK IŞLIKLER

Baglanýan sözlerini sypatlandyryp, gymyldy – hereketiň haýsy zamana degişlidigini bildirýän sözlere ortak işlikler diýilýär.

1. Edip beren ýeňňemden – edep beren ýeňňem gowy.
2. Eşiden deň bolmaz, gören göz bilen.
3. Giden getirer, oturan nyrh sorar.
4. Gögermedik ekinden ýer örtener, oňmadyk başçydan – il.
5. Göreniňi gizleme, bilmedigiň sözleme.
6. Göz görmejegini görer, gulak eşitmejegini eşider.

Özbaşdak ýerine ýetireli

Surata üns beriň! Aşakdaky soraglar esasynda öz maşgalaňyz barada tekst ýazyň. Ortak işliklerden peýdalanyň

1. Siziň maşgalaňyz ulumy?
2. Siziň maşgalaňyzda näçe adam bar?

3. Sen maşgalada näçenji perzent?
4. Doganlaryň mekdepde okaýarmy?
5. Kakaň we ejeň näme iş bilen meşgullanýar?
6. Maşgalaňyz bilen gezelenje çykyp gördüňizmi?

Teksti nähili atlandyrmak isleýärsiň?

Meniň maşgalam

Maşgalam-baş galam

Çaý başyndaky söhbet

Meniň agzybir maşgalam

ÖTEN ZAMAN ORTAK IŞLIGI

Aýyklaýan sözi bilen baglanyşykly ýüze çykýan gymyldy-hereketiň öten zamana degişlidigini bildirýän ortak işliklere öten zaman ortak işligi diýilýär. Onuň barlygy **-an**, **-en**, ýoklugy bolsa, **-madyk**, **medik** goşulmalarynyň kömegi bilen ýasalýar.

Gönükme. Aşakdakylardan öten zaman ortak işligini tapyň.

Näumyt göreçlere ilki umydyň
Ilkinji uçgunyn syçradan sungat.
Sen niçik gudrat!
Dört müň dört yüz ýaşan gara ýaşmagy

Aşaky dodaga gaçyran sungat,
Sen niçik gudrat!
Enäň bogazyndan tutan Ajaly
Bäş aýlap yzyna tesdiren sungat,
Sen niçik gudrat!
Akmagyň akmagynyň akmagyny hem
Garşysynda dyza çökeren sungat,
Sen niçik gudrat!

Il şöhraty üçin hyzmat edýäniň
Şöhratyn arşdan-da ötüren sungat,
Sen niçik gudrat!
Zenanlaň namysy, şöhraty üçin,
Il-günüň maksady-myrazy üçin
Enäni zürýatdan geçiren sungat,
Sen niçik gudrat!

K. Gurbannepesow

Gönükme. Hekaýajygy göçürň, öten zaman ortak işlikleriniň aşagyny çyzyň. Olaryň manysyny we ýasalyşyny düşündiriň.

Heniz sahypalary açylmadyk bu kitap maňa diýseň ýakymly göründi. Men kitabyň el degmedik arassaja sahypalaryny agdardygymça, ondan özüme gerek maglumatlaryň kändigine açyk göz ýetirdim. Kitaby okan mahalymda, söýgüli gahrymanymyň düşen kyn günlerine ýüregim gyýym-gyýym bolýar. Olaryň şatlykly pursatlarynda bolsa, meniň hem şatlygymyň çägi ýok. Men şol pursatda öz gahrymanymyň daş ýaran ykbalyna diýseň begenýärim. Mähriban ýaşlar, siziňem şunuň ýaly kalbyňyza ýol tapan söýgüli kitabyňyz barmy? Kalbyňyzda hemişelik orun tapan söýgüli eseriňiz bar bolsa, onda siz kitabyň özüňize nähili ýakymly täsir edendigine düşünersiňiz.

«Güneş» žurnaly

HÄZIRKI ZAMAN ORTAK IŞLIGI

Häzirki zaman ortak işligi **-ýan, -ýän** goşumalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar we aýyklaýan sözi bilen baglanyşykly ýüze çykýan gymyldy-hereketiň häzirki zamana degişlidigini bildirýär. Häzirki zaman ortak işliginiň ýoklugy **-ýan, -ýän** goşulmasynyň öňünden **-ma, -me** goşulmasynyň getirilmegi bilen ýasalýar.

Gönükme. Okaň, ortak işlikleri tapyp, olaryň aňladýan manysyny düşündiriň.

MAŞGALA

(Goşgy gysgaldylyp alyndy)

Maşgala söýginiň başlanýan ýeri,
Ýürekleriň ganýan ýeri mähirden.
Bu seň öýüň, ýüregiňem ýarydyr,
Süýji ähli zatdan, tämiz säherden.

Maşgalaň – başgalaň, penakäriňdir,
Bagta diňe ýetip bolýar azaply.
Çagaň bolsa ile-güne ýaraýan,
Hem lezzetli, hemem uly sogaply.

Maşgala ýekeje arzuwyň üçin,
Munda hemmeleşip göreşilýändir.
Gör, ykbalyň şowsuz gelen günlerem,
Saňa öz öýüňde garaşylýandyr.

O. Ataýewa

GELJEK ZAMAN ORTAK IŞLIGI

Aýyklaýan sözi bilen baglanyşykly ýüze çykýan gymyldy-hereketiň geljek zamana degişlidigini bildirýän ortak işliklere geljek zaman ortak işligi diýilýär.

-jak, -jek goşulmalary arkaly mälüm geljek zaman ortak işligi, **-ar, -er** goşulmalary arkaly bolsa nämälüm geljek zaman ortak işligi ýasalýar.

Meselem: *Işlejek adam, okajak okuwçy, ýanar ot, görer göz.*

Geljek zaman ortak işliginiň ýoklugy **-ar, -er, -jak, -jek** goşulmalarynyň öňünden **-ma, -me** goşulmalarynyň goşulmagy bilen emele gelýär. Şonda **-ar, -er** goşulmasynyň **r** sesi **z** sesine öwrülýär we şeýle hem ýazylýar.

Gönükme. Sözlemleri we nakyllary okap, nämälüm geljek zaman ortak işliklerini tapyň, hem-de olaryň nähili hasyl bolandyklaryny düşündiriň.

1. Biz ol döwürlerde akar suwuň boýunda ýaşaýardyk.
2. Men seniň güler ýüzüňi görüp duranymy hiç zat bilen çalyşmaýaryn.

3. Kābir adamlar bolar-bolmaz işlere ulaşyp, ömrüni biderek geçirýär.
4. Gadyr bilmez gardaşdan gadyr bilen ýat ýagşy.
5. Aýrylmaz goňşyňa unudylmaz söz diýme.
6. Bilmez tebib jan alar (*Nakyl*).

Ortak işliklerden peýdalanyň toparyňyz bilen baş sany sözlem ýazyň. Olaryň aýratynlygyny düşündiriň.

A topar	B topar	S topar
Öten zaman ortak işligi	Häzirki zaman ortak işligi	Geljek zaman ortak işligi

Atlaşan ortak işlikleriň we atlaryň düşüm goşulmalaryny kabul edişlerini deňeşdiriň. Soňra aljak, görjek sözlerini düşümde üýtgediň.

Düşümler	Ortak işlikler	Atlar
B.d.	barýan,	galam, öý
E.d.	barýanyň,	galamyň, öýüň
Ýön.d.	barýana,	galama, öýe
Ýe.d.	barýany,	galamy, öýi
W.o.d.	barýanda,	galamda, öýde
Ç.d.	barýandan,	galamdan, öýden

Gönükme. Berlen nakyllardan atlaşyp gelen ortak işlikleri tapyň. Göçüreniňizde olaryň aşagyny çyzyň.

Gačanam Hudaý diýer – kowanam.
 Gačan gutular, duran tutular.
 Gelene düşek atsaň, gyrasynda özüň oturarsyň.
 Gelişdiren aşyň iýer, gelişdirmedik başyňy.
 Gudurandan gutulan ýagşy.
 Degene deg, degmedige kesek atma.
 Işigaýdanyň iti ogry gidensoň üýrer.
 Ýüz göreniň ýüzi gursun.

Ўйкыланы ёр гўтерер.
 Ўйлан акан ўўпден горкар.
 Казылашандан гарындаш болмаз.
 Ўйкеланден тама ет.
 Ўтене ўкўнме, геленден екинме.
 Сакланын гадырын екланде билерсин.
 Таналмadyк – сylanmaz.
 Утulan ёнссесин гашар.
 Уўalmadyk багшы болар, ўaltanmadyk – ussa.

Gўnўkme. Teksti okaн we ondaky ortak iшлиk шekillerini anyklaн.

Tāze ўyl

Tāze ўyl. Bu joшgunly baўramyн шowhuna beslenip gelmegi-ne maшgalamyз билen sabyrсызлык билen гарашылъар. Her kim Tāze ўylyн őн ўанында дўрли nazu – nygmатлар aлып, саакларынн гинден ўазъларлар. Il arasyнда Tāze ўyly nāhili гаршyласан, бўтин ўylyн шейле ўагдаўда геjekдиги барада yрым – ynanлар бар. Шонун ўин, бeрeкетли toпpагымыздан őнўān datly ir-iўмишлер, гўк őнўмлер дўwлетли oякларын тоў саагыннн bezegine őwrўlўār. Bolulyгын, rysгал – dўwлетlilikин mesgeni болan базарларын māhellesi ўетикдир. Kim гўк őнўмлери satyn aлып durандыр, kim шербетли iгилери, kimлер bolsa базар haryтларыннан mazaly ўўкленип, őyлерине tarap alнasap барўандыр. Tāze ўyl араларыннн ўанында duran Aўазbabадыр Gar-pamyк bolsa, baўрамылык дўнўāsine gatylan adamlарын шатлык – шowhunyna begenip, buўsanyp durандырлар. Tāze ўyl гўнлери dost – ўарларынн, tanyш – билішлерини gutlamak maksady билen haўсы őye barsан, гинден ўазylan сааклардакы mўн bir гўрнўшли nāzi – nygmатлары, ir – iўмишлери гўрўп, bolulyгын, bolelinligин, багтыўарлыгын hўmmeti – hўzirинин halаллыкдан, agzybirlikден dўreўāndigine гўз ўетирўāрсин.

Tāze ўyl. Bu baўрам gelende, шāherлер, obalar тоў lybasyna beslense, keremli dagлар, sahawatly sāhrалар ak donuna ўapynyp, dumly – duш ak гар билen őrtўlўār. «Ak zat alnyнa ўагшы» diўўān halkымыз Tāze ўылда гар ўаgmагынн ўагшылыга, гowulyга ўorўар.

Ine, гышын гўни. Ir билen oўanyp, daш – tўwerege ser salарсын. Tebigat akлык дўнўāsine beslenip, гар ўагyp durандыр. Mahmal ўалы ўumшak гар toзгалары ўагшы пālli ynsанын ak arzuwлары deўin гўwўn дўнўāне гowulyк nyшаны болуп aўылўандыр.

Akmyrat Rejepow «Edebiўat we sungat»

Ortak işlikleriñ derñelişi:

1. Haýsy soraga jogap bolýar?
2. Sözlemde haýsy söz bilen baglanyşýar?
3. Sintaktik hyzmaty.
4. Haýsy zamanda?
5. Atlaşan ortak işlikleriñ üýtgediji goşulmalary.
6. Atlaşan ortak işlikleriñ sintaktik hyzmaty.

Derñewiñ nusgasy:

Ýetişdirilen hasyl ýygnaýdy.

Ýetişdirilen – *näme edilen?* diýen soraga jogap bolýar, *hasyl* diýen at sözüne baglanýar (ýetişdirilen hasyl), aýyrgyç, öten zamanda gelipdir.

Ugrajaklar ýola düşdi.

Ugrajaklar – *kimler?* diýen soraga jogap bolýar, geljek zaman ortak işlik galybynda, *-lar* köplük san goşulmasyny kabul edipdir, eýe.

Ortak işlikleri gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar

1. Ortak işlik diýip nämä aýdylýar?
2. Ortak işlikleriñ sypatlara ýakynlygyny düşündiriñ.
3. Öten zaman ortak işlikleriñ emele gelşine mysal getiriñ.
4. Häzirki zaman ortak işlikleriniñ hasyl bolşuny mysallar arkaly düşündiriñ.
5. Geljek zaman ortak işlikleriniñ mälüm we nämälim geljek zaman işlikleriñ goşulmalaryndan hasyl boluşlaryny mysallar arkaly düşündiriñ.
6. Ortak işlikleriñ sözlemde sypat aýyrgyç bolup gelşini subut ediñ.
7. Atlaşan ortak işlikleriñ san, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edişlerine degişli 2-3 mysaly sözlem içinde getiriñ we olaryñ sintaktik hyzmatyny düşündiriñ.

Teksti okañ.**ŞÜKÜR BAGŞY**

Şükür dutary emgenmän, kuwwatly ellerini, uzyn barmaklaryny oýnadyp, şabram çalardy we gahrymançylykly heñler ederd. Ony diñläp oturan ýigitler bolsa özlerini söweşde ýaly duýýardy we ýürekleri joşardy.

Ol sazandady – diñe saz çalardy. Sazandalygy bilen bolsa halkyna özüni aldyryp bilipdi.

Onuñ sazyny halkyñ nähili kabul edýändigini hakyn, ine, şuny aýtmak bolar: Uzak gyş gijelerinde tä dañ atyp, jahan ýagtylýança, ol saz çalardy, emma ilkağşamdan öýi dolduryp oturan märekeden

biri hem gozganmazdy we gözleriniň kirpigi kaklyşmazdy, her heñiniň soňunda hemmesi birden:

Çal, bagşy, çal, iki elli ýaşa!
– diýip aýdardylar.

Elleriňe güller bitsin!

Sazanda şeýle diýilmegi besdi. Şunuň bilen onuň garyp göwni bitýärdi we ruhy göge göterilýärdi. Çünki, ol gazana garanjaklap oturan, orta pul düşmese, dürli bahanalar tapyp

hezil bermeýän, dutarynyň kirşini üzýän bagşylardan dälidi. Onuň geregi halkyň özünden hezil tapmagydy. Şonuň üçin garyp-pukaralarda ony öýlerine hem toýlaryna çagyryp, saz çaldyryp bilýärdiler.

Pully heň buýurmaga gurby ýetmeýän, şunuň üçin bolsa saz çalynýan, aýdym aýdylýan ýere gelip bilmeýän, geläýseler-de, gyrak çetde eginlerini gysyp oturýan garyplar: «Şükür bagşy gelipdir, ol saz çalýar» diýip eşidende, edip duran işlerini taşlap, ýerli-ýerden gelerdiler we onuň sazyny, süýji sözünü arkaýyn oturyp diňlärdiler.

N. Saryhanow. «Şükür bagşy»

Tekstdäki aýratynlandyrylyp ýazylan sözleri aşakdaky jedwelde görkezilişi ýaly bölüp ýazyň

Özbaşdak manyly sözler	Kömekçi sözler

Aşakdaky sözlemleri morfologik derňew ediň.

1. Ony diňläp oturan ýigitler bolsa özlerini söweşde ýaly duýýardy we ýürekleri joşardy.
2. Sazandalygy bilen bolsa halkyna özüni aldyryp bilipdi.
3. Şunuň bilen onuň garyp göwni bitýärdi we ruhy göge göterilýärdi.
4. Onuň geregi halkyň özünden hezil tapmagydy.

VI BÖLÜM.

YLYM WE TEHNOLOGIÝALAR

- Elektron poçta
- Mendeleyew elementleri
- Tehniki howpsuzlyk

ELEKTRON POČTA

Elektron poçta (Electronic mail ýa-da gysgaça E-mail) – bu kompýuter torunyň kömegi bilen maglumatlary ugratmak we kabul etmek usulydyr.

Elektron poçta – bu internetde iň bir meşhur we zerur hyzmatlaryň biridir. Elektron maglumatlaryň alyş-çalşygy edil adaty sistemadaky poçta habarlarynyň alyş-çalşygyna meňzeşdir. Ýöne bu internetiň hödürleýän mümkinçilikleri bolup, elektron hatlar bilen işlemek prosesi netijeli we gyzyklydyr. Elektron poçtanyň özüne çekijiligi onuň netijeliligidir. Bu hili arabaglanyşygyň başga-da uly mümkinçilikleri bardyr:

- özara arabaglanyşyk etmek üçin bir wagtda iki abonentiň hem bolmaklygy talap edilmeýär;
- ugradylan elektron hatlarynyň nusgasynyň saklanylmagy, şeýle hem awtomatlaşdyrylan kompýuterde işläp taýýarlamak obýekti bolmagydyr;
- habarlar birwagtda birnäçe abonent tarapyndan ugradylyp bilner;
- habarda tekst däl maglumatlary hem bolup biler.

Elektron poçta ýa-da e-mail – kuwwatly serişde bolup, onuň köme-gi bilen ulanyjy kompýuter arkaly döredip bolýan islendik maglumaty elektron poçta salgysy bar bolan başga bir ulanyja ugradyp bilýär. Adatça elektron poçta habarlary tekst, grafik, sepleme faýllary, audio we video görnüşinde bolup biler.

Elektron habarlaryny aňsatlyk bilen:

- okap we ýok edip bolýar;
- okap we saklap bolýar;
- okap we jogap berip bolýar;
- redaktirläp we saklap bolýar ýa-da başga bir adama ugradyp bolýar;

- çap edip bolýar.

Tehnologiýalaryň barha ösýän döwründe elektron poçtany ulan-maklyk maksada laýyk hasaplanylýar.

Belli we ygtybarly hyzmat edýän mugt elekttron poçtalar.

1

Gmail (www.gmail.com)

2

Yahoo! Mail (mail.yahoo.com)

3

Mail.ru (www.mail.ru)

4

Yandex (mail.yandex.ru)

5

Rambler (mail.rambler.ru)

Soraglara jogap beriň.

1. Elektron poçta diýende nämä düşünyärsiňiz?
2. Elektron poçtanyň ähmiýetli tarapy nämeden ybarat?

Tekstden alnan bölekden hal işlikleri tapyň, olariň nähili soraga jogap bolýandygyny aýdyp beriň.

Elektron poçta ýa-da e-mail – kuwwatly serişde bolup, onuň kö-megi bilen ulanyjy kompýuter arkaly döredip bolýan islendik mag-

lumaty elektron poçta salgysy bar bolan başga bir ulanyja ugradyp bilýär. Adatça elektron poçta habarlary tekst, grafik, sepleme faýllary, audio we wideo görnüşinde bolup biler.

HAL IŞLIGI

Baglanýan sözlerindäki gymyldy-hereketiň nähili ýüze çykandygyny bildirip, nädip? diýen soraga jogap bolýan işliklere hal işlik diýilýär.

Hal işligiň köp ulanylýan görnüşi **-yp, -ip, -up, -üp, -p** goşulmalary arkaly ýasalýar. Onuň ýoklugy **-man, -män** goşulmasy arkaly aňladylýar.

Meselem: *Alyp-alman, gelip-gelmän, gurup-gurman, görüp-görmän.*

Gönükme. Köp nokatlaryň ýerine degişli hal işlikleriň goşulmasy goşup, sözlemleri göçüriň. Ýazuw düzgünine üns beriň.

1. Meret gedaý dulugyny tut..., başyny aşak sal..., ýer dyrmalamaga başlady. 2. Ol gazetiň gatyny agdar..., onuň içindäki portrete

DAY 02.10.2017
32.500
SEC MS

göz aýla..., kellesini ýaýka... goýberdi. 3. Dostunyň beýle hyjuwly geplänini çep eli bilen sakgalyny gysymla... oturan ussa agzyny aç..., aňkar... galdy. 4. Meret gedaý bolsa ussany otdan al..., suwa atdy, suwdan çykar... oda taşlady. 5. Özünüň näme üçin gelenini aýtmaga çemeleş... oturan Meret gedaýa dostunyň ruhdan düş... geplemegi ýakmany üçin, agyryly aýagyny iki eli bilen dyzyndan tut..., gurşugyny ýazansoň, ol gürründeşine hekger... garady (H. Garabaýew).

Naharlanmagyň edeplerini okaň we hal işlikleri tapyň. Soňra olaryň nähili hasyl bolandyklaryny düşündiriň.

1. Biriniň iýip duran naharyna gözüňi dikmeli däl.
2. Uly-uludan bölüp alyp iýme.
3. Saçaga, nahar getirilýän tarapa seredip oturma.
4. Agzyňdan döküp-saçyp iýme.
5. Nahary mazaly çeynemän ýuwutma.
6. Tabakdaky tagamyň ortarasyndan çekip alyp iýme.

HAL IŞLIKLERIŇ DERŇEW EDILIŞI

1. Haýsy soraga jogap bolýar?
2. Sözlemde haýsy söz bilen baglanyşýar?
3. Sintaktik hyzmaty.
4. Barlyk we ýokluk galyby.
5. Aňladýan manysy.

Derňewiň nusgasy:

Íýip doýmadyk, ýalap doýmaz.
Íýip – hal işlik

1. *Näme edip?* diýen soraga jogap bolýar.
2. Işlige baglanýar.
3. Doldurgyç.
4. Barlygy.
5. Hal-ýagdaý doldurgyjy.

Hal işlikleri gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar:

1. Hal işlik diýip nämä aýdylýar?
2. Hal işlikler nähili soraglara jogap bolýarlar?
3. Hal işlik goşulmalaryny aýdyň we olaryň her birine degişli mysal getirin.
4. Hal işlikler sözlemiň haýsy agzasy bolup gelýärler?

Teksti okaň we soraglara jogap beriň.

YLYM WE TEHNIKA DÜŞÜNJELERI

«**Ylym**» sözi hem edil beýleki köp alynma sözler ýaly, türkmen diline arap diliniň «ilm» (*bilim*, sowat diýen manylary bolan) sözünden geçipdir». Birbada göräýmäge ýönekeý hem düşnükli söz ýalydygyna garamazdan, ýörite edebiýatlarda ylym düşünjesiniň dürli hili düşündirişleri we kesgitlemeleri duş gelýär. Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğünde oňa «*tebigatyň, jemgyýetiň we pikirlenmäniň ösüşindäki kanunalaýyklyklar hakyndaky bilimler ulgamy we daşky dünýä täsir ediş ýollary, şeýle hem bilimleriň aýry-aýry pudaklary*» diýlip düşündiriş berilýär.

«**Ylym**» düşünjesi bilen aýrylmaz baglanyşykly bolan düşünjeleriň biri «**tehnika**» düşünjesidir. Asly gelip çykyşy boýunça «**tehnika**» sözi «**tehne**» (başarnyk, ukyp diýen manylary bolan) diýen gadymy grek sözüdir. Häzirki döwürde tehnika sözüne, esasan, maddy önümçilikde ulanylýan gurallaryň, enjamlaryň we serişdeleriň jemi hökmünde düşünilýär.

«**Innowasiya**» düşünjesi asly gelip çykyşy boýunça latyn diliniň «nouatio» (*täzeleniş* diýen manysy bolan) sözünden gelip çykyp, häzirki döwürde iňlis dilindäki «innovation» – *önümçilige ornaşdyrylan täzelik* diýen manyny berýän söz bilen baglanyşyklydyr. *Innowasiya* ýöne bir täzelik bolman, eýsem, öň ulanylyşda bolan bir zadyň düýpgöter täze görnüşidir. Giň manyda *innowasiýalar* diýlip önümçilikde, hyzmatlar ulgamynda, okuw işinde, ulaglarda we aragatnaşyk ulgamlarynda täze girizilen usullaryň we ýörelgeleriň köplüğine hem düşünilýär. Emma, esasan, bu düşünje häzirki döwürde *tehnologiýa* diýlen düşünje bilen baglanyşyklykda ulanylýar. «*Tehnologiýa*» düşünjesi hem iňlis dilindäki *teehnology* – *işiň olýa-da beýleki bir görnüşinde ulanylýan usullaryň köplügi* diýen manysy bolan sözden gelip çykýar. Bu iki düşünjäniň bilelikdäki görnüşü *innowasion tehnologiýalar* diýen görnüşde ulanylyp, onuň üsti bilen häzirki döwürde, köplenç, önümçilikde we hyzmatlar ulgamynda ulanylýan täze usullaryň, gurallaryň we enjamlaryň köplüğine düşünilýär. Innowasion tehnologiýalaryň esasy bölegini ylmyň täze gazananlarynyň esasynda döredilýän enjamlar we gurallar emele getirýär. Häzirki döwürde şeýle görnüşli innowasion tehnologiýalara hasaplaýjy maşynlar – *kompýuterler, smartfonlar we öýjükli mobil telefonlary, Internet we Internet torlary, emeli hemralar, GPS (jopies)* ulgamlary (islendik hereketdäki obýektiň haýsy ýerde ýerleşýänligini ýa-da barýandygyny anyklamak üçin ulanylýan enjamlar), dürli *robotlar, uçarmansyz uçýan kiçi uçarlar-dronlar* (uzak aralykdan dolandyrylýan), *lazer tehnologiýalary, bio we nanotehnologiýalar* we ş.m. zatlar degişli edilýär. Innowasion tehnologiýalaryň önümçilige giňden ornaşdyrylmagy az çykdaýy edip, köp önüm öndürmäge, önümleriň hilini düýpgöter ýokarlandyrmaga hem-de öndürilen harytlaryň islendik bazarda bäsdeşge ukyply bolmaklygyny gazanmaga, bazary elýeterli bahaly harytlardan doldurmaga mümkinçilik berýär.

1. Ylym sözüne nähili düşüňärsiňiz?
2. Ylym we tehnologiýanyň nähili arabaglanyşygy bar?
3. Innowasion tehnologiýalara nämeler degişli?

Ýumuş

Baglanýan sözlerindäki gymyldy-hereketiň nähili ýüze çykandygyny bildirip, nädip? diýen soraga jogap bolýan işlikleri tapyň. Ýokluk galypynyň nähili ýasalandygyny düşündiriň.

Ylym jemgyýetiň esasy sosial institutlarynyň biri hökmünde häzirki döwürde dürli pudaklara bölünýär. Umumy görnüşde ylym, esasan, aşakdaky ýaly üç sany pudaga bölünýär.

YLMYŇ PUDAKLARY

TEBIGAT
HAKYNDAKY
YLYMLAR

JEMGYÝETÇILIK
WE GUMANITAR
YLYMLARY

TEHNIKI YLYMLAR

ASTRONOMIÝA, FI-
ZIKA, BIOLOGIÝA,
HIMIÝA WEŞ.M

TARYH, FILOSOFIÝA,
SOSIOLOGIÝA,
ETIKA, ESTETIKA,
SYÝASATY ÖWRENIŞ,
EDEBIÝATY
ÖWRENIŞ,
FILOLOGIÝA WE Ş.M

MEHANIKA,
KOSMONAWTIKA,
MAŞYN GURLUŞYGY,
MATEFIALIAFIY
ÖWRENIŞ,
ELEKTROTEHNIKA,
FROBOTOTEHNIKA WE
Ş.M

Aşakdaky ylmy adalgalara düşündiriş beriň.

1. Estetika	
2. Etika	
3. Kosmonawtika	
4. Lazer tehnologiýa	
5. Dron	
6. Robot	

Aşakdaky sözlemi morfologik taýdan derňäň.

Häzirki döwürde tehnika sözüne, esasan, maddy önümçilikde ulanylýan gurallaryň, enjamlaryň we serişdeleriň jemi hökmünde düşünilýär.

Nusga:

Gurallaryň-at, jyns at, -lar köplük san goşulmasy,-yň eýelik düşüminiň goşulmasy.

Aşakdaky maglumatlary okaň we soraglara jogap beriň?

Durmuşyň ähli ugurlaryna sanly tehnologiýalaryň çaltlyk bilen ornaşýan häzirki döwründe elektron kitaplara bolan isleg has-da artýar, çünki olaryň adaty kitaplardan birnäçe artykmaçlyklary bar:

alyş-çalyş etmegiň ýeňilligi, olary elektron poçta, fleşka arkaly ýaýradyp bolýar;
kompýuterde, telefonda elektron kitaplaryň müňlerçesini birbada saklap, islendik wagtda peýdalanmak mümkin;
eger elektron kitabyň audio (ses) goşundylary bar bolsa, ondaky goşgular, aýdymlar okaýan wagtyň ýaňlanyp biler;
adaty kitaplara göreä elýeterliligi;
okan wagtyň bellikleri etmek, käbir sahypany ulaltmak ýa-da kiçeltmek mümkinçiligi.

Şeýle-de hünärmenler elektron kitaplaryň ekologiýany gorap saklamakda hem ähmiýetlidigini belleýärler, sebäbi adaty kitaplary neşir etmek üçin köp mukdarda kagyz gerek. Onuň önümçiligi üçin bolsa her ýyl ýüz müňlerçe agaç peýdalanylýar.

Soraqlar we ýumuşlar

1. Elektron kitap näme?
2. Elektron kitaplaryň adaty kitaplardan nähili aýratynlygy bar?
3. Nähili elektron kitaplardan peýdalanyp gördüňiz?
4. Daşary ýurt dillerini öwrenmek üçin niýetlenen elektron kitaplardan peýdalanyp gördüňizmi?

MENDELEYEW ELEMENTLERI

Häzirki wagtda 118 sany element bolup, olaryň 94 sanysy Ýer ýüzünde tebigy ýagdaýda duşýar. Eýsem, olaryň tablisasy nädip döredildi?! XIX asyryň başlarynda elementleriň himiki we fiziki häsiýetlerini öwrenmek uly işler amala aşyrylýar. Bu ugurda edilen işleriň netijesinde täze açyşlar edilyär. Elementler barada toplanan maglumatlaryň saýpallanmagy üçin alymlar olary toparlara bölüpdirler. Munuň üçin dürli ýurtlarda dürli işleri bir-birinden tapawutlylykda şol bir açyşlary edipdirler. Häzirki wagtda ähli bilim dünýäsinde giňden belli bolan we Mendeleýewiň tablisasy atly elementleriň tablisasy birnäçe ýylyň dowamynda döredilipdir. Elementler baradaky ilkinji ylmy işler 1649-nji ýylda Henning Brandyň fosfory tapmagy bilen has hem güýjeýär. 1869-nji ýylda çenli 63 element anyklanýar. Nemis fizigi Ýulius Lotar Meyer hem-de rus himigi Dmitriý Mendeleýew bir-birleriniňkä meňzeş açyşlary edýärler. Mendeleýew atomlary agramyna görä tertibe salanynda, käbir aýratynlyklaryň gaýtalanandygyna göz ýetiripdir. Bu açyşy şol wagta çenli anyklykany 63 elementiň atom massasyna görä, belli bir tablisany döretmegine mümkinçilik beripdir. Onuň tablisasynda käbir öýjükler entek açylmadyk elementler üçin boş goýlupdyr. Soňky ýyllarda Se, Ga, Ge elementleri tablisadaky boşluklara ýerleşdirilipdir. Bu tablisada elementler 12 periodd (keseligine) we sekiz sütünde ýerleşdirilipdir. Häzirki wagtda täze elementler hem döredilip, olaryň käbiri diňe birnäçe sekuntlap

A black and white portrait of Dmitri Mendeleev, an elderly man with a long, full white beard and mustache, wearing a dark suit and a white shirt with a high collar.

1 H Hydrogen 1.008																	
3 Li Lithium 6.941	4 Be Beryllium 9.012																
11 Na Sodium 22.990	12 Mg Magnesium 24.305																
19 K Potassium 39.098	20 Ca Calcium 40.078	21 Sc Scandium 44.956	22 Ti Titanium 47.88	23 V Vanadium 50.942	24 Cr Chromium 51.996												
37 Rb Rubidium 85.468	38 Sr Strontium 87.62	39 Y Yttrium 88.906	40 Zr Zirconium 91.224	41 Nb Niobium 92.906	42 Mo Molybdenum 95.94	43 Tc Technetium 98	44 Ru Ruthenium 101.07	45 Rh Rhodium 102.91	46 Pd Palladium 106.42	47 Ag Silver 107.87	48 Cd Cadmium 112.41						
55 Cs Cesium 132.91	56 Ba Barium 137.33	57-71 Lanthanides	72 Hf Hafnium 178.49	73 Ta Tantalum 180.95	74 W Tungsten 183.85	75 Re Rhenium 186.21	76 Os Osmium 190.23	77 Ir Iridium 192.22	78 Pt Platinum 195.08	79 Au Gold 196.97	80 Hg Mercury 200.59						
87 Fr Francium 223	88 Ra Radium 226	89-103 Actinides	104 Rf Rutherfordium 261	105 Db Dubnium 262	106 Sg Seaborgium 266	107 Bh Bohrium 264	108 Hs Hassium 277	109 Mt Meitnerium 268	110 Ds Darmstadtium 271	111 Rg Roentgenium 272	112 Cn Copernicium 285	113 Nh Nihonium 284	114 Fl Flerovium 289	115 Uup Ununpentium 288	116 Lv Livermorium 293	117 Uus Ununseptium 294	118 Uuo Ununoctium 294

																2 He Helium 4.003
																10 Ne Neon 20.180
5 B Boron 10.811	6 C Carbon 12.011	7 N Nitrogen 14.007	8 O Oxygen 15.999	9 F Fluorine 18.998												
13 Al Aluminum 26.982	14 Si Silicon 28.086	15 P Phosphorus 30.974	16 S Sulfur 32.064	17 Cl Chlorine 35.453	18 Ar Argon 39.948											
31 Ga Gallium 69.723	32 Ge Germanium 72.63	33 As Arsenic 74.922	34 Se Selenium 78.96	35 Br Bromine 79.904	36 Kr Krypton 83.80											
49 In Indium 114.82	50 Sn Tin 118.71	51 Sb Antimony 121.76	52 Te Tellurium 127.6	53 I Iodine 126.905	54 Xe Xenon 131.29											
81 Tl Thallium 204.38	82 Pb Lead 207.2	83 Bi Bismuth 208.98	84 Po Polonium 209	85 At Astatine 210	86 Rn Radon 222											
113 Nh Nihonium 284	114 Fl Flerovium 289	115 Uup Ununpentium 288	116 Lv Livermorium 293	117 Uus Ununseptium 294	118 Uuo Ununoctium 294											

öz aýratynlygyny saklap bilýär. Olary döretmek üçin dünýäniň dürli ýerlerdäki hünärmenler ylmy işlerini geçirmegini dowam etdirýärler.

Soraglar we ýumuşlar

1. Näçenji asyryň başlarynda elementleriň himiki we fiziki häsiýetlerini öwrenmekde uly işler amala aşyrylyp başlanýar?
2. Bu iş bilen ýene haýsy alymlar meşgullanypdyr?
3. Mendeleyewiň tablisasynyň ähmiýetini aýdyp beriň.
4. Tekstden hallary tapyň we olaryň nähili soraglara jogap bolýandygyny aýdyp beriň.

HALLAR

Köplenç işliklere baglanyp, gymyldy-hereketiň hilini, wagtyny, ornuny görkezýän sözlere hallar diýilýär. Olar işliklere baglanyp, **nähili?**, **neneňsi?**, **haçan?** diýen soraglara jogap bolýarlar.

Hallar gurluşy boýunça üç topara bölünýärler

Asyl hallar	Ýasama hallar	Goşma-tirkeş hallar
-------------	---------------	---------------------

Gönükme. Teksti okaň, maddalaryň adam organizmine peýdasy baradaky maglumatlary öleşdiriň.

Sink – aminoturşularyň sintezi we ganyň emele gelmegi üçin jogapkär fermentleriň funksiýasyny tiz sazlaşdyrmak üçin gerek. Bu mikroelement çarşak şekilli mäziň bölüp çykarýan gormonynyň sintezine gatnaşmak bilen immun ulgamynyň ýagdaýyna oňyn täsir edýär. Sinkiň ýetmezçiligi dem alyş, ösüş, köpeliş prosesleriniň, süňk we kekirdewük dokumalarynyň emele gelmeginiň bozulmagyna, süýjüli diabetiň çalt ýüze çykmagyna getirip bilýär. Sink elementine baý elementler: şüle, nohut, noýba, balyk, ýumurtga, goýun we sygyr eti, sygryň bagyr-öýkenidir böwrekleri, towugyň daşlygy, kädi we günebakar çigidi.

Magniý – ähli öýjükleriň we dokumalaryň möhüm düzüm bölegi bolup durýar. Beýleki elementleriň ionlary bilen bilelikde organizmiň suwukgurşawlarynyň ion deňeçerligini (balans) saklamaga oňyn täsir edýär. Fermentleriň 300-e golaýynyň düzümine girýär, ganyň suwuk böleginiň, süňkleriň fosfatazasyna gatnaşýar. Nerw-myşsa gyjynyjylygyny goldaýan bu makroelement nerw dokumasynyň öz funksiýasynyň kadaly ýerine ýetirmegi, skelet myşsalarynyň we miokardyň işini goldamak hem-de bedeniň erkin radikallaryň täsirinden goraglylygyny üpjün etmek üçin zerur gerekdir.

Kalsiý – süňkleriň, dişleriň pugta bolmagy üçin bedende bu makroelementiň ýeterlik mukdarda saklanmagy möhümdir. Ol süňk dokumasynyň mineral esasyny emele getirýär. Kalsiý myşsalarýň ýygrylmagyna, nerw impulsynyň geçirilmegine, beloklardyr ýaglaryň dargamagyna, ganyň lagtalanmagyna işjeň gatnaşýar. Uýan ganda(sywarotka) bu elementiň ýokary derejesiniň saklanmagy galkan şekilli mäziň we süňk dokumasynyň täze döremelerine, miyeloma, limfoma, sarkoma sary getirme, peritonit ýaly kesellere, dokumalaryň iriňläp çüýremegi bilen häsiýetlendirilýän genggrena mahsusdyr. D witaminiň ýetmezçiligi ýüze çykanda, dowamly böwrek ýetmezçiliginde, bagryň we öt akabalarynyň näsazlyklarynda hem-de başga-da birnäçe kesellerde bu elementiň azalýandygy mälimdir. Kalsiý elementine baý önümler: süýt we süýt önümler (aýratyn hem peýnir dorak), mal we guş eti, balyk künji we onuň ýagy, nohut, noýba, hozlar, ýogurt.

Kaliý – bu makroelementiň 98%-e golaýy öýjükleriň içinde saklanýar. Ol arterial gan basyşynyň kadaly ýagdaýda saklanmagyna uly ýardam edýär, insulyň döremek howpuny has azaldýar. Kalsiý bilen bilelikde myşsalarýň, nerw ulgamynyň işine gatnaşýar, bedende suwuklygyň, elektroitleriň,

turşularyň deňeçerliginiň saklanmagyna jogap berýär. Kaliý elementiniň we beloklaryň alyş-çalşy özara baglanyşyklydyr. Şoňa görä bu element ýetmezçilik edende beloklaryň dargamagy tizleşýär. Netijede ýürek ritmi bozulýar, ýadawlyk, myşsalaryň gowşaklygy ýüze çykýar. Kaliý elementine baý önümler: kakadylan miweler, çay, kofe, kakao, hozuň dürli görnüşleri, kartoşka (aýratyn hem gabygy) we ter gök otlar, banan, sitrus, gawun, bagyr, süýt.

Tekstdäki sözlemlerden hallary tapyň. Olar gurluşy boýunça nähili hallardygyny aýdyp beriň.

Köp nokatlaryň ýerine hallaryň degişlisini saýlap ýazyň. Olaryň sözlemiň haýsy agzasy bolup gelendigini anyklaň.

... gallanyň bol hasylyny aldyk.	ýaňy-ýakynda, daşaryk, gijöýlän, agşamara, öten ýyl, alaňdan-alaňa.
... çagalar ýaramezan aýdyp geldiler.	
... ýagyş ýagmaga başlady.	
Çöle gezmäge çykan çagalar ... böküşip oýnadylar.	
Jeren halysyny dokap, ... çykman oturyşyna günüň öýle bolanynda-duýman galdy	
... obadan myhman geldi.	

HALLARYŇ GURLUŞY BOÝUNÇA BÜLÜNIŞI

Asyl hallar

Hiç hili goşulma kabul etmän. asyl göznüşde ulanylýan sözlere asyl hallar diýilýär. Hemişe, ilki, tiz, häzir, derrew, giç, ýaňy, az, entek, arkaýyn, gaýra, ileri.

Ýasama hallar

Goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan hallara ýasama hallar diýilýär. Meselem: Rus-rus-ça, mata-mata-lygyna, ileri-iler-ligine, wagt-wagt-laýyn, ýüz -ýüz-läp.

Goşma-tirkeş hallar

Hallar sözleriň birikmeginden, goşulmaly ýa-da goşulmasyz tirkeşip gelmeginden hem ýasalýarlar. Olara goşma-tirkeş hallar diýilýär. Meselem: Gaýra-gaýra bakar men. Toý gijara tamamlandy.

Gönükme. Sözlemlerdäki aýratynlandyrylan hallaryň gurluşy taýdan nähili hallara degişlidigini anyklaň.

Men *ýuwaşjadan* keýik owlajygyny ýerinden turuzdym. Ol *zor-dan* ýöreýärdi. Men oňa goýun ýatagynyň bir burçundan aýratyn ýer etdim. Her gün jöwen, ot berdim. Ol *günbe-günden* gowulaşdy, *kem-kemden* güýçlendi. Şeýdip, biz keýijek bilen *biraz* öwrenişdik.

Keýik sürüsi *ýygy-ýyggydan* oba gelýärdi. Olar bu ýerde *birnäçe* *günläp* dynç almak üçin *arkaýyn* düşleýärdi. Ene keýik hem *ýüzüniň* *ugruna* owlagynyň ýanyna ylgaýardy. Ol biraz çekinip, ýakynlaşyp berilmese-de, *mümkün boldugyça*, keýijegiň töwereginde aýlanýardy.

Keýikler oba bilen *halys* öwrenişdi. Kiçjik keýik owlajgam ene-sinden *aňsatja* galýardy. *Yzly-yzyna* geçýän günler gazaply gysy alyp gitdi. Keýijeklerem *sag-aman* gyşdan çykdy.

«Nesil» gazetini

Hallary gurluşy boýunça topara bölüp ýazyň.

Içgin, ogrynça, zordan, uludan, birden, batyrgaý, gyssanmaç, sag-aman, ýygy-ýyggydan, gezek-gezegine, birbada, ýatyrlaýyn, ýañadan, uzynlygyna, ýüzinligine, çalt-çalt, ýüzme-ýüz, assa, arkan, arkaýyn, halkalaýyn, ýüzleý, jikme-jik, üzül-kesil, sowuk-sala, göwünli-göwünsiz, birin-birin, ine-gana, ýaşyryn, tiz, haýal, şapba, ýalpa, laňña, sakga.

Asyl hallar:	Ýasama hallar:	Goşma-tirkeş hallar:

Teksti okaň we soraglara jogap beriň.

Öýjügiň himiki düzümi

Öýjügiň düzümine girýän himiki birleşmeler iki topara: organiki däl we organiki birleşmelere bölünýärler. Organiki däl birleşmelere suw we mineral duzlar degişlidir. Olar jansyz tebigatda hem köp duş gelýärler. Organiki birleşmeler janly tebigatda mahsus bolan maddalardyr. Olara beloklar, ýaglar, uglewodlar we nuklein kislotalary degişlidir. Suw öýjügiň umumy agramynyň (massasynyň) 80%-ine golaýyny tutýar. Suw sitoplazma ýarym suwuklyk häsiýetini

berýär we onuň hereketini ýeňilleşdirýär. Suw öýjüklerde erediji hökmünde uly ähmiýete eýedir. Suwda erän maddalaryň arasynda himiki täsirleşmeler aňsat geçýär. Şeýle hem suw öýjükde bolup geçýän himiki täsirleşmeleriň netijesinde emele gelýän gerekmejek maddalaryň öýjükdäki bölünip çykarylmalygyny ýeňilleşdirýär. Mineral duzlar öýjükdäki az bolýar. Olaryň arasynda duz kislotasynyň natriý we kaliý duzlary hem-de fosfor we kömür kislotalarynyň natriý, kaliý, kalsiý, magniý duzlary has köpräk duşýarlar. Olar öýjügiň madda çalşygyna gatnaşýarlar, öýjügiň ýaşayyş işjeňligi üçin amatly şertler döredýärler.

Organiki birleşmeler öýjügiň umumy agramynyň (massasynyň) 20–30%-ini düzýär. öýjükleriň gurulmagynda we iýmitlenmeginde olaryň möhüm ähmiýeti bar. Beloklar öýjügiň esasy maddasy hasaplanylýar. Beloklar gurluşlary boýunça organiki birleşmeleriň iň çylşyrymlylaryna degişlidir. Olar aminokislotalaryň bellibir tertipde ýerleşen molekulalaryndan emele gelýärler. Beloklaryň düzümine 20-ä golaý aminokislotalar girýär. Olaryň yzygiderlilikde ýerleşişleri beloklaryň häsiýetlerini kesgitleýär. Şoňa görä-de beloklar gurluşlary boýunça örän köpdürlüdürler. Beloklar gurluşyk serişdesi bolup, membrananyň, ýadronyň, sitoplazmanyň we organoidleriň emele gelmegine gatnaşýarlar. Beloklaryň biokatalizatorlar hökmünde ähmiýeti uludyr. Olar öýjükdäki geçýän biohimiki täsirleşmeleri çaltlandyrýarlar. Şeýle beloklara fermentler diýilýär. Beloklar beden üçin güýç çeşmesi bolup hyzmat edýärler. Olaryň turşamagy netijesinde köp mukdarda güýç bölünip çykýar.

Ýaglar. Ýaglaryň düzümine üç element: uglerod, wodorod we kislorod girýär. Ýaglar öýjük membranasynyň esasy düzümi bölegidir.

Ýaglar öýjüklerde ätiýaçlyk maddalary we güýç çeşmesi hökmünde hem peýdalanylýar. Uglewodlar ýaglary emele getirýän elementler bolan ugleroddan, wodoroddan we kisloroddan durýarlar. Uglewodlaryň ýaşaýyş üçin gerek bolan güýjüň çeşmesi hökmünde uly ähmiýeti bar. Uglewodlar gurluşyk serişdesi bolup hem hyzmat edýärler.

1. Organiki we organiki däl maddalar diýende nämä düşüňýärsiňiz?
2. Adam organizminde suw nähili hyzmaty ýerine ýetirýär?
3. Minaral duzlaryň nähili ähmiýeti bar?
4. Ýaglaryň düzümine nähili elementler girýär.

Aşakdaky adalgalaryň manysyny sözlüklerden tapmaga çalyşyň.

Aminokislota	molekula	Belok
Sitoplazma	organoid	Biokatalizator
Fermentler	membrana	Ýadro

Aşakdaky sözlemleri okaň, olardan sypatlary we hallary tapyň. Olaryň aýratynlygyny düşündiriň.

Mineral duzlar öýjükde az bolýar.

Olaryň turşamagy netijesinde köp mukdarda güýç bölünip çykýar.

Suwda erän maddalaryň arasynda himiki täsirleşmeler aňsat geçýär.

Olar jansyz tebigatda hem köp duş gelýärler.

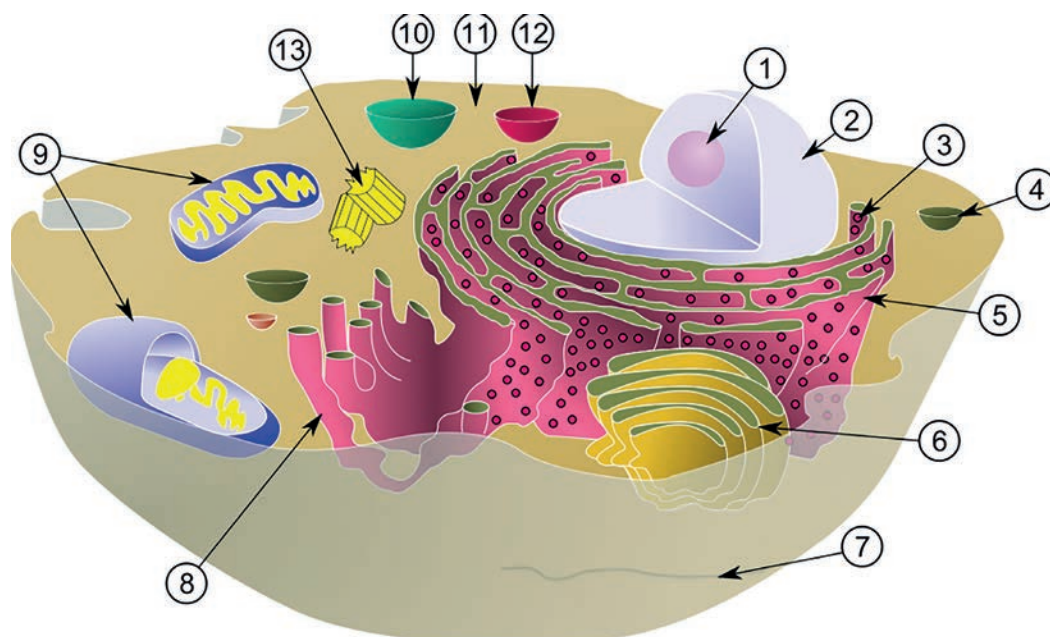
Berlen sözleri öz manysynda we göçme manyda ulanyp sözlem düzüň we aşakdaky sütünlere ýazyň.

Altyn, kümüş, mis, demir.

Öz manysynda	Göçme manyda

Özbaşdak iş. Öýjük hakynda maglumat toplaň we öz pikirleriňizi ýazyp, aşakdaky ýumuşy dogry ýerine ýetiriň we öýjükleri atlandyryň.

Wagt bildirýän hallar

Işliklere baglanyp, gymyldy-hereketiň wagtyňy aňladyp gelýän hallara wagt bildirýän hallar diýilýär. Olar haçan?, näwagt? diýen soraglara jogap bolýar.

Gyşyn, ýazyn, günortan, öňňin, öňňil ýaly wagt bildirýän hallary peýdalanylýp, sözlem düzüň.

Gönükme. Nokatlaryň ýerine wagt bildirýän hallary goýup göçüriň.

(Tomsuna, gyşyna, güýzüne)

1. ...gije meýdanda ýatylýar.
2. ...howa sowuk bolýar.
3. ...agaçlaryň ýapraklary ýere düşýär.

(Günortan, bildir,erte-birigün)

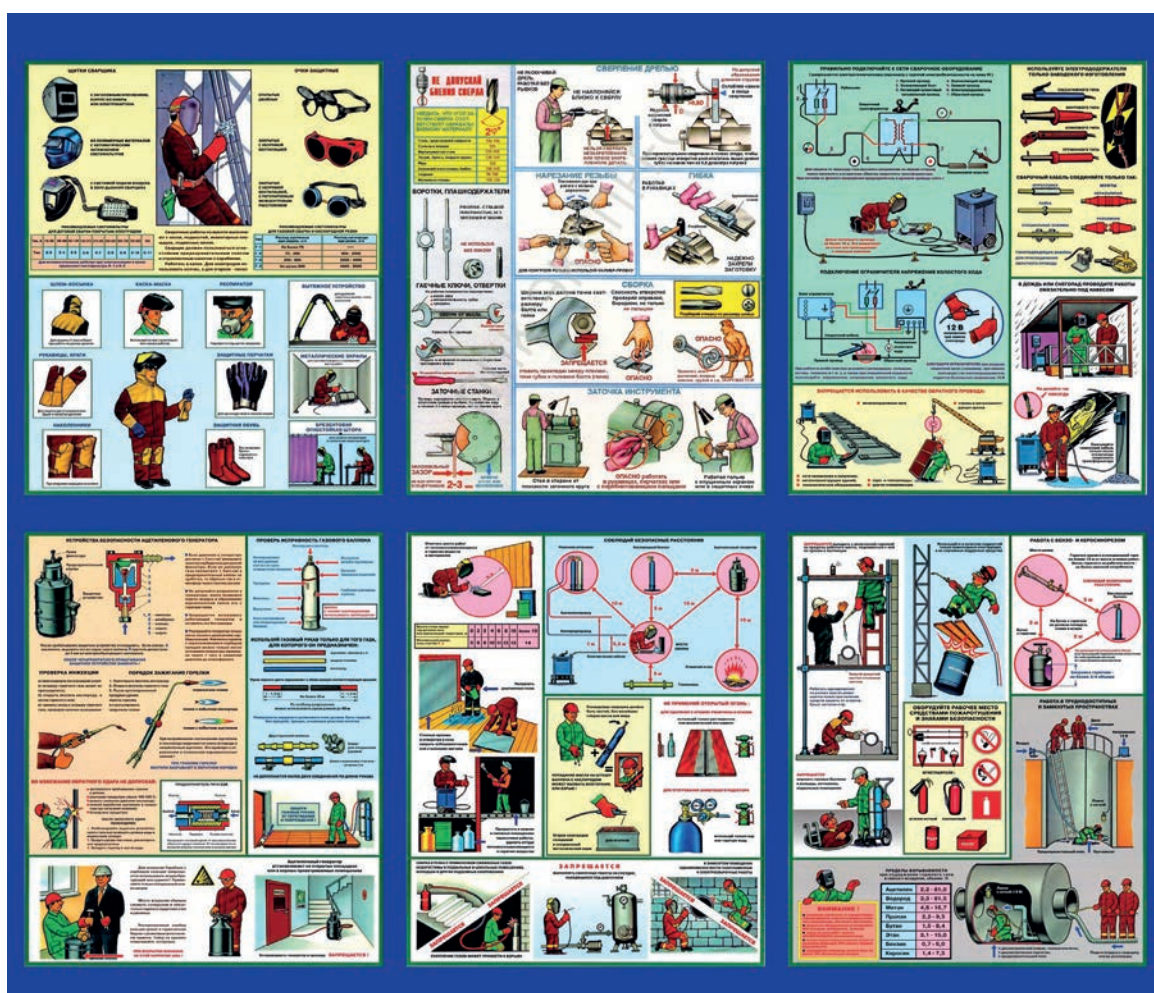
1. Ol ... çay-naharyny edindi.
2. ...men başynjy synpda okaýardym.
3. Agam şäherden ... geler.

TEHNIKI HOWPSUZLYK

? Soraglara jogap beriñ?

1. Howpsuzlyk düzgünlerini berjaý etmek ynsan saglygyna peýdasy barmy?
2. Elektr tokundan nähili saklanmaly?
3. Maşgalada gazdan köp peýdalanylýar. Ol biziñ üçin howplumy?
4. Tehniki howpsuzlyk barada kanunlary bilýärsiñizmi?
5. Işläp çykaryş edaralaryna işe girende näme sebäpden tehniki howt-suzlyk boýunça şertnama düzülýär.

? Aşakdaky suratlara at beriñ

? Ýumuş

Tehniki howpsuzlygy berjaý edeli. NIREDE?, NÄHILI? Aşakdaky tablisa öz pikiñinizi ýazyň!

MAŞGALADA	KÖÇEDE	MEKDEPDE

Mekdepde howpsuzlyk düzgünleri

Mekdeplerde kompýuter otaglarynda kompýuterler hem-de olar bilen işlemek üçin beýleki zerur enjamlar gurnalandyr.

Bularyň hemmesi adamyň ýaşayşyna howply bolan elektrik toklaryna birikdirilendir.

Şonuň üçin kompýuter otagyna gireniňizde seresap we ünsli bolmak gerek.

Islendik seresapsyz hereket ýaramaz netijelere getirip biler.

Siz kompýuter otagyna gireniňizde kompýuterde işlemegiň howpsuzlyk düzgünlerini berjaý ediň .

Kompýuter otagynda işläniňizde örän ünsli boluň.

Betbagtçylykly ýagdaýlaryň ýüze çykmazlygy we enjamlaryň zaýalanmazlygy üçin aşakdaky düzgünler berjaý edilmelidir:

- ◆ kompýuter otagyna mugallymyň rugsat etmegi bilen howlukman, itekleşmän, mebellere we enjamlara degmän girmeli;
- ◆ mugallymyň rugsady bolmasa, kompýuterleri işletmek-öçürmek bolmaýar;

- ♦ tokly we birikdiriji simleri (kabelleri) ellemeli дәл;
- ♦ monitoryň ekranyna we onuň arka tarapyna el degirmek bolmaýar;
- ♦ iş ýeriňizde ulanmajak zatlaryňyzy goýmaň.
- ♦ kompýuter otagynda işläp oturan wagtyňyz ýeriňizden turmak bolmaýar (kompýuter otagyna başga adam girende-de);
- ♦ enjamlaryň näsazlyklaryny özbaşdak düzetmäge synanyşmaň; kompýuterde işläniňizde näsazlyklar ýüze çykça, işlemäňizi bes edip, bu barada haýal etmän mugallymy habarly ediň.

Tehnika howpsuzlygyny berjaý etmek diňe bir ynsan ömüri дәл, eýsem ynsan saglygy üçin hem zerur. Sanitariýa-gigiýena talaplaryny okaň we oňa amal ediň.

Ýatda saklaň, kompýuterde işleýän mahalyňyzda gerekli talaplara boýun egmezlik – adamyň saglygyna uly zyýan ýetirmegi mümkin. Aýratynam, **göz, gan aýlanyş ulgamy, kelle beýnisiniň işi, oňurgalyk gowşaklaşýar we dürli keselleriň gelip çykmagyna sebäp bolýar.**

Bularyň oňuni almak hem-de kompýuterde işläň mahalyňyzda saglygyňyza zyýan ýetmezligi ücin aşakdaky talaplara boýun egilmeli we olary ýatdan çykarmak bolmaýar:

1-nji maşk. Gözüň myşsalaryny 4 sekundyň dowamynda berk ýumup duruň, soňra olary açyp, 6 sekunt uzaklara siňe serediň.

Bu maşky 3–4 gezek gaýtalaň.

2-nji maşk. Gözleriňizi 4 sekunt burnuňyzyň ujuna serediň, soňra 6 sekunt uzaklara siňe serediň.

Bu maşky hem 3–4 gezek gaýtalaň.

3-nji maşk. Kelläňizi gymyldatman gözüňizi ilki saga garadyň we şu ýagdaýy birneme saklap duruň, soňra gözüňizi oňe garadyp, uzaklara 6 sekunt siňe serediň.

Edil şu gönükmeleri gözüňizi çepe, aşak we ýokary garap ýerine ýetiriň. Maşky 1–6 hasapda gaýtalaň.

4-nji maşk. Gözi ýokary sag böleginden diagonal boýunça aşaky çep bölegine geçiriň, soňra uzaklara 6 sekunt siňe serediň.

Edil şeýle usulda diňe gözi ýokary çep bölekden aşaky sag bölege geçiriň we 6 sekunt uzaklara siňe serediň.

Bu maşky 3–5 gezek gaýtalaň.

 Maşklar bilen baglanyşykly sözlemlerdäki hallary tapyň. Olar hallaryň haýsy görnüşine degişli? Jogap beriň.

Orun-tarap bildirýän hallar

Nirede?, nirä? diýen soraglara jogap bolýan hallara orun-tarap bildirýän hallar diýilýär.

Gönükme. Sözlemlerdäki köp nokatlaryň ýerine aşakda berlen orun-tarap bildirýän hallaryň degişlisini ýazyň, olaryň aňladýan manylaryny anyklaň.

1. Ýaşuly ... bakyp, özüni ykjamlyp durdy, soňra namazyny okamaga başlady.
2. Ol meni tanajak bolup ... seretdi.
3. Ana, hol ýedi gat dagyň ... tylla telpek barmyş.
4. Şu dagdan geçenimizden soň, ... tarapda gür baglyk bardyr.
5. Şol baglykdan geçip ... ýöräberseň, bir oba sataşar.
6. Oglan biraz durup ... ýöräp başlady.
7. Şäheriň esasy köçesi ... uzalyp gidýär.

Ulanmak üçin orun-tarap bildirýän hallar: *Kybla, ileri, ilerligine, ýokarlygyna, eýläk-beýläk, siňe-siňe, aňyrsynda.*

Gönükme. 1. Ileri-ilerik, ýokary-ýokaryk, içeri-içerik, daşary-daşaryk sözlerini sözlem içinde getirip ýazyň. Olaryň manylarynda nähili tapawudynyň bardygyny anyklamaga çalşyň. 2. Ileri, aşak, eýläk hallarynyň antonimini tapyp ýazyň.

Sebäp-maksat bildirýän hallar

Näme üçin?, näme sebäpden? diýen soraglara jogap bolýan hallara sebäp-maksat bildirýän hallar diýilýär.

Gönükme. Çeper eserlerden içinde sebäp-maksat bildirýän asyl we ýasama hallar bolan dört sany sözlemi tapyp ýazyň.

Sözlemlerdäki köpnokatlaryň ýerine aşakda görkezilen hallaryň goýup göçürin.

(Gorkujygyndan, derdinden, suwsuzlykdan, begenjinden gyssanjyna).

1. Duýdansyz ýerden gara ýel gelipdir, güýçli harasadyň ... gözüni açar ýaly bolmandyr.
2. Patyşanyň ortanjy ogly hem ... kakasynyň köşgüne gaçyp barypdyr.
3. Şazada ... gany gatap barýanam bolsa, sesini çykarmandyr.
4. Ýigit oňa iň soňky goýny berjek bolanda, ony ... elinden gaçyraýypdyr.
5. Hojaýyn ... uçaýjak bolupdyr.

Hal-ýagdaý bildirýän hallar

Nähili?, neneňsi? diýen soraglara jogap bolýan hallara hal-ýagdaý bildirýän hallar diýilýär.

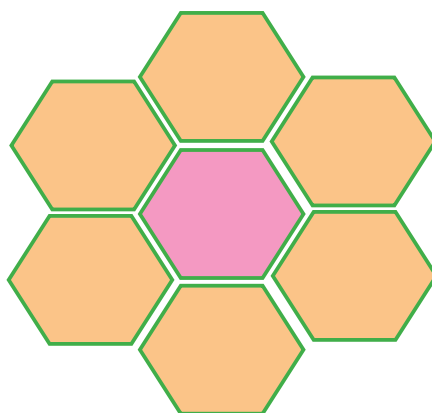
Gönükme. Ine-gana, göre-bile, jikme-jik, aman-esen hallaryny sözlem içinde getirip ulanyň.

Tehniki howpsuzluga degişli belgiler bilen tanyşyň. Olaryň kömeginde deňdaşlaryňyz üçin kada-kanun ýazyň.

Tehniki howpsuzlyk belgileriniň nähili gowy taraplary bardygy hakynda oýlap görüň. Olar hakynda ýazyň. Pikirleriňizi aşakdaky ýörite şekile ýerleşdiriň.

Egerde tehniki howpsuzlyk belgileri bolmadyk ýagdaýynda.

VII BÖLÜM.

DİL WE ÝÜREK

- Beýik hadys alymy: Ymam al Buhary
- Syýahatçylara «gid» bolsam
- Bildirişler tagtasyndaky ýazgylar

BEÝIK HADYS ALMY: YMAM AL BUHARY

«Hadys ylmynda emir al-müminiýin» diýen uly ada eýe bolan Ymam al Buhary aýratyn üns berilmeli uly alymdyr. Ol 810-njy ýylyň 20-nji iýul günü Buhara şäherinde dünýä inýär. Başga köp alymlardan tapawutlylykda al Buharyň doglan senesiniň anyk görkezilmeginiň sebäbi, onuň atasy Ysmaýyl öz döwüriniň ylymly adamlaryndan bolup, oglunyň doglan gününü öz eli bilen ýazyp giden kagyz döwürdeş alymlaryň ygtyýaryna ýeteripdir, şol sebäpli-de onuň doglan wagtynyň anyklygyna şek şübhe ýok. Al Buhary ýaş wagty atasy ölüp, ejesiniň terbiýesinde ulalýar. Ol ýaşlygyndan akylpaýhasly, kesgir zehinli we ylma höwesi güýçli bolup, dürli ylymlary, esasanda hadys ylmy uly gyzyklanma bilen öwrenýär. Ol zehini kesgirliki we ýatkeşliginiň güýçlüligi bilenem halk arasynda hem uly meşhurlyk gazanypdyr. Çeşmelerde al Buharynyň alty ýüz müňe ýakyn hadysy ýatdan bilendigi ýazylypdyr.

Ymam al Buhary özüniň nesillerine baý we gymmatly ylmy miras galdyran bolup, onuň ýazan eserleriniň sany ýigrimiden agdykdyr. Uly alymyň iň möhüm eseri şübhesiz «Al-jamy as-sahyhdyr». Bu eser «Sahyh al Buhary» ady bilen hem meşhurdyr. Onuň örän

ähmiyetli tarapy, Ymam al Buhara çenli ýaşap geçen alymlar özleriniň ýygındylaryna eşiden ähli hadyslaryny saýlap oturman bir çetden giriziberipdirler. Al Buhary bolsa dürli adamlardan eşiden hadyslaryny derejelere bölüp, olaryň ynamlylaryny bölekläp, aýratyn kitap döretti.

Ýazyjy ibn Selahyň aýtmagyna görä, al Buharyň bu eserine girizilen ynamly hadyslaryň sany gaýtalanýanlary bilen bile 7379 sany bolup, gaýtalanmaýan görnüşde bolsa 4000 hadysdan ybaratdyr.

Bu görelde işi birinji al Buhary başlap beren bolup, soň köp alymlar oňa eýerip, şu görnüşde hadyslar ýygındysyny döredipdirler. Ymam al Buharynyň bu uly eseri şu wagta çenli Yslam taglymatynda Gurhandan soň ikinji orunda durýan möhüm çeşme görnüşinde ýokary bahalanyp gelinýär. Ymam al Buharynyň bu eseriniň köp nusgalary dürli şäherlere ýaýrapdyr.

Ymam al Buharyň ýygındysyna girizilen hadyslar diňe Yslam taglymatyna degişli umumy kadalary görkezmek bilen çäklenip galmaýar. Olar mähir-muhabbet, sahylyk, açyk göwünlilik, ata-enä, aýallara we ululara hormat, ýetim-ýesirlere sahawat, pakyr-pukaralara hümmet, zähmetsöýerlige we halallyga çagyrmak ýaly hakyky ynsany häsiýetleriň we görelde tertip-düzgünleriň ýygındysydyr. Onda näme ýagşy, näme ýaman, nämäni etmek gerek, nämäden özüňi saklamalydygy hakynda, esasanda, ýaş nesil üçin uly terbiýeleýji ähmiýete eýe pent-nesihatlar we öwüt-ündewler ýazylandyr.

Soraglar we ýumuşlar

1. Ymam al Buhary nirede we haçan eneden dogulýar?
2. Onuň eserlerine girizilen hadyslarynyň sany näçe?
3. Hadyslaryň terbiýeçilik ähmiýetini düşündirmäge çalşyň.
4. Tekstden hallary tapmaga çalşyň.

Hadys (arapça – täzelik, gepleşik, habar) – Muhammet pygamberiň sözleri, amallary we hereketleri, musulman jemagatynyň durmuşynyň dürli dini we kanuny taraplaryna täsir edýän rowaýatdyr. Yslamda «Gurhandan» soň ikinji çeşme hasaplanýar.

Mukdar bildirýän hallar

Näçe?, näçeden?, neneňsi? diýen soraglara jogap bolýan hallara mukdar bildirýän hallar diýilýär.

Gönükme. Aşakdaky hallary gurluşy boýunça topara bölüp ýazyň.

Az-kem, azda-kände, tutuşlaýyn, aýlap, **ýeke-ýekeden, dört-dörtiden**, birden-ikiden, **onlap-onlap**, ikilenç, ikibir-ikibir, durdugyça, gördükçe, bardykça, doýynça, geldigiçe, öte, **köp**, çakdanaşa, sähel, çala, az, zordan, azajyk, kem, **goşa-goşadan**.

Asyl hallar	Ýasama hallar	Goşma tirkeş hallar
-------------	---------------	---------------------

Ýokarky gönükmedäki aýratynlandyrylyp ýazylan mukdar we ölçeğ hallaryny getirip, sözlem düzüň we depderiňize göçüriň.

Meňzetme-deňeşdirme bildirýän hallar

Kimçe?, nämeçe? diýen soraglara jogap bolýan hallara deňeşdirme bildirýän hallar diýilýär.

Aşakdaky hallardan peýdalanyp 6 sany sözlem düzüň.

Mençe, biziňçe, dostuňça duşmança, özüçe, her kimçe, özüňizçe, munça, onça, bizçe, sençe, gyžça, guşça, malça, çagaça, dagça, suwça, tebigatça, üzümçe.

Nusga: Howa bulutlaşdy, benimçe gar ýagar.

Gönükme. Berlen hallary many aýratynlyklary boýunça aşakda görkezilen topara bölüp ýazyň.

Elmydama, özüňizçe, az-kem, zordan, tutuşlaýyn, gyşyna, her kimçe, aýlap, uludan, durdugyça, tomsuna, köp, çala, tiz, gördükçe, sähel, azajyk, güýzüne, bardykça, birbada, doýynça, gijara, kem, arkan, biziňçe, azda-kände, bildir, mençe, arkaýyn, gahrymanlarça, günde, özüçe, uzynlygyna, onça, iru-giç, munça, sag-aman, indi, haýal, gyşyn.

Wagt bildirýän hallar:

Orun-tarap bildirýän hallar:

Sebäp-maksat bildirýän hallar:

Hal-ýagdaý bildirýän hallar:

Mukdar bildirýän hallar:

Deňeşdirme bildirýän hallar:

Hallaryň morfologik derňew edilişi

Derňewiň geçiriliş tertibi:

1. Söz topary
2. Gurluşy: asyl hal, ýasama hal, goşma-tirkeş hal.
3. Ýasama hallaryň asyl sözi.
4. Goşma-tirkeş hallary ýasamaga gatnaşýan sözler.

SYÝAHATÇYLARA «GID» BOLSAM

1. Haýsy döwletler Özbegistana goňşy hasaplanýar? Karta-dan görkeziň.
2. Özbegistana ýakyn, ýöne goňşy bolmadyk döwletler haýsy?
3. Kartada görkezilen döwletler hakynda nämeleri bilýärsiňiz?

Tomusda dynç almaga nirä baranyňzy ýada salyň. Onuň sanawuny düzüň. Nirä baranyňyz göwnüňize ýarady? Sizin göwnüňize yaran ýerleri derejesine garap 1 baldan 5 bal aralygynda bahalaň.

Barlan jaý	Barylan wagt	Ball

Ýene nirelerde bolmagy arzuw edýärsiň? Näme maksatda bar-mak isleýäzsiňiz? Olaryň sanawuny düzüň.

1. Siziňçe, gid kim? Ol nämeler bilen meşgul bolýar?
2. Gidlik etmek üçin adamda nähili bilimler zerur diýip oýlaýarsyňyz?

Soraglary üns bilen okaň.

1. Mährijemal kim?
2. Syýahatçylar haýsy şähre gezelenç etdiler?
3. Tekste görä syýahatçylar nireden – nirä ýol alandygyny aýdyň?
4. Mährijemal näme üçin howa maglumaty berýärdi?
5. Samarkandyň ünsi çekiji haýsy ýerleri barada söz ýöredilýär?
6. Syýahatçylar näçe güne gelenler?
7. Siýob bazaryndan näme haryt etmek mümkin diýip oýlaýarsyňyz?

Mährijemal atly gyzyň sözünü diňläň. Ýokardaky soraglara jogap beriň.

Mährijemalyň sözünden aşakdakylary anyklap ýazyň.

1. Kanun we kadalar.
2. Howpsuzlyk çäreleri.
3. Ünsüňi çekýän jaýlar.

Mährijemalyň sözi esasynda gidler myhmanlary garşy alanda nämeleri aýdyp bermegi möhümligi hakynda çekişme guraň. Her bir aýdan pikiriňizi subutlamaga hereket ediň. Siziň pikiriňize görä, Mährijemal ýene nämeleri aýdyp bermegi mümkindi.

Samarkant, Buhara, Hywa, Daşkent, şäherlerinden birini saýlaň. Depderiňize aşakdaky jedweli çyzyp, soralan maglumatlary ýazyň. Öýdäki ýaşuly ynsanlardan kömek almagyňyz mümkin. Olar size internetden maglumat tapmagyňyza kömek bermekleri mümkin.

Şäher:	
Ýerleşen welaýaty:	
Barmagy mümkin bolan transportlar:	
Meşhur jaýlar:	
Ol ýerde ýaşap geçen meşhur şahslar:	

1. Haýsydyr bir bina, taryhy ýadygärlik hakynda kimedir maglumat bermäge dogry geldiňizmi? Ol nähili boldy?
2. Haysydyr bir binany suratlandyrmak nirelerde gerek bolmagy mümkin?

Siz mydama okaýan žurnal dünýäniň iň owadan binalary hakyndaky makalalary haçan çap edip başlady? Siz hem özüňiziň iň bir owadan diýip oýlan binaňyz hakynda makala ýazyp haýsydyr bir žurnala i bermegi maksat etdiňiz. Ýazmakçy bolan makalaňyzda näme hakynda söz ýörederdiňiz?

Aşakdakylardan haýsysyna üns bererdiňiz? Jogabyny kesgitläň.

- binanyň ady we ýerleşen orny;
- siziň ol bina birinji gadam goýanyňyzdaky tasirlenmäňiz;
- kim guran, haçan guran, näme maksatda gurany;
- binanyň içindäki bezeglere taryplamaga;
- şol binanyň daşky bezeglere taryplamaga;
- ol bina näme maksatda peýdalanylan we häzirki günde näme maksatda peýdalanylýar.

Saraýa gadam goýanlaryň näme ünsüni çekýändigini aýdyň.

	TOPGOPY – TÜRKIYE HAZYNASY	
Giriş	Dünyäde beýik saraýlar köp. Olaryň haýsy biri iň owadan, ünsi çekiji görnüşe eýe? Köpçülik bu soraga Türkiýeniň Ystambul şäherinde gaýa depesinde ýerleşen Topgopy saraýy diýip jogap berýär. Bu ýerden Bosfor bogazy hem-de Marmara deňziniň gözelligi mese – mälim aýan bolýar.	<i>Birinji sözbaşy</i>
Esasy bölüm	Bu saraý ilki 1451 – 1481-nji ýyllarda hökmürowanlyk eden Soltan Mahmut II üçin saraý gurluşy 1459-njy ýylda başlanyp 1465-nji ýylda tamamlanan. 1856-njy ýyla çenli bu saraý osmanly sultanlarynyň resmi karargähi bolupdyr. Asyrlar dowamynda saraý düzümine ýene-de birnäçe binalar goşulyp, onuň territoriýasy giňelip barypdyr. Topgopy häzir edil kiçi şähre meşzeýär.	<i>Ikinji sözbaşy</i>
	Saraý galyň daş diwar bilen gurşalan. Saraýa girmek üçin diwarlara gurlan agyr demir derwezeler arkaly girmek mümkin. Karargäh territoriýasynda metjit hem-de ak mermerden işlenen saraý kimin birnäçe binalar bar. Dört sany esasy howludan birinde dünýäniň dürli künjeklerinden getirilen gymmat bahaly, seýrek duş gelýän güller we agaçlar ekilen bagy öz içine alýar.	<i>Üçünji sözbaşy</i>
	Saraýyň içki bölegi sultanlaryň dabaraly durmuş ýoluny şöhlendiriýär. Käbir otaglar öz ýagdaýyny doly saklap galypdyr. Saraý içindäki muzeýde sultanlaryň geýen lybaslary Hytaý we Ýaponiýadan getirilen kümüş, billur we çinni gaplar ýaly bibahatlar kolleksiyasy sergä goýlan. Dünýäniň iň meşhur merweritlerinden käbiri, esasan, ine şu saraý hazynasynda saklanýar.	<i>Dördünji sözbaşy</i>
Netije	Jemläp aýdanymyzda, Topgopyň meşhurlygy hem-de ýerleşen jaýynyň täsin gözelligi syýahatçylaryň ünsüni özüne çekip durýar.	<i>Bäşinji sözbaşy</i>

Teksti ýene bir gezek okaň we maglumatlaryň dogry ýa-da nädogrudygyny anyklaň.

Şu saraýdäki ähli binalar 1465-nji ýylda gurup bitirilen.	
Saraý gurlandan bäri özgerişe sezewar bolmadyk.	

Saraydan durup deñziň gözelligini tomaşa etmek mümkin.	
Sarayda ajaýyp baglar bar.	
Soltanlar häli-şindi şu sarayda ýaşaýarlar.	

Haýsydyr bir binany taryp ediji tekst ýazanymyzda ony 5 bölüme bölmegimiz makul..

- **Birinji bölümde** bu nähili görnüşdäki bina ekenini, nirede ýerleşenini we onuň özüne mahsus bolan häsiýetlerinden birini beýan edýäris.
- **Ikinji bölümde** bu binä barada taryhy faktlary getirýäris (arhi-tekto kim,kim guran, haçan guran, näme maksatda guran)
- **Üçünji bölümde** binanyň daşky görnüşi hakyndaky maglumatlary ýazýarys.
- **Dördünji bölümde** binanyň içki görnüşi barada maglumat ýazýarys.
- **Bäşinji bölümde** bina hakyndaky umumy düşüňjeler hem-de syýahata gelenler üçin taryplamalary (esasan, näme üçin bu binany gelip görmek zerurlygy hakynda) ýazýarys.

Sözleri gerekli sütüne ýazyň.

Howuz, tekje, eýwan, bag, ojak, ýoda, däliz, surat, haly, kilim, mebel, merwerit,, lampa, mermer, perde, çüwdürim, maýsazar, dynç alyş hanasy, peç, nagys, simagaç, gülzar, gulkagyz.

Daşky görnüşine laýyk	Içki görnüşine laýyk
Howuz	ojak

Mährijemal Samarkanda gelen myhmanlara ýolbaşçylyk edýänliginden habaryňyz bar. Ol ertir Ulugbek obserwatoriýasyny tanyşdyrmaly. Toparlara bölüniň we Mährijemalyň peýdalanmagy üçin tekst taýýarlaň.

Aşakdaky maglumatlardan peýdalanyň.

Ady Ulugbek rasadhanasi	Haçan gurlan: 1424 – 1429-njy ýyllarda
Kim gurduran: Mirza Ulugbek	Nirede ýerleşen: Samarqant, Çopana-ta (Kuhak) depeliginde

Şekli : silindr	Beýikligi: 30,4 metr, 3 gat
Näme maksatda gurlan: astro- nomik yzlanyşlar, asmany öw- renmek	Kimler işlän: Mirza Ulugbek, Kiyasiddin Koşi, Kazyzada Rummy, Aly Guşçy
Howlasy: baglyga öwrülen	Enjamlary: kwadrant, gün sagatlary
Diwarlary: kerpiçden gurlan, syrlı bezegler bilen bezelen.	Içki bölegi: Nagyşlar bilen bezelen

Goşmaça maglumat üçin

«Ulugbek rasadhanasi» audioteksti diňläň.

Gurlan wagtyndaky görnüşi

Häzirki wagtdaky görnüşi

Arzuwyňyzdaky öýi suratlandyryp tekst ýazyň. Ýazan tekstiňiz 100-150 sözden ybarat bolsun.

Gönükme. Okañ. Tekstden alnan bölekdäki aýratynlandyrylan sözleriñ haýsy söz toparyna degişlidigni anyklañ.

Saraý galyñ daş diwar **bilen gurşalan**. Saraýa girmek üçin diwarlara gurlan agyr demir derwezeler arkaly girmek mümkin. Karargäh territoriýasynda metjit hem-de ak mermerden işlenen saraý **kimin** birnäçe binalar **bar**. **Dört** sany esasy howludan birinde dünýäniñ dürli künjeklerinden getirilen **gymmat** bahaly, seýrek duş gelýän güller we agaçar ekilen bagy öz içine **alýar**.

BILDIRIŞLER TAGTASYNDAKY ÝAZGYLAR

Aşakdaky suratlarda berlen mahabatlardaky ýalňyşlary anyklañ.

Hoş geldniz	Marojny
Göş bar	Dynjalyñ
Gatyk, süýt ba	Ünis beriñ

Mahabatlardaky ýalňyşlary aşakdaky toparlara bölüñ.

Aýdylyşy ýaly ýazylypdyr	Rus sözi gepleşikde aýdylyşy ýaly ýazylypdyr	Şiwe dilinde ýazylan

Toparlara bölünip aşakdakylardan birini saýlaň we oňa laýyk mahabat bannerini dörediň.

Milli tagamlar naharhanasy

Okuw merkezi

Somsahana

Telefon dükany

Mebeller dükany

Kompýuter ussahanasy

Çagalar geýimleri dükany

Öý enjamlary dükany

Fastfud naharhanasy

Taýýarlanan banneriňizi görkeziň.

Soraglara jogap beriň.

1. Näme üçin mahabat banneri gerek?
2. Mahabat bannerinde ýazuw ýalňyşlyklary nähili ýagdaýlara alyp bermagy mümkin?
3. «Dile hormat- ile hormat» atly nakyly derňäň.

Köçedäki, telewizorda, awtobusdaky ýazgylara üns beriň. Nähili ýalňyşlyklara duş geldiňiz? Dogrusy nähili? Bu hakda maglumat taýýarlaň.

Aşakdaky birlikler nämäni mahabat etmekde işledilmegi mümkinligi hakynda bäsleşiň. Pikiriňizi esaslandyrmaga synanyşyň.

Tebigy arassa!

Seniň kuwwatyň!

Bu yerde ähli zat bar

Hakykatdan sap we tebigy!

Arzuwlar hasyly

Aşgazan ýardamçysy

Süýt	Okuw merkezi	Derman
Supermarket	Baklaşkada suw	Şokolad

Mahabatyň taryhy baradaky teksti okaň. Soraglara jogap beriň.

Ilki başda bir söz bardy ... Soňra ot oýlanyp tapyldy. Bu aralykda adamlar miweleri, kökleri we otlary ýygnamagy öwrendiler. Haýwanlary awlamagyň usullaryny oýlap tapdylar. Suwuň golaýynda mesgen tutup, balyk tutmagy öwrendiler.

Soň bolsa maldarçylyk we oba hojalygy gülläp ösdi. Indi ilat söwda edip başlady. Söwdanyň ösmegi bäsdeşligiň döremegine sebäp boldy. Mahabat ýaryşdan ýüze çykdy.

Mahabatyň şeýdip «dünýä inişi».

Dünýä ösýärkä, mahabat hem ösýär. Häzirki wagtda hemmämiz mahabatyň arasynda ýaşaýarys we mahabat berijiler aňmyzy ele almagyň dürli usullaryny oýlap tapýarlar.

Onda gadymy döwürlerde reklamalar nähili bolupdyr?

Geçmişe seretsek, gadymy we häzirki zaman mahabatlarynyň mazmunynyň birmeňzeşdigini görüp bileris. Üýtgedilen ýekeje zat bu – şekil.

Kärhanalaryň mahabaty özlerini tanatmak üçin gural hökmünde ulanyp başlandyklaryny hiç kim anyk aýdyp bilmez. Mahabatyň ilkinji görnüşi agzeki tarzda bolupdyr. Köne bazarlarda adamlar önümlerini we hyzmatlaryny mahabatlandyrmak üçin gaty ses bilen gygyrypdyrlar.

Wagtyň geçmegi bilen satyjylar gykylyklardan has güýçli ýaragy oýlap tapdylar. Bular nagyşlar we dürli şekilli baýdaklar, indi bolsa sözbaşy ýa-da banner diýip atlandyrylýar.

Jeýms Wudyň mahabat taryhyna görä, mahabat taryhynda ilkinji ýazylan mahabat gadymy Müsüriň Thebes şäherinde tapyldy.

3000 ýyl ozal ýazylan bu jarnamanyň teksti şeýle boldy:

Gul Şem özüniň hojaýyny, tikinçi Hapudan gaçyp gitdi. Fiva halky ony yzyna getirmäge kömek etse begenerdim. Boýy 157 cm, gyzyr reňkli, goňur gözli, milleti hitt. Nirededigi baradaky habar üçin size ýarym altyn sylag bererin. Iň oňat we ýokary hilli önümleri öndürýän Hapunyň ussahanasyna getirseňiz, altyn baýrak alarsyňyz.

Ynha, şeýdip, mahabatyň taryhy başlandy.

Gadymy rimliler hem jaýlaryň diwarlaryndan netijeli peýdalanmaga synanyşypdyrlar. Öz jaýlarynyň diwarlaryna dürli bildiriş tagtalaryny oýupdyrlar. Şol döwürde hökümet hem diwarlardan peýdalanyp başlady we indi professional mahabatçylar peýda boldy. Hökümet dilini gowy bilýän we daşlara we diwarlara oýup bilýän adamlary ýygnap, dürli afişalar we alamatlar taýýarlap başlady.

Ine, şu gün görýän mahabat görnüşlerimiz şeýle ýüze çykdy.

1. Tapawutlandyrylan söz bilen näme diýmek isleýär?
2. Professional mahabat berijiler näme edýärler?
3. Siziň pikiriňizçe Rim hökümetine, mahabatda dili gowy bilýän adamlar näme üçin gerek bolýar diýip oýlaýarsyňyz?
4. Mahabatyň başga haýsy görnüşlerini bilýärsiňiz?

Ýokardaky tekstiň galan bölegini okaň. Tekstden alýan maglumatlaryňyza esaslanyp mahabatyň taryhy barada gysga hasabat taýýarlaň.

Iki sütündäki sözleri gabat getiriň. Hal derejelerini tapyň.

Ýaňyja	gitdi
Aýdyň	suw
Arassa	nan
Tebigy	atyr
Mazaly	şerbet
Yssy	okaýar
Hoşboý ysly	tagam
Hakyky	gawun
Gijräk	geldi
Çalt	somsa

Mahabat bannerini taýýarlamakda aşakdaky ugurlara üns bermek zerur:

- Sözbaşynyň özüne çekiji aýratynlygy bolmagy
- Esasy sözleriň başga sözlerden tapawutlanyp durmagy
- Maglumatlaryň ýeterli bolmagy
- Maglumatlaryň gysga şekilde bolmagy
- Keminde bir teklibiň bolmagy

Telewizorda gören ýa-da radioda eşiden reklamalaryňyzy ýada salyň. Olary aşakdaky tablisa laýyklykda derňäň we ýazyň. Toparyň galanlary mahabatlandyrylan zady tapmaga synanyşýarlar.

Söwda merkezlerine degişli mahabat	Gözellik salonlaryna degişli mahabat	Azyk önümlerine degişli mahabat

Ara alyp maslahatlaşmak üçin sorag: Mahabatlar we sözbaşylar haýsy dilde bolmaly? Näme üçin?

Şu wagta çenli öwrenen zatlaryňyza esaslanyp, «Mahabat säwlikleri» mowzugynda tekst ýazyň. Tekstda aşakdaky maglumatlaryň bolmalydygyna üns beriň:

Giriş Näme üçin bu mowzuk hakda gürleşmeli?

Esasy bölegi:

- mahabatda we mysallarda haýsy ýalňyşlyklar goýberilýär
- mahabatlarda we mysallarda döwlet diline nä derejede üns berilýär

Netije. Pikirleriňiziň umumylaşmagy we siziň garaýyşyňyz

«**Bileleşik guralyň**» oýnuny oýnaň. Zatlaryň aýratynlyklaryny ulaltmak üçin ulanýan sözleriňizden birini aýdyň we ýoldaşyňyza laýyk gelýän başga bir söz aýtmagyny haýyş ediň. Mysal üçin, siz: *lezzetli*; Seniň ýoldaşyň: *biskwitler*.

Toparlarda işlemek. Göz öňüňize getiriň. Sizden azyk dükany üçin mahabat bannerini taýýarlap bermegi soradylar. Siz nähili banneri taýýarlan bolardyňyz? Kagyzda taýýarlap görkeziň.

HAL DEREJELERI

Hiç hili dereje goşulmasyny kabul etmän ulanylýan hallara hallaryň düýp derejesi diýilýär.

Meselem: *Ol tiz geldi.*

Hallara **-rak, -räk** goşulmasynyň goşulmagy bilen hallaryň kemlik derejesi emele gelýär.

Meselem: *Ol tizräk gelsedi.*

Iň, iňňän, has, öte, aşa, gaty, örän, juda, asla sözleriniň kömegi bilen hallaryň artyklyk derejesi emele gelýär.

Meselem: *Biz juda tiz barýarys.*

Hallaryň dolulygyna (tiz-tiz, basym-basym) ýa-da bölekleyin (ýap-ýaňy) gaýtalanyp gelmegi bilen hallaryň güýçlendirme derejesi emele gelýär.

Meselem: *Tiz-tiz işläp bolalyň.*

.-ja, -je, -ça, -çe, -jyk, -jik, -jak, -jek goşulmalarynyň kömegi bilen hallaryň söýgülik derejesi emele gelýär.

Meselem: *Ýaňyja geldim.*

Gönükme. Aşakdaky sözlemlerde ulanylan hallaryň haýsy dereje aňladýandygyny ýaýyň içinde görkezip ýazyň.

1. Men obadan ýaňyrak geldim. (.....)
2. Ol meni görüp tiz-tiz ýöräp başlady. (.....)
3. Ol okuwa ýaşlykdan *höwesli* boldy. (.....)
4. *Ilkiräk* ýüzmek maňa kyn düşdi. (...)
5. Şol ýyl ekinlerem *ir* ýetişdi. (.....)
6. Gurban degişende *öteräk* geçendigini soň bilip galdy. (...)
7. Galtamanlary görüp *has öňe* okduryldy. (....)

Aşak, ýokary, ileri, giç, gyssanmaç, jikme-jik hallaryna kemlik derejesiniň goşulmasyny goşup sözlem içinde getirip ýazyň, olaryň ýazuw düzgünlerine üns beriň.

Nusga: Men size gijräk bararyn, sebäbi häzir işim çykdy.

Gönükme. Hallary ýaýy açyp ýazyň we söýgülik derejesiniň nähili ýasalandygyny anyklaň.

1. Sen baryber, men giç (-räk, -jik) gitjek.
2. Kitap dükany häzir ýapan dälidir, men ol ýerden ýaňy (-rak, -jyk) geldim.
3. Almany köp (-räk, -jik) alsam, arzandan berermiň?!
4. Bu çeken almaňyz kem (-räk, -jik) çykdy.

Ýumuş. Tomus, gyş, güýz, ýaz sözlerini hal manysynda getirip, 4 sözlem, at manysynda getirip hem dört sözlem düzüň.

- Nusga:*
1. Men Gökjä tomus gitjek (haçan - tomus - hal).
 2. Birinji iýundan tomus başlanýar (näme - tomus - at).

Teksti okaň we soraglara jogap beriň.

KÖNEÜRGENÇ – HOREZMIŇ KALBY

Köneürgenç Daşoguzdan 120 km uzaklykda, Amyderýanyň köne hanasynyň çep kenarynda ýerleşýän medeni toplumdyr. Bir döwürde häzirki şäheriň ýerinde Orta asyr Horezm döwletiniň paýtagty – gadymy Ürgenç ýerleşipdir. Paýtagtyň çäkleri şol döwürde has uly eken.

Gadymy Ürgenjiň ömri iki müň ýyldan-da gowrak: gadymy döwürlerden başlap, giçki orta asyrlara çenli dowam edipdir, özi-de XIV asyryň ortalary onuň pajarlap ösen wagty bolupdyr. Şol wagtdan bäri gözelligi we aslynyň gadymylygy bilen haýran galdyrýan birnäçe binagärlik ýadygärliگی we aýry-aýry binalar saklanyp galypdyr.

Ürgenç hakynda ilkinji ýazmaça ýatlamalar X asyrdä, şäher demirgazyk Horezmiň paýtagty bolup, esasy söwda we senetçilik merkezine öwürülende, kagyz ýüzüne geçirilipdir. Asyryň ahylarynda günorta we demirgazyk Horezmeler birleşenden soň, Ürgenç Horezmşalar döwletiniň paýtagty bolupdyr. Mongollaryň basyp almagynyň öňüsyrasynda Ürgenç Gündogaryň iň baý we owadan şäherlerinden biri eken. Bu barada arap syýahatçysy Ibn Batuta şeýle ýazypdyr: «Ürgenç giň köçeleri we köp sanly binalary bolan uly hem owadan şäherdir. Şäherde siriýaly lukmanyň işleýän hassahanasy, Nejmeddin-Kubranyň aramgähiniň üstünde gurlan bina bar».

Ürgençde ussat gurluşykçylaryň diýseň meşhur mekdebi bolupdyr. Onuň okuwçylarynyň işlerini Dehistanyň, Wolga boýundaky Altyn Orda şäherleriniň, şeýle hem Kawkazyň, Türkiýäniň, Eýranyň, Owganystanyň we Hindistanyň köp sanly ymaratlarynyň gurluşynda, görnüşinde we bezeginde görmek bolýar.

Ürgenjiň ýadygärlikleri Merkezi Aziýanyň yslam binagärliginde jaýlary bezemek üçin ulanylan ajaýyp dürli usullar köplügini görmäge mümkinçilik berýär. Bu ýerde çig we bişen kerpiçden gurlan des-

galar, bir otagly gümmezli binalar we kompozision ýerine ýetirilişi boýunça adatdan daşary çylşyrymly, seýrek şekilli gümmezli binalar bar.

Hatda Hytaý taryhy çeşmelerinde-de awtorlaryň Ýuýegan diýip atlandyran şäherine salgylanmalary tapyp bilersiňiz. XII asyrdan başlap, bu şähere köplenç Jürjanýa diýlipdir. Ýewropalylar bolsa bu şäheriň gözelligi barada iňlis barlagçysy Genri Lansdelliň ýazgylary boýunça XIX asyryň ikinji ýarymynda maglumat alypdylar. Iňlis alymy diňe bir şäheriň esasy görmeli ýeri bolan Kutlug-Timur minarasyny däl, eýsem Ibn-Hajyb medresesini (XIV-XVI asyrlar), şeýle hem yzy üzümän zyýaratçy gelýän köp sanly mawzoleýi we Ak-gala galasyny agzapdyr.

Şäher XIII asyra çenli, ýagny hökümdary Çingiz hana boýun egmekden yüz öwürýänçä, gülläp ösüpdir. 1221-nji ýylda mongollar Ürgenji ýer bilen ýegsan edipdirler, köp ýadygärlikler sözüň doly manysynda ýer yüzünden süpürilip taşlanypdyr. Şäher XIV asyryň ahyrynda, Teýmirleriň leşgerleriniň elinden ýene-de uly weýrançylyga sezewar bolupdyr. Gadymy Ürgenç XVI asyrda Amyderýanyň hanasynyň ugrunyň üýtgemegi bilen belli-külli eýesiz galypdyr.

2005-nji ýylda Köneürgenjiň binagärlik şa eserleri we ýadygärlikleri ÝUNESKO-nyň Bütindünýä mirasynyň sanawyna girizildi.

1. Häzir Köneürgenç nirede ýerleşýär?
2. Köneürgenç gadymda niräniň paýtagty bolupdyr?
3. Şäher kim tarapyndan we haçan weýran edilipdir?

Tekstden baglaýjy kömekçileri tapyň we olaryň baýlaýjy kömekçileriň haýsy görnüşine degişlidigini aýdyp beriň.

Aşakdaky baglaýjy kömekçilerden peýdalanyp sözlem düzüň we olaryň sözsoňy kömekçilerden aýratynlygyny düşündiriň.

we, hem, hem-de	
emma, ýöne	
ýogsa, ýogsam	
ýa, ýa-da	
kä, käte.	
ne, ne-de.	

Sözlemlerdäki galdyrylan kömekçileri ýerini goýup göçüriň.

1. Ürgenç Gündogaryň iň baý ... owadan şäherlerinden biri eken.
2. Ürgenç giň köçeleri ... köp sanly binalary bolan uly ... owadan şäherdir.
3. Asyryň ahyrlarynda günorta ... demirgazyk Horezmli birleşenden soň, Ürgenç Horezmşalar döwletiniň paýtagty bolupdyr.

Hallary gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar.

1. Hallaryň kesgitlemesini aýdyp beriň.
2. Hallar nähili usullar arkaly ýasalýarlar?
3. Hallaryň gurluşy boýunça görnüşlerini düşündiriň.
4. Hallar manylary taýdan haýsy toparlara bölünýärler?
5. Hallaryň derejelerini, olaryň ýasalyş ýollaryny düşündiriň.
6. Hallar sözlemde haýsy agzalar bolup bilýärler?

VIII BÖLÜM.

TARYH HAZYNALARY

- Kalon minarasy
- Beýik ýüpek ýoly

KALON MINARASY

1. Minara nāhili bina?
2. Siz nāme diýip oýlaýarsyňyz minaradan nāhili maksatlarda peýdalanmak mümkin?
3. Nāhili şekildäki minaralary bilýärsiňiz?

Teksti okaň. Soraglara jogap beriň.

KALON MINARASY

Buharada gurluşygy otuz ýyla golaý dowam eden şäheriň gőzelligini artdyrýan köp binalar bar. Buhara minaralarynyň arasynda Kalon minarasy (Uly minara) beýikligi, çylşyrymly dizaýny, nepisligi, söweşleriň **we** tebigy synaglaryň çydamlylygy **bilen** tapawutlanýar. Minaralar dürli döwürlerde wezpeleri ýerine ýetirildi. Gadymy döwürlerden minaralar metjidi we medreselere ýakyn gurlan. Şol wagtda mundan gözlenen maksat hemmäni namaza çagyrmakdan ybarat bolupdyr, **emma** minara sözünüň leksik terjimesi, arap dilinden «maýak» manysyny bildirip, gorizontal ölçege bagly wertikal ölçegi artyk bolan belent binany aňladýar. Möhüm söwda merkezi, ajaýyp ýüpek ýoly çatrygynda ýerleşen Buhara köp kerwenler, söwdagärler gum şähralaryndan aşyp gelipdirler. Buharanyň şol döwürdäki hökümdary Arslanhan Garahany şäher töwereginde suwsuz çöller-

de kerwenler heläk bolmazlygyny oýlap, şäherde juda belent bina gurnagy rejeleşdirýär. Arslanhan Garahany 1124-ýyly iň meşhur ussalaryň taslamalary bilen tanşyp çykýar we ussa Bakanyň taslamasyny makullaýar. Şunuň bilen gurluş işlerine rugsat berlip, minarany diklemek işleri başlanýar. Minarany görtermekde taýýarlanylýan mahsus garyşmalara ýylgyn küküni, üzüm şiresi, gara towuk ýumurtgasyndan, düýe ýüňi **hem-de** süýdünden peýdalanýarlar. Bu bolsa minaranyň pugta bolmagy **üçin** hyzmat eden bolsa gerek.

Kalan minarasyny 1127-hji ýylda gurup bolýarlar. Belentligi 47,5 metr bolan (esasy 10 metr ýer astynda) minara 105 sany basgançak arkaly çykylyp, iň ýokary kysmynda 16 sany penjire **arkaly** şäheri synlamak mümkin. Minaranyň ýokarsynda şemler ýakylyp, penjireden nur ýaýradýar. Netijede gijesine 50-60 çakrym aralykdan çyraglar ýagtysy maýak sypatynda kerwenleriň azaşman şähre girip gelmeginde ýolçy ýyldyz wezipesini bejeren. 900 ýyldan **bäri** hemmäni haýran galdyryp gelyän Kalon minarasyny ýene-**de** owadan hem-de nepis edip bezemek maksadynda onuň kerpiçlerine şekil bermek ýoly bilen 20 den artyk nagyşly halkalar hasyl edilipdir. Bezegler biri-birini asla gaýtalamayar. Onda her hili kufy, handasy ýazuwlary hem görmek mümkin. Minarada diňe bir hökümdaryň däl, belki binany binýat eden ussanyň adyny **hem** galdyrmak maksadynda iň ýokarky halkalaryň birinde nagyşly ýazuwlar **bilen** «Emeli Ussa Baka, milady 1127-nji ýyl, Arslanhan minarasy»' diýen sözler ýazylypdyr.

Internetden

1. Buhara näçe asyrdan bäri bar?
2. Siziňçe, «**Kalon**» sözi nähili manyny aňladýar?
3. Gadymda minaralar nähili wezipäni bejeripdir?
4. Arslanhan Garahany nähili maksat bilen minara gurdurypdyr?
5. Kalon minarasynyň asyl wezpesi nämeden ybarat bolupdyr?
6. Tekstdäki minaranyň mahabaty we gözelligini görkezýän ýerleri tapyp okaň!

Tekstden alnan sözlere üns beriň. Siziň pikiriňizçe olar nämäni aňladýar?

minara

kerwen

hökümdar

maýak

Tekstdäki aýratynlandyrylan sözleri aşakdaky tablisada ýerleşdiriň.

Kömekçiler	Özbaşdak many aňladýanlar	Özbaşdak many aňlatmaýanlar

1. Kalon minarasy hakynda nämeleri bilip aldyňyz?
2. Her bir maglumaty gysga şekilde ýazyň.

Soraglar bilen tanşyp çykyň.

1. Kalon minarasy nirede ýerleşýär?
2. Kalon minarasyny binýät etmekde nämelerden peýdalanylypdyr?
3. Minaranyň taslamaçysy we gurluşykçysy kim?
4. Minaranyň ýer astyndaky bölegi näçe metr?
5. Minaranyň ýokarsyna çykmak üçin näçe merdiwany (basgançagy) basyp ötmeli?
6. Minarada nähili ýazgy galdyrylypdyr?

Sözlemleri okaň. Aşakdaky berlen sözleri köp nokatlaryň ýerine laýyk gelyänini goýup göçüriň. Manysynda nähili özgeriş ýüze çykypdyr?

Ulanylmalý sözler: beýik, Ussa Baka, aňsat, ýokardan.

1. Bu ... bina hakda rowaýatlar bar.
2. Minaranyň düýbüni düýe süýdüniň we alebasteriň garyndysyndan dikelden ussat gurluşykçy ... bolupdyr.
3. Ýokarsyndaky 16 kemerli penjireden daş-töweregi görüp bilersiňiz.
4. Kalon minarasy öz wagtynda ... gözegçilik üçin hyzmat edipdir.

Kalon diňi barada şu wagta çenli öwrenen zatlaryňyzyň sanawyny düzüň. Şeýle hem, ulularyň kömegi bilen sanawy doldurmak üçin internetden we kitaplardan has köp maglumat tapyň.

1. Siz köpçüligiň öňünde nutuk sözlediňizmi?
2. Nutuga taýýarlanmak hakynda oýlap görüň, siziň pikiriňizçe bir zat hakynda sözlemek üçin nämeler etmek gerek?

Kalon minarasy hakda gürleşmek isleýärsiňiz. Çykyşyňyzy taýýarlaň.

1. Temany böleklere bölüň, haýsy mowzugy taýýarlajakdygyňyz barada ylalaşyň.
2. Aşakdaky tablisa serediň. Temanyň böleklere nähili bölünendigine üns beriň. Depderiňize tablisanyň boş halatyny çyzyň. Toparyňyz ylalaşan tema esasynda dolduryň.
3. Gepleşik wagtynda jogap bermeli soraglaryňyzy hökman ýazyň.
4. Gözleglere başlaň. Ýokardaky tekst we audiomateriallardan peýdalanyň bilersiňiz. Şeýle hem internet maglumatlaryna rugsat berilýär.
5. Soraglara gysga jogap ýazyň.

Tema: Kalon minarasy	
Bölekler we soraglar	Jogaplar
1. Ýerleşşi: Ol niredede?	
2. Taryhy: Kim gurdy? Haýsy ýylda gurlan?	
3. Binagärligi: Boýy näçe? Ol ýerde haýsy bezegler bar?	
4. Häzirki wagtda: Häzirki gündäki ähmiýeti?	

Geple. Geplemezden ozal toparda türgenleşñ.

Gepläniñizde aşakdaky düzgünler berjaý edilmelidir:

- çykyşyňyzyň nämedigini gysga we anyk düşündiriň;
- çykyşyň her bölegini aýratyn üns bilen başlaň;
- wagty paýhasly ulanyň;
- diňleýjini gyzyklandyrýan maglumatlary bermäge synanyşyň we çykyşyňyzyň gyzyklydygyna göz ýetiriň (gülkünç däl);
- potolok, pol ýa-da gapdal bilen däl-de, diňleýjiler bilen gürleşñ.

Synpdaşyňyzyň çykyşyny hormat we üns bilen diňläň. Gaty ses çykarmaň, gürleýjiniň ünsüni bölmäň. Kömekçi sözleri ýerlikli ulanyp bilish ukybyna üns beriň.

Özbaşdak many aňlatmaýan söz toparlary

Tutus sözlemleri, söz düzümlerini, sözlemiň atdan, sypatdan, sandan, çalyşmadan, haldan we işlikden bolan agzalaryny özara baglanyşdyrýan ýa-da olara dürli many ýokundylaryny berýän sözlere we ownuk bölekler *özbaşdak many aňlatmaýan söz toparlary* diýilýär. Bu topara *sözsoňy kömekçiler, baglaýjy kömekçiler, ümlükler, modal sözler, ownuk bölekler, ses we şekil aňladýn sözler* degişlidir.

Aşakdaky tekstiň sözlerini iki sütüne bölüp ýazyň. Olaryň birinji sütüninde özbaşdak many aňladýan sözleri, ikinji sütüninde özbaşdak many aňlatmaýan sözleri ýazyň.

Özbaşdak many aňladýan sözler:	Özbaşdak many aňlatmaýan sözler:

Dünýä meşhur alymlarynyň biri-de Muhammet ibn Musa al-Horezmidir. Muhammet ibn Musa orta asyrlaryň matematika,

astronomiya, geografiya ylymlarynyň iň zehinli wekili hasaplanylýar. Alymyň takyk ylymlaryň ösmeginde eýeleýän orny örän uludyr. Gündogarda IX asyryň birinji ýarymynyň «Al-Horezminiň döwri» diýlip ykrar edilmegi-de muňa şaýatlyk edýär. Takmynan, 780-nji ýylda Horezm ülkesinde dünýä inip, 847-nji ýyl töweregi dünýäden gaýdan Al-Horezminiň algebranyň atasy hasap edilmegi-de onuň dünýä ylmyna eden goşandynyň ägirtdiginden habar berýär. Onuň adynyň dürli çeşmelerde Alkarismi, Algoritmi, Algorism görnüşlerinde gelmegi hem onuň dünýä halklarynyň durmuşyna siňip gidendiginiň nyşanydyr.

Taryhy çeşmelerde Muhammet al-Horezminiň ýaşan döwri, onuň ykbaly bilen baglanyşykly ýazgylar bar. Ol şol döwürler Abbasyklar döwletiniň paýtagty bolan Bagdat şäherinde ýaşapdyr. Şol döwürde halyf Mamunyň döreden «Akyldarlar öýi» atly ylym ojagy dünýä meşhur bolupdyr. Meşhur alymyň şol ylym ojagynyň kitaphanasynda baştutan bolup işländigini barada taryhy maglumatlar saklanyp galypdyr. Al-Horezmi Bagdatda ýaşan döwürleri diýseň önjeýli zähmet çekipdir. Ol dünýä belli ylmy işlerini şol şäherde ýaşan döwüründe ýazypdyr.

BAGLAÝJY KÖMEKÇILER

Sözlem agzalaryny we sözlemleri özara baglanyşdyrýan kömekçi sözlere baglaýjy kömekçiler diýilýär.

We, hem, emma, bilen, käte, ýa, weli...

Gönükme. Sözlemleri göçürin Aýratynlandyrylan sözleriň nähili hyzmaty ýerine ýetirýändigini anyklaň.

1. Ol birden sakga saklandy-**da**, otagçylary ýene-**de** bir gezek içgin-içgin synlady. 2. Garşyda duran zenan **ýa-ha** hiç zat eşitmeýärdi, **ýa-da** onuň akyl-huşy ýerinde dälidi. 3. Han çepine agdarylyp ýene-de ymyzganjak boldy, **emma** rahat uklap bilmejegine gözi ýetip, täzeje keçäniň üstünde çommalyp oturdy. 4. Şakyr bala **bilen** Zaýyr bala, Porsugala siziň paýyňyz (*H. Diwangulyýew*).

Yönekeý sözlemleri goşma sözlemlere öwrüň. Şonda haýsy se-rişdelerden peýdalanandygyňyzy anyklaň.

1. Ýyldyrym çakdy. Gök gürlledi.
2. Men geldim. Sen gelmediň.
3. Men mekdebe bardym. Synp ýolbaşçymyz meni ýanyňa çagyrdy.
4. Oraz jaýa girenini kem görmedi. Ýagyş güýçlenip başlady.
5. Men tutdum. Sen ýaba ýykylardyň.

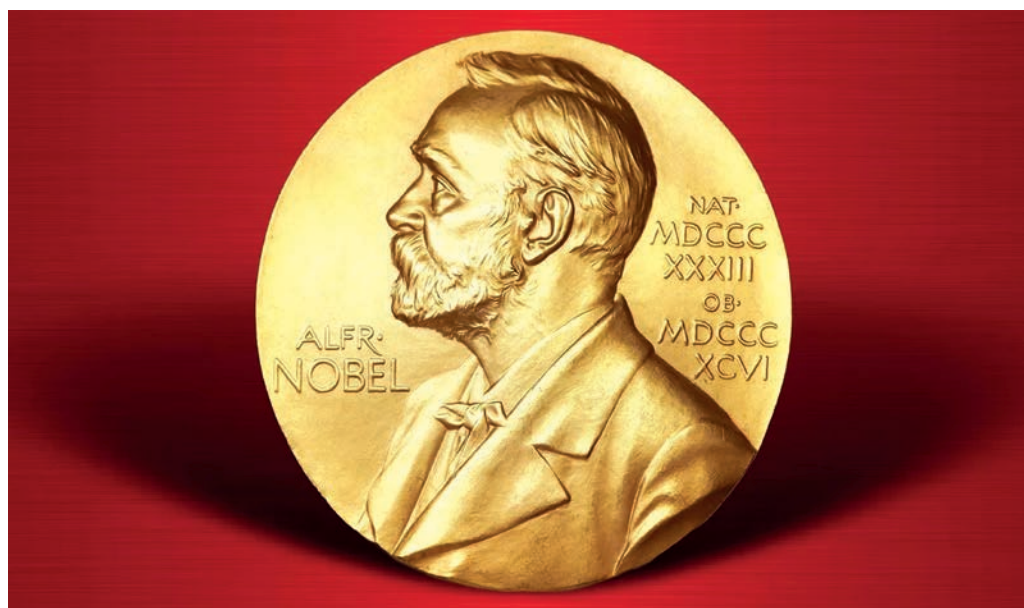
Teksti okaň we manysyny özleşdiriň.

...Belki Eýnşteýn bu sözleri aýdanynda özüni göz öňüne getiren bolmagy-da gaty mümkin. Alymyň özi heniz 26 ýaşynda wagty ýörite görälik teoriýasyny döredýär we fotoeffekt hadysasyny düşündirýär. Munuň üçin ol Nobel baýragyna eýe bolýar. Alym öz adyny adamzat taryhynda ölmez-ýitmez derejä ýetiren umumy görälik teoriýasyny bolsa 36 ýaşynda esaslandyryar.

Nobel baýragynyň eýesi, italýan radiotehnigi we telekeçisi Gu-lermo Markoni 21 ýaşyndaka simsiz telegrafy oýlap tapýar. Eýýäm 22 ýaşynda bu açyşyna tassyknama alyp, «Markoni K» atly läheň paýdarlar jemgyýetini esaslandyryar.

Meşhur iňlis fizigi we matematigi Isak Nýuton bütindünýä dartyl-ma kanuny heniz 25 ýaşyny hem doldurmanka açýar.

Nobel baýragynyň eýesi beýik nemes fizigi Werner Geýzenberg ylymda kwant mehanikasynyň düýbünü goýan mahaly 23 ýaşynda eken.

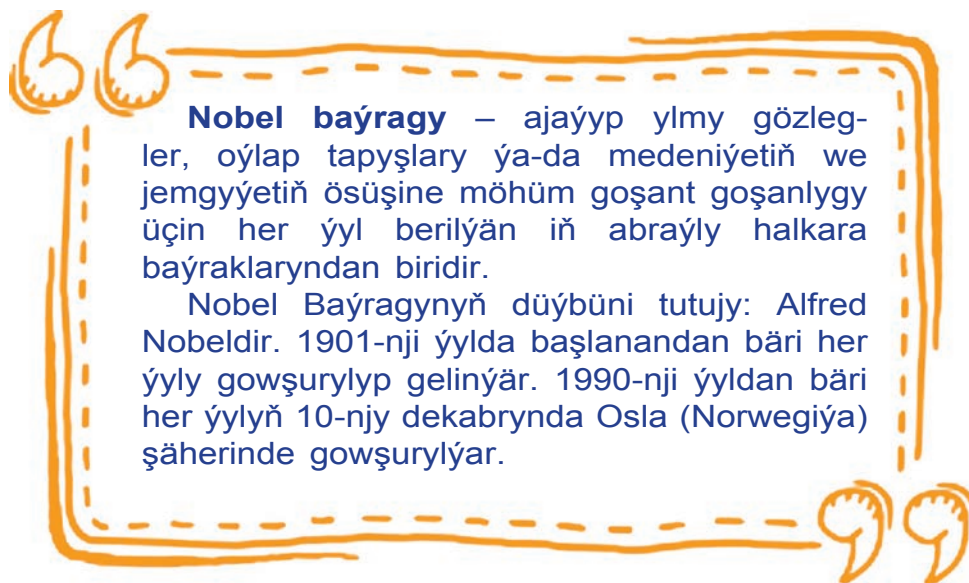

Kwant mehanikasyny esaslandyranlaryň ýene-de biri Pol Dirak 25 ýaşynda eden ylmy işi üçin 31 ýaşynda Nobel baýragyny alypdyr.

Iňlis matematigi we kriptografy Alan Týuring 25 ýaşynda kompýuteri döretmegiň esaslaryny düşündirip bilipdir.

Dünýä belli oýlap tapyjy we telekeçi Tomas Edison ilkinji açyşy bolan telograf jogapberijisini oýlap tapan wagty 12 ýaşynda eken. Galyberse-de Edison oýlap tapyşlar boýunça iň köp tassyknamanyň eýesidir.

Belorus fizigi Žores Alfeerow Nobel baýragyny almagyna sebäp bolan beýik açyşyny eden wagty 31 ýaşynda eken.

 Tekstden kömekçileri tapyň, olaryň baglaýjy ýa-da sözsony kömekçidigini delilläp beriň.

Sözlemdäki deň derejeli (deň hukukly) sözleri, söz düzümlerini, sözlemleri özara baglanyşdyrýan baglaýjylara düzmeli baglaýjylar diýilýär.

Ugurdaşlygy bildirýän baglaýjylar

Bir hereketiň, wakanyň yzyndan başga bir hereketiň, wakanyň bolup geçýändigini görkezýän baglaýjylara ugurdaşlygy bildirýän baglaýjylar diýilýär. Ugurdaşlygy bildirýän baglaýjylara *we, bilen, – da, -de, hem, hem-de* bölekleri degişlidir.

Tekstden ugurdaşlygy bildirýän baglaýjysy bar bolan sözlemleri göçüriň. Sol sözlemde baglaýjylar deň hukukly sözi baglanyşdyrýarmy sözlemi?

Gönükme. Tekstdе көп nokatlara derek degişli baglaýjylary goýuň. Baglaýjyly sözlemleri göçüriň.

Günlerde bir günü at öküziň ýanyna gelýär ... haýys bilen ýüzlenýär:

- Maňa ýoldan daşlary aýryşmaga kömek etsene, meniň ýeke özümiň güýjüm ýetenok.
- Ynha, bardym-diýdi – ..., öküz ýola düşdi. At giden dessine öküziň bosagasynda eşek peýda boldy.
- Dost diýýän-ä, men seni özümiňkä myhmançylyga çagyrmaga geldim.
- Ýör, bize gideli ... nahar edineli-diýip, eşek öküze ýüzlendi.
- Ýagşy sözüň ... çakylygyň üçin sag bol. Ýöne meniň elim degenok-diýip, öküz jogap berýär (*Erteki*).

Garşylygy bildirýän baglaýjylar bir hereketiň, wakanyň amala aşmagyna, bolmagyna haýsy hem bolsa, bir garşylygyň bolandygyny görkezýär. Garşylygy bildirýän baglaýjylar: *Emma, ýöne, ýöne welin, emma weli*.

Gönükme. Sözlemlerdäki көп nokatlaryň ýerine degişli baglaýjylary goýup göçüriň. Baglaýjynyň oturdan öň ýa-da soň gelýändigine üns beriň.

1. Ýartygulak kiçijikdi, ... gujurlyjady.	emma, welin, ýöne, emma weli, ýöne weli.
2. Işini haýal etme, ... gyssanyp, edýän işini oňarman taşlaýma.	
3. Men zýyňdan gygyrdymam ..., sen eşitmediň.	
4. Biz geldik, ... sen öýde ýok ekeniň.	
5. Howa bulutlaşdy, ... ýagyş ýagmady.	
6. Ol köne dostuna iki hat ýazdy, jogap bolmady.	
7. Ol biraz dynç alayyn diýip gyşardy, gözüne uky gelmedi.	

Gönükme. Çeper eserden garşylygy bildirýän baglaýjysy bolan 6 sany sözlemi göçüriň. Olaryň içinde garşylygy aňladýan baglaýjy bilen (emma, ýöne, ýöne welin, emma welin) başlanýan sözlemler hem bolsun.

Şert bildirýän baglaýjylar

Şert bildirýän baglaýjylar hereketiň, wakanyň bolup geçmeginiň ýa-da geçmezliginiň şertini görkezýär. Şert bildirýän baglaýjylar *ýogsa, ýogsam, bolmasa, bolsa, ýogsam bolmasa...*

Gönükme. Ýönekeý sözlemleri goşma sözlemlere öwrüň. Şert aňladýan baglaýjylary ýerlikli ulanyň.

1. Ol tutan balygyny suwdan has aňyrrak äkidip goýdy. Onuň suwa gaçyp, özüni utaýmagy mümkin. 2. Artyk welosipediň zynjyryna ilişdirip ýyrtan jalbaryny dyzyna çenli çermedi. Onuň ýyrtygy görünjekdi. 3. Mämi yza galýan sapaklaryna aýratyn üns berip okap başlady. Synpdaşlary käte oňa degýärdiler. 4. Balyk gündizine dynç alýar. Agşamlaryna suwuň ýüzüne çykýar.

Gönükme. İçinde şert bildirýän baglaýjy bolan 6 sany sözlem düzüp ýazyň.

BEÝIK ÝÜPEK ÝOLY

Beýik ýüpek ýoly we halkara söwda gatnaşyklarynyň ösmegi. Beýik ýüpek ýoly Hytaýy Alynky Aziýa we Ýewropa bilen baglanyşdyrýan söwda kerwen ýoludyr. Hytaýyň daşary ýurtlara çykarýan harytlary diňe ýüpek mata bolmandyr. Olar daşary ýurtlara çay, farfor, be-

zeg üçin boýag, kagyz önümlerini **hem** çykarypdyrlar. Bu harytlar Ýewropanyň bazarlarynda geçginli eken. Ýöne Hytaýyň esasy harytlarynyň ýüpekdigini nazara alyp bu söwda ýoluna «Beýik ýüpek ýoly» diýip at beripdirler. Hytaý harytlary yüzlerçe ýyllaryň dowamynda Parfiýa döwletiniň üstünden geçýän söwda ýollary arkaly grek-rim dünýäsine äkidilipdir.

Bu söwda ýolunyň başlangyjy Hytaý täjiri, syýahatçysy Sžan Szýanyň ady bilen baglanşykly bolupdyr. B. e. öňki II asyrda ol Merkezi Aziýa syýahat edipdir. Şol asyryň 50-40-njy ýyllarynda Hytaý Gündogar Türküstany basyp alypdyr. Şondan soňra Hytaý **bilen** Merkezi Aziýanyň söwda, medeni gatnaşyklary barha ösüpdir. Hytaý söwdagärleri Merkezi Aziýadan owadan ýyndam atlary, ýorunja, üzüm we pagta tohumlaryny alyp gidipdirler. Şol döwürde ýüpek matanyň taýýarlanyşynyň syry ýewropalylara belli bolmandyr. Hytaýlylar bolsa ony örän gizlin saklapdyrlar.

Hytaýlylar mundan 5 müň ýyl ozal ýüpek gurçugyndan ýüpek almagyň usulyny tapypdyrlar. Rowaýata **göra**, ilkinji ýüpegiň alynmagy imperator aýal Si Ling Çi tarapyndan üsti açylypdyr. Ol çay içip otyrka käsesine agaçdan ýüpek gurçugynyň pilesini gaçypdyr. Haçan-da, ol käsedan çykarjak bolup piläni çekende, pileden ýüpek sapagy çözülip başlapdyr we ilkinji gezek ýüpek sapagyň alnyş usulynyň üsti açylypdyr.

Hytaý täjirleri öz harytlaryny Merkezi Aziýanyň bazarly şäherleri bolan Buharada, Amulda, Horezmde, Merwde we beýleki şäherlerde ýerleşdiripdirler. Adatça hytaýly täjirler Merwden Nişapura eltipdirler, Ýerli täjirler bolsa, harytlary Siriýa, Müsüre, Wizantiýa ýetiripdirler.

Beýik ýüpek ýolunyň birnäçe şahalary bolup, olar dünýäniň dürli künjegine uzapdyr. Olaryň biri Owganystanyň üsti bilen Hindistana giden bolsa, beýlekisi Wolga derýasynyň üsti bilen Gündogar Ýewropa ýurtlaryna gidipdir. Bu ýüpek ýoly bilen Hytaýyň, Hindistanyň şol sanda Merkezi Aziýanyň harytlary **hem** gadymy rus şäherlerine Kiyewe, Nowgoroda, Moskwa eltilipdir. Beýik ýüpek ýoly halkara söwda gatnaşyklarynyň ösmeginde möhüm ähmiýete eýe bolup başlapdyr.

Soraglar we ýumuşlar

1. Näme üçin «Beýik ýüpek ýoly» diýip atlandyrylypdyr?
2. Bu söwda ýolunyň başlangyjy kimiň ady bilen baglanşykly?
3. Ýüpek ýolunyň ugrunda haýsy şäherler ýerleşipdir?
4. Ýüpek ýolunyň ähmiýeti barada gürrüň beriň?
5. Tekstdäki aýratynlandyrylyp ýazylan sözler kömekçileriň haýsy toparyna degişli?

Tekstdäki has atlary aşakdaky bölünişik esasynda göçürüp ýazyň!

Ýer-ýurt atlary	Şäher atlary

Ikuçlulygy bildirýän baglaýjylar

Ikuçlulygy bildirýän baglaýjylar iki, üç we birnäçe hereketiň, wakanyň haýsy hem bolsa biriniň bolýandygyny görkezýär. Ikuçlulygy bildirýän baglaýjylar: *ýa, ýa-da*

Gönükme. Köp nokatlara derek ýa, hem-de ýa-da baglaýjysyny ýerlikli ulanyp göçüriň, dyngy belgilerini goýuň

1. Nahary stoluň başynda iýerismi ... saçagy keçäniň üstünden ýazaýsynlarmy? 2. Öýdeçimi ... düzdeçi (Matal). 3. Sen kim bol-sam diýýän sürüjimi, ... mugallymmy, ... wraçmy?! 4. Her kim duş-mana garşy eline ilen ýaragy gyrkylyk pyçak çarşak ... orak alyp çykypdyrys. 5. Kakamyň getireni ... almadyr ... nardyr. 6. Men şu gün ... kitap okaryn ... baglaryň düýbüne suw guýaryn, ... täze öwrenen oýnumy oganlar bilen oýnamaga giderin. 7. Nyýazberdi işsiz oturma-gy halamaýar ... bir zatlary ýazyp oturandyr, ... öňki ýazanlaryny gaýtadan okaýandyr, ... ýene bir zatlary ýazmagyň planyny düzüp oturandyr.

Gezekleşigi bildirýän baglaýjylar

Gezekleşigi bildirýän baglaýjylar hereketiň, wakanyň gezekli-geze-gine bolup geçýändigini, bir gezek başga bir hereketiň, indiki gezek başga bir hereketiň bolýandygyny görkezýär. Gezekleşigi bildirýän baglaýjy: *kä, käte*.

Gönükme. Köp nokada derek gezekleşigi bildirýän baglaýjylary goýup ýazyň. Dyngy belgilerini goýuň.

1. ... olar oýna gaty gyzykýardylar ... bolsa hersi öz işi bilen gümra bolup gezýärdi. 2. Myrat ... Nowruz bilen ... Gurban bilen oýnardy. 3. Allaberdi kiçijik topuny ýapjagaza goýberende, alaja top suwa... çümýärdi... çykýardy.
4. On aýlap ýatypdyr keselhanada
... penjirä bakyp, ... -de gapa
K. Gurbannepesow.

Gönükme. Sözlemleri okañ. Gezekleşigi bildirýän baglaýjylary tapyñ. Olaryñ hyzmatyny düşündiriñ.

1. Käte ýaz men, käte men gys,
Käte biwagt ýagýan ýagys.
Uzak bolsun menden ýalňys,
Kanunlara ters gelmeýän.
G.Çöli.
2. Käte göge galdym, kä gökden iýndim,
Emma hiç ýitmedim, Hudaýa şükür
G.Ezizow.
3. Käte men şadyýan, käte-de gamgyn,
Her bir başlan işim hem aňsat, hem kyn
A. Gurtgeldiýew.
4. Käte ýanyp gezdim, käte tüsseläp.
Käte üşüp gezdim, käte yssylap .
Kä belentläp uçdum, käte pessaýlap.
Öz uçuşym, özge ganat küýsemen.

Gönükme. Gezekleşigi hem-de garşylygy bildirýän baglaýjylardan 6 sany sözlem düzüp ýazyñ.

Ýoklugy bildirýän baglaýjylar

Olar ýoklugy, inkärligi aňladýan sözleri, söz düzümlerini we sözlemleri (deñdeş agzalary) baglanyşdyrmaga hyzmat edýärler. Ýoklugy bildirýän baglaýjylar: *ne, ne-de*.

Gönükme. Köp nokatlara derek ýoklugy bildirýän baglaýjylary goýup göçüriñ.

1. Ýigit baryp görse... çarbag barmys,... gyz.
2. Kitaby... özüñ okadyñ... bize berdiñ, bu gelşikli däl.
3. Şu gün ol... şähare gitdi,... mallara ot berdi.
4. ...okuw okadyñ... bir iş bilen meşgul bolduñ.

Çeper eserlerden içinde ýoklugy bildirýän baglaýjy bolan 6 sany sözlemi tapyp göçüriñ.

IX BÖLÜM.

SUNGAT WE MEDENIYET

- Aksaray
- Miniatyura

Teksti okaly, manysyna üns bermäge çalışaly.

AKSARAÝ

Emir Temir uly döwlet esasçysy, ökde serkerde, binýatkär sypatynda öçmez yz galdyran şahs hasaplanýar. Onuň hökümdarlygy döwründe döwlet serhetleri giňelip, medeniýet we sungat ýokary derejede ösüpdir.

Emir Temiriň gurduran binalarynyň her biri özüne häsiýetli görnüşde bolup, şol döwrüň binagärlik özboluşlygyny emele getiripdir. Şährisabz şäherinde binýat edilen mahabatly Aksaraý toplumu özboluşly arhitekturasy bilen hemmähäni haýran galdyryp gelýär. Şara-fiddin Aly Ýazdy «Dünýäde munuň ýaly ajaýyp köşk bolmandyr», diýip belleýär.

Saraý biziň döwrümize çenli ozalky görnüşini saklap galmandyr. Saraýyň iki gapdalyndaky minarasy we binanyň diwarynyň bir bölegi saklanyp galypdyr. Şu görnüşde hem onuň görki we gözelligi haýran galdyrýar.

Aksaraý diňe gadymy Keş şäheriniň däl, eýsem Temiriýler döwletiniň ajaýyp saraýy hasaplanyp, XIV asyryň aýaklary, XV asyryň başlarynda uly meýdany eýeläpdir. Emir Temir döwründe Aksaraýa gelen ispaniýaly ilçi Rui Gonzales de Elawiho bu binany örän uly bina diýip taryplaýar. Zahiriddin Muhammet Babyr bolsa «Eisra dagyndan beýik» diýip taryp edipdir.

Aksaraýyň gadymy görnüşi

Haşam salnan, bezegli-beslegli nagyşlanan, owadan saraýy gurmak üçin 20 ýyldan köpräk wagt sarplanypdyr. Onuň gurluşy 1380-nji ýylda başlanyp, 1404-nji ýyla çenli dowam edipdi.

Taryhy çeşmelerde bellenişi ýaly binanyň umumy belentligi 70 metr (Saklanyp galan bölegi 24 metr) bolupdyr. Saraýda gümmezli uly diwanhana, gapdalynda maslahatçylar üçin kiçi hana we emiriň hanasy ýerleşipdir. Saraýyň diwarlary taryhy, dini mazmundaky ýazuwlar hem-de geometrik nagyşlar bilen bezelipdir. Gije aý ýagtysyna reňkleriň öwşün atyp, agaryp görnüşi sebäpli bu köşk Aksaraý diýip atlandyrylypdyr. Saraýyň diwarynyň nagyşlarynyň arasyna «Eger biziň güýç we gudratymyza ynanmasaňyz, biziň gurduran ymaratlarymyza bak» diýen sözler ýokardaky pikirlerimiziň dogrulygyna şaýatlyk edýär. Alty asyrlyk taryha eýe bolan bu ajaýyp bina syýahatçylary haýran galdyrýar. Soňky wagtlardaky saraý we onuň töwereginiň abadanlaşdyrylmagy şäheriň görküne görk goşýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Aksaraýy kim gurdurýar?
2. Ol haýsy şäherde binýat edilipdir?
3. Aksaraý näçenji ýyllarda gurlupdyr?
4. Aksaraýyň häzirki döwürdäki ähmiýetini düşündirmäge çalşaly.
5. Ýurdumyzda ýerleşýän ýadygärliklerden haýsylaryny bilýärsiňiz? Gürrüň beriň.

Ýumuş. Berlen maglumatlaryň tekst esasynda dogry ýa-da nädogrudygyny anyklaň.

	Maglumatlar	Dogry (A)	Nädogry (B)
1	Aksaraý diňe gadymy Keş şäheriniň däl, eýsem Temiriýler döwletiniň ajaýyp saraýy hasaplanýar		
2	Taryhy çeşmelerde bellenişi ýaly binanyň umumy belentligi 50 metr (Saklanyp galan bölegi 20 metr) bolupdyr.		
3	Onuň gurluşy 1480-nji ýylda başlanyp, 1504-nji ýyla çenli dowam edipdi.		
4	Onuň gurluşy 1380-nji ýylda başlanyp, 1404-nji ýyla çenli dowam edipdi.		

Sözlemdäki garaşly agzalary, ýagny sözleri, söz düzümlerini, sözlemleri özara baglanyşdyrýan baglaýjylara eýerjeňli baglaýjylar diýilýär.

Gönükme. Sözlemleri göçürň. Aýratynlandyrylan baglaýjylaryň hyzmatyny anyklaň we ýazuwda dyngy belgileriň goýluşyna üns beriň.

1. *Eger töweregi suw bolmasa, onda ilaty şol ýere göçürmek bolar.* 2. *Eger şeýle edilse, onda adamzat öz öňünde goýan maksadyna ýetip biler.* 3. - *Eger himiki jisimden biri heläk bolýsa, ony ýygnamak gadagan!* - diýdi (*G.Seýitmadow*). 4. - *Dörtguly, bardy-geldi men baryp bilmesem, maňa näme tabşyrylandygyny ýazyp alaýsana!* - diýip, dosty ondan haýyş etdi. 5. *Bardy-geldi biriňiz yza galaýsaňyz, oňa hemmähiz üşüp kömek ediň.* 6. *Bardy-geldi seni tanaman ýörsem, Urdugy bolmazmy meni Hudaýyň (A. Gurtgeldiýew).*

Şert bildirýän eýerjeňli baglaýjylar

Şert bildirýän eýerjeňli baglaýjylar sözlemden aňlanylýan pikiriň şertini bildirip, eýerjeňli goşma sözlemlerde garaşly sözlemi esasy sözleme baglanyşdyrmaga hyzmat edýärler. Şert baglaýjylary: *eger, eger-de, bardy-geldi*.

Gönükme. Sözlemleri göçürň. Göçüreniňizde ýaýy açyp şert baglaýjylaryndan has ýerliklisini ulanyň.

1. Bilip bolmaz, (Eger, bardy-geldi) bize gelmekçi bolsaň, öňünden habar et, men garaşaryn.
2. (Eger, bardy-geldi) dostuňa kömek etjeginiň çynyň bolsa, oňa düşündir.
3. (Eger, bardy-geldi) men ýokkam biri geläýse, oturt-da, öňüne çay goý.
4. (Eger, bardy-geldi) ýadasaň, biraz dynç al.

Gönükme. Çeper eserlerden içinde şert baglaýjylary bolan 6 sany sözlemi göçürň.

Sebäp baglaýjylary eýerjeňli goşma sözlemiň böleklerini baglanyşdyrmaga hyzmat edýär. Sebäp baglaýjylary: *çünki, sebäbi*.

Gönükme. Sözlemleri göçürin. Çünki, sebäbi baglaýjylarynyň nähili sözlemleri baglanyşdyrýandygyny anyklaň. Ýazuwda dyngy belgileriň goýluşyna üns beriň.

1. Mallar agyla salyndy, çünki köwserleýän ýeliň yzynyň ýagşa ýazaýmagy mümkindi.
2. Körpejäniň yzyndan kakasy gitdi, sebäbi çagalardan biri gitse, onuňam eglenjegi ikuçsuzdy.
3. Olar jaýyň äpişgelerini tozan girmez ýaly gowy berkitdiler, sebäbi bu gezekki syýahat bir aýa dagy çekjekdi.
4. Ýat tutanyňdan, düşünişip özleşdireniň gowy, çünki ýat tutulan zat unudylyar, düşünilen zat aňsat ýatdan çykmaýar.

Gönükme. Köp nokatlara derek sözlemleriň galdyrylan böleklerini özüňizden düzüp ýazyň. Dyngy belgileri goýmagy unutmaň.

1. Men bu gün mekdebe has ir geldim sebäbi...
2. Şu gün Jereni «Hormat haty» bilen sylagladylar çünki...
3. Synpymyzda göreldegi okuwçylaryň sany barha köpelyär sebäbi...
4. Men ol habary saňa öz wagtynda aýtmadym çünki...

Gönükme. Gazetden içinde sebäp baglaýjysy bolan 5 sany sözlem tapyp göçürin.

Köp nokatlara derek sözlemleriň galdyrylan böleklerini özüňizden düzüp ýazyň. Dyngy belgileri goýmagy unutmaň.

1. ... sebäbi ol wagtlar okuw jaylar az ekeni.
2. ...çünki biziň ösüp barýan garaşsyz Watanymyz üçin sowatly ýaşlar gerek.
3. ... sebäbi olar hem kyn günde bize kömek beripdirler.
4. ...çünki ol biziň daşary ýurt dillerini oňat öwrenmegimize ýardam berer.

Başganyň sözünüň we gepleşigiň baglaýjysy

Diýip we *diýen* baglaýjylary awtoryň sözi bilen başganyň sözünü baglaşdyrmak üçin ulanylýar. *Diýen* baglaýjysyndan soň otur goýulmaýar. *Diýip* baglaýjysynyň yzyndan otur goýulýar, emma onuň edil yz ýanyndan sözlemiň habary gelyän bolsa, otur goýulmaýar.

Gönükme. Sözlemleri göçürin. Diýen baglaýjysynyň hyzmatyny anyklaň. Dyngy belgileriň goýluşyna üns beriň.

1. – Aý, hanym, herki zadyň özüniň wagty, sagady bardyr-da! – diýen jogap bilen ony kanagatlandyrmak isledi. 2. Edara başlygynyň: – Hä-ä, Myrat! Gel, hanym, gel!-diýen sesini eşidenden soň, içerik girdi. 3. – Balam, Çary jan! Ýagdaý bilen!-diýen garry-da özüni saklap bilmedi (B. Kerbabayew). 4. Rejebiň kellesine «Bu menden kitap sorajak bolýandyr» diýen pikir geldi.

Gönükme. Okaň. Berlen tekstden baglaýjylary we ortak işlikleri, hallary tapyň. Olaryň her birini aýratynlykda özbaşdak göçürin.

Gürrüň bermeklerine görä, bir gün Eflatun (Gadymy grek filosofy) şäheriň atly – abraýly adamlary bilen bir ýerde oturyp, söhbet edipdir. Şonda biri onuň huzuryna gelip, salam beripdir we ýanynda oturyp, ondan-mundan gürrüň gozgapdyr, soňam: «Eý filosof, bu gün men pylankesi gördüm, ol seniň tarypyňy ýetirip: «Eflatun juda uly filosofdyr, mundan beýläk onuň ýaly filosof ýa bolar, ýa bolmaz» diýdi. Men onuň öwgüsini özüňe-de eşitdireýin diýdim» diýipdir.

Filosof bu sözi eşiden badyna başyny aşak salyp aglapdyr, keýpi bozulyp, gamgyn bolupdyr. Ol adam: «Eý filosof, men seniň göwnüňe deger ýaly, gaty-gaýrym bir zat aýdaýan dälidirin-dä hernä?» diýipdir. Filosof Eflatunam: «Eý hajy, seniň özüň-ä meniň göwnüme deger ýaly, hiç zat diýeňok, ýöne bir nadanyň özümi öwmesini men uly betbagtçylyk saýýan. Diýmek, meniň edýän işim onuň göwnünden turýan bolara çemeli. Men samsyklyk edip, göwnünden turaýjak, öwgüsine mynasyp bolaýjak iş edýänimi bilen bolsam, şobada toba edip, ol işden el çekerdim. Keýpimiň bozulmagynyň sebäbi: men entekler nadan, çünki nadanlaryň öwgüsini diňe nadanlar mynasyp bolýandyr» diýipdir («Kowusnama»).

Gönükme. Böleklerden eýerjeňli şert, sebäp, başganyň sözünüň we gepleşigiň baglaýjylaryny tapyp, depderiňize göçürin. Olar sözlemiň niresinde gelip bilýändigini düşündirin.

1. Bardy-geldi ýesiriň hossarynyň gurby ýetmese, öz adamsyny alyp bilmese, ol ýesir aýlap-ýyllap aýagy zynjyrlı, hor-homıy, aç-suwsuz şol howluda galybermeli bolýardy. Men adamynyň bahasynyň ýarym batman jöwene deň bolanyny hem gördüm. 2. Eýranyň hemme yerinde ýagdaý şeýledi, eger şeýle bolmadyk bolsady. 3. Bardy-geldi şol tarapdan biziň ýagdaýymyz howp astyna düşse, onda biz Keýmir körüň edişi ýaly, suwdan bir garyş yokardan agaç germeş-

dirip, selin-siñren düşäp, guýulary gömeris... 4. Gabaw halkasyndan çykan gijämiz daň atýança sag-aman ýörsek, «Gyrmyldan gyr aşar» diýen ýaly, duşman bilen ara uzaklaşar (A. Gowşudow «Dordepel»). 5. Husyt Çingiz hanyň goşunyny taşlanymyň sebäbi, ol gyzyl sakgal, ýüzi eňşäp duran garry meniň kakamyň hem iki doganymyň biloňurgasyny ýazdyryp öldürtdi... Sebäbi öz demi düşýän ýerde ähli zat oň erkine tabyn bolmaly!... 6. Eger onuň sözüne ynanaýdygyňyz, бүтин şalygyňyz küle, kesege öwrüler! (W. Ýan «Jelaletdin»).

Gönükme. Göçüriň. Böleklerden düzmeli we eýerjeňli baglaýjylary tapyň we aşagyny çyzyň.

1. Gägireniňizde we asgyranyňyzda owazlaryňyzy çykarmaň, çünki mundan şeytan hoş bolar («Muhammet pygamber wesýetleri»)

2. Sen sözüň gadyryny bilgin, çünki ol asmandan inendir, ýerinde diýilmeli sözi eglenmän diýgin, emma ýersiz ýere gürläp, onuň gadyryny gaçyrmagyn, paýhasa zulüm ediji bolmagyn! («Kowusnama»)

3. Ähli zady öwrenip, ähli zada göz ýetireniňde hem, özüni hiç zat bilmeýän hasap etmegin, çünki sen diňe nadanlygyňa göz ýetireniňden soň, parasatly kişi bolup bilersiň («Kowusnama»).

4. Ilki biz olara ynanmadyk, emma olaryň biri gala diwaryna golaý gelip, «Siziň bu bolşuňyz bagyşlanmaga mynasyp, soltanymyz hem ähtibarlylygyňyz üçin size minnetdar» diýeninden soň, olara ynandyk (Žurnaldan).

Gönükme. Okaň. Başganyň sözünüň we gepleşigiň diýip baglaýjysyndan soň oturyň goýlup, goýulmazlygynyň sebäbini düşündiriň.

1. – Indi sürini nätseler şeytsinler-le, sen garamatyňy başyňdan sowduň – diýip, gaşlaryny bildirer-bildirmez çytdy.

2. Ol Tumaryň çybyna barsyňam diýmän arkaýyn oturyp, ýatyp bilşine haýran galyp:

– Seni çakanokmy? – diýip sorady.

– Çaksa çakýandyr-da, men-ä duýamok – diýip, aýaly jogap berdi.

3. Oglunyň ýüzüni tutugrak görüp, dymşyp oturmagy uslyp bilmen ahyry:

– Täze iş nähili? – diýip dillendi.

– Aý gidip-gelib-ä ýörüs – diýip, Ataýew seslendi (B. Hudaýnarow «Ynsabyň yzasy»).

SÖZSOŇY KÖMEKÇILER

Özbaşdak manyly sözleri biri-biri bilen baglanyşdyrmak üçin hyzmat edýän kömekçilere sözsoňy kömekçiler diýilýär.

Sözsoňy kömekçilere **ýaly, kimin, dek, üçin, sebäpli, görä, ugrunda, zerarly, ötri, çenli, garanda, seredende, baka, tarap, garşy, hakynda, dogrusynda, barasynda, bäri, öň, soň, owal, ozal, bilen, deňeç** ýaly sözler degişlidir.

Gönükme. Köp nokatlaryň ýerine degişli sözsoňy kömekçileri goşup, sözlemleri göçüriň.

Sözsoňular: *çenli, üçin, hakynda, bäri, öň, tarap, ötri, garanda, sebäpli.*

1. Howa ýagyşly bolany ..., gezelenje gidip bilmedik.
2. Öten ýylky hasyla ..., bu ýyl gowaçanyň hasyllylygy has gowy.
3. Men her gün mekdebe ... ýöräp gidýärim.
4. Sapaklaryma taýýarlanmaga başlamazyndan ..., men ejeme biraz kömekleşýärim.
5. Daga ... ýakynlaşdygyňça, howa salkynlaşýar.
6. Milli Garaşsyzlygymyzy gazananymyz ..., Ýurdumyz gülzarlyga beslendi.
7. Türkmen halkynyň beýik geçmişi ... köp taryhy ýazgylar biziň döwrümize ... gelip ýetipdir.

Sözsoňy kömekçileriň aňladýan many gatnaşyklary taýdan toparlary:

1. Sebäp hem maksat bildirýän sözsoňy kömekçiler: **sebäpli, ötri, ugrunda, üçin, diýip, (görä)** we ş.m.

Meselem: *Bäsleşikde iň ýokary netije gazananyň üçin baş baýraga mynasyp boldum. Sapaga gijä galanyň sebäpli, öý işine düşünmedim.*

2. Deňeşdirmegi we meňzetmegi bildirýän sözsoňy kömekçiler: **garanda, seredende, görä, deň eşdirende, ýaly, kimin, dek.**

Meselem: *Jemalyň boýy Mähriniňkä görä has uzyn eken. Bu depe ol depä garanda has beýik görünýär. Jigim Maralyň ýazyşy ýaly owadan ýazyp bilýär. Aşyk Ýusup Züleýhany//Söýen dek söýmüşem seni (Magtymguly).*

3. Ugur hem tarap bildirýän sözsoňy kömekçiler: **tarap, garşy, baka.**

Meselem: Güne tarap dogan aýy gözel sen (Magtymguly). Men uçup barýan ak durnalara baka seredip durşuma, ynsan ömri hakynda oýa batdym.

4. Wagt bildirýän sözsoňy kömekçiler: **öň, soň, owal, ozal, bäri, çenli, deňeç.**

Meselem: Men her gün irden mekdebe gitmezimden öň, okuw esbaplarymyň ýerbe-ýerdigini barlaýaryn. Jigim birinji synpa okuwa gideli bäri has dogumlanypdyr.

5. Kim, näme dogrusynda sözlenýändigini bildirýän sözsoňy kömekçiler: **hakynda, dogrusynda, barasynda.**

Meselem: Ata-eneler ýygnygynda okuwçylaryň birinji çäýekde ýetişiği barasynda gürrüň etdiler. Menem okuwçylaryň gowy ýetişiği üçin ata-eneleriň yzygiderli gözegçiliginiň zerurlygy hakyndaky teklibimi aýtdym.

6. Bilelikdeligi bildirýän sözsoňy kömekçiler: **bilen, bile.**

Meselem: Ol ýaňyja ogly bilen geldi. Sen meniň bile nobatçymy?

Gönükme. Sözlemleri depderiňize ýazyň. Olarda ulanylan sözsoňy kömekçileriň many taýdan görnüşlerini anyklaň.

Biziň elimiz, başga synalarymyza garanda, daş töweregimizi gurşap alan zatlar has köp galtaşýar. Şonuň üçin hem ol hapalanýar we kirleýär. Hapadan we tozandan başga-da, eliň derisiniň ýygirtlarynda, barmagyň epilýän ýerlerinde, aýratyn hem dyrnaklaryň içinde dürli keselleriň mikroblarynyň ýygnymagy mümkindir. Ine, şonuň üçin hem eliň we dyrnaklaryň arassalygyna elmydama seretmelidir. Agşam ýatylmazdan öň, irden turlandan soň, her gezek nahar iýmezden öň, ellerimizi hökman ýuwmalydyrys. Eli, iň gowusy, ýyly suw bilen ýuwmalydyr, sebäbi sowuk suw bilen ýuwlanda, deri gataýar.

Elmydama işe başlamazdan ozal, eli dyrnaklaryň içi bilen sabymlap ýuwmalydyr. İş gutarandan soň bolsa, dyrnaklary çotga bilen gowy ýuwmak maslahat berilýär. Eger açyk howada köp işlemeli bolsa, ýa-da eli köp wagtlap suwda saklamaly bolsa, onda işe başlamazdan ozal, hökman ele ýag çalmalydyr («Nesil» gazetini).

Gönükme. Zeliliniň goşgularyndan alnan setirleri okaň. Sözsoňy kömekçileriň aşagyny çyzyň, olaryň many taýdan haýsy topara degişlidigini anyklaň.

1. Ganymat bil saglyk bilen gezeniň.
2. Bu dünýä maly diýp, geçmän ýagşydan.
3. Gapyl adam, ýatma, tur işiňi, gör,
Geçdi kerwen, durmaz gygyrmak bilen.

4. Çekip watanyň dagyny,
Oda köýen ýaly boldum.
5. Uly iliň adyna aşyk bolanyň,
Dünyä üçin ýüreginde gam bolmaz.

Sözsoňularyň düşümler bilen gatnaşygy

Sözsoňular öz öňündäki sözüň **eýelik, baş, ýöneliş** düşümde bolmagyny talap edýär.

Bilen, ýaly, dek, kimin, sebäpli boýunça we ş. m. sözsoňular, esasan baş düşümdäki sözler bilen ulanylýar.

Töwereginde, ortasynda, arasynda, daşynda, ýokarsynda, agzynda, ýanynda, arkasynda, garşysynda, üstünde, depesinde, gapdalynda kimin sözsoňular öz öňündäki sözüň **eýelik** düşümde gelmegini talap edýärler.

Çenli, çen, deňiç, deň, görä, tarap, baka, sary, garşy, golaý, ýakyn, garaman, bakan, seretmän, garamazdan, bakmazdan, seretmezden, laýyklykda sözsoňulary öz goşulyp gelyän sözleriniň **ýöneliş** düşüm şekilinde bolmagyny talap edýär.

Bellik: Käbir sözsoňular baş düşüm bilen hem, **eýelik** we **ýöneliş** düşüm bilen hem ulanylyp bilýärler.

Topar bolup ýerine ýetireli

Gönükme. Birinji topar, berlen sözsoňularyň öňünden **eýelik düşümünde gelen sözi, ikinji topar **ýöneliş** düşümde gelen sözleri ulanyp, sözlem düzüp depderiňize göçüriň.**

1-nji topar	2-nji topar
Nusga: Çagalar el tutuşyp arçanyň daşyndan aýlanmaga başladylar.	Çagalar el tutuşyp mekdebe tarap gitdiler.
Töwereginde, dumly-duşunda, ortarasynda, arasynda, daşynda, ýokarsynda, agzynda, alnynda, öňünde, arkasynda, garşysynda, depesinde, gapdalynda.	Çenli, çen, deňiç, deň, görä, tarap, baka, sary, garşy, golaý, ýakyn, garaman, bakan, seretmän, garamazdan, bakmazdan, seretmezden, laýyklykda

Gönükme. Okaň. Berlen böleklerden işlik şekillerini, ortak işlikleri, sözsoňulary, hallary tapyň. Olaryň biri-birlerinden aýratynlygyny düşündiriň.

Muhammet pygamberiň wesýetleri

Haýsy bir mömün bir agaç ekse ýa-da miweli agaja kök urdursa, olardan guşlar, adamlar hem haýwanlar iýse, bu onuň üçin sadaka hökmünde bolar.

* * *

Ata hormat etmek – Taňra hormat etmek bilen barabardyr. Onuň öňünde ýazykly bolmak – Taňrynyň öňünde asy bolmak bilen deňdir.

* * *

Ymmatlarymdan iň gaty gören taraplarym: garyn salyp semremek, bigamlyk, ýaltalyk we sust hereketde bolmakdyr.

* * *

Ekmek niýetinde eliňizde nahal duran wagty, birden kyýamat gopjagy mälim bolsa hem ony ekiň.

* * *

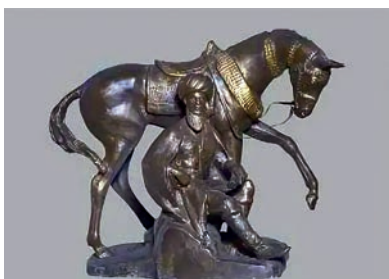
Çagalaryňyza ýüzmegi we okamagy öwrediň. Gyz perzentleriňiz öýde tikin-çatyn işleri bilen meşgullanmagy ýagşy. Eger atadyr ene birden çagyrsa, owal enä jogap ber

Gazetden

MINIATÝURA

Suratlara syn ediň.

1. Suratlaryň dörediliş aýratynlygy duýulýarmy?
2. Bu sungat eserlerini şekillendiriş sungatynyň haýsy görnüşine degişli diýip hasaplaýarsyňyz? Olar barada bilýän maglumatlaryňyzy ýazyň.

1.	2.	3.
----	----	----

MINIATÝURA

Miniatýura latynçanyň «*minium*» (gyzyl reňkli boýagyň bir görnüş-i) diýen sözünden gelip çykyp, fransuz dilinde «*miniatura*» görnüş-i-de ulanylýar. Miniatýura eserleri gaty kiçi ölçegde ýerine ýetirilýär.

Gündogar miniatýura sungaty özüniň ilkinji görünişini gadymy diwarlara we daşlara çyzylan surat we heýkeltaraşlyk işlerinden nusga alypdyr. Sungatşynaslaryň maglumatlaryna görä, Eýranda gadymy golýazmalar miniaturalar bilen bezelipdir. Bu sungatyň gör-nüş-i sypatynda özüniň gözbaşyny Ýslam düwründen, ýagny VII asyrdan alyp gaýdýar. Miniatýura sungaty gündogaryň dürdänesi sypatynda orta asyrlar edebiýaty bilen aýrylmaz bagly hasapýanýar. Alymlaryň pikirine görä, bu gadymy sungat günüş-i beýik Gündo-gar edebiýatynyň mazmunyny teswir kömeginde şekillendirmegiň erkin görnüş-i-dir. Şu sungat görnüş-i kömeginde orta asyrlara degişli eserleriň mazmuny we şekili açyp berlipdir.

Gündogar miniatýurasy bilen tanyşmak, diňe bir gözellig bilen tanyşmak däl, eýsem häzirki Gündogar sungatynyň taryhy köklerini bilmek wezipesini ýerine ýetirýär.

X asyrda pajarlap ösen Gündogar şekillendiriş sungatyna Sol-tan Ýakup (1463-141) howandarlyk edipdir. Miniatýura eserleri barada «Ýslam suratkeşligi» (Nýu-Ýork, 178) atly kitapda Liçard Ettiňhanuzen we Mariý Lukenns Swiýetoçowskiý şeýle maglumat-lar getirýärler: «X-XI asyrlardan başlap albomlara (kitap görnüş-i-de ýasalan arassa kagyzly depderlere) kiçi möçberde çekilen surat-lary, ýagny miniatýuralary we golýazma hatynyň owadan görnüş-i-lerini ýelimlemek däbi giň ýaýrady. Häzir Stambulda saklanýan iki sany şeýle albomda arwahlaryň, jyn görnüş-i adamlaryň, çarwalaryň şekilleri we ş.m. suratlar bar. Şu albomdaky şekillerden ugur alyp, hatdatlaryň köpüsiniň Soltan Ýakubyň köşgünde işländigini, bu al-bomlar Günbatar we Günorta Eýranyň paýtagty Töwrizde 1478-nji ýyldan 140-njy ýyla çenli höküm süren, Soltan Ýakubyň howan-darlygynda ýygnaýpdyr diýip aýtmak bolar»

Iň meşhyr özbek miniatýura suratkeşlerinden biri Kemaliddin Begzat (1450–1535) hasaplanýar. Onuň eserleri, Hyrat mekdebi we бүтін Орта Азыýа miniatýuralaryny teswirlemek özboluşlylygy bilen dile alynýar. Paýtagtymyzda Kemaliddin Begzat adyndaky memo-rial bag-muzeýi iş alyp barýar. Muzeýde Kemaliddin Begzat, onuň şägirtleriniň döredijiligine degişli 500 den köpräk gymmatbaha eks-ponatlar, gadymy golýazma kitaplar, miniatýura eserleri görkezmä goýlup gelinýär.

Soraglarga jogap beriň.

1. Miniaturaya ilkinji görnüşlerini nämeden nusga alypdyr?
2. Miniaturanyň edebiýat bilen baglanyşygy barmy?
3. Özbek miniaturaya mekdebiniň gürnükli wekili kim?

ÜMLÜKLER

Adamyň begenjini, gynanjyny, ökünjini, geň galmany, birek-birege sylag-hormaty, ýüzlenmegi bildirýän, olara dürli ýumuşlar **buýurmak üçin ulanylýan sözlere ümlükler diýilýär.**

Gönükme. Köp nokatlara derek ümlükleri goýup göçüriň. Dyngy belgilerini dogry goýuň.

1. ... şu gezeg-ä gürlediň-ow!
2. ... ony hemme kişem bilýär.
3. ... Weli, bu gün Läle dagy çöle gezelenje gitdiler.
4. ... daň atýança şu ýerde ýatybereris.
5. ... bu derekleriň köpdüğini!
6. ... bu gözəl görnüş sesini çykarman oturan aksakgally gojanyň hem göwnüni göterdi.
7. ... dost, senem bir gepe düşünsene!
8. ... bilim uçup barýar.
9. Maral eje daşaryk çykdy-da, ... diýip, towuklaryny çagyrdy.

Ümlükleriň many aýratynlyklary

1. Ynsan duýgularyny bildirýän ümlükler: **wah, baý-bow, ýak-heý, heý, älhepus, aý we ş.m.**

Meselem: Heý, bu guşjagaza nebsiň agyrmadymy?

Wah-wah-eý, balajygym, ýkylaýdyňmy?!Haýt, oglanjyk, dursana! Eý, sen bärrik gel!

Bu ümlükler şatlanmagy, haýran galmagy, biriniň pikirini tassykla-magy, gaharlanmagy, gaýgylanmagy, närazylygy, ökünmegi, gork-magy, şübhelenmegi we ş.m. bildirýärler.

Meselem: Ura!, baý-ba, jan-jan, hümm, wah, heý, juk-juk, wäk, waý, aý goýa, da-at, be-be we ş.m.

2. Haýwanlar, guşlar bilen baglanyşykly ulanylýan ümlükler: **piş, ýit, hyh, çök, kür-kür, tüý-tüý, how, çom-çom, çuw, goş-goş we ş.m.**

Meselem: Akpamyk pişijegini «piş-piş» diýip çagyrdy. Öňünden çykan äpet itden heder eden Gurbanjemalyň «Ýit, ýok bol!» diýen sesi-de sandyrap çykdy.

Bu ümlükler haýwanlary, guşlary çagyrmagy, kowmagy, gorkuzmagy, köşeşdirmegi, iýmitlendirmegi, suwa ýakmagy bildirýärler.

Meselem: *how, piş, kür, tok, horp-horp* (düýe suwa ýakylanda), *çom-çom* (sygyr suwa ýakylanda), *gurraý* (goýun, geçi suwa ýakylanda), *hyh-çök* (düýe çökerilende) we ş.m.

Gönükme. Adamyň begenjini, guwanjyny, geň galmagy we ş. m. içki duýgularyny ýüze çykarýan sözlerden peýdalanyp 8 sany sözlem düzüň. Dyngy belgileriň goýluşyna üns beriň.

Nusga: Weý, sen begenmeli halyňa keýpiňe sogan dogralan ýaly bolup otýrsyň-la.

Haýwanlar bilen baglanyşykly ümlükleri ýazyň we olary sözlem içinde getiriň.

Nusga: Jeren «höwlüm-höwlüm» diýip, sygyr sagmaga başlady.

Haýwanlar	Haýwanlar bilen baglaşyşykly ümlükler.
	Sygyr saganda we ýöredende ulanylýan ümlükler:
	Suwa çagylanda ulanylýan ümlükler:
	Suwa ýakanda we çökörende ulanylýan ümlükler:
	Çagyrmak we ýöretmek üçin ulanylýan ümlükler:
	Ýöretmek we çagyrmak üçin ulanylýan ümlükler:

Gönükme. Göçürin we ümlükleriň manyсын, ýazuw düzgünini düşündiriň.

1. – Wää! Şu bolşy bilen bu nähili işläp bilýärkänaýt?
2. – Nunna pälwan diýilýän sizmi? Hää, indi gören ýüzüme meňzedýän. Beter garrapsyňyz, agam, beter garrapsyňyz. Bää, Modanada mesjemi?
3. Birdenkä, Myrada gözi düşen Jeren: «Hiýwiý» diýip yza çekildi.
4. – Bir gezek «Haw» diýenimde, «Wää» diýip, gyg yranyň ýadyňda dälmi?
5. – Ah, okap bilýän bolsam, beýdip oturjakmy?
6. – Wah, men dostumy nähili gowy görýändigimi onuň özüne bir aýdyp bilsemdim.
7. – Walla, gumlularyň göçüp gelen ýeri ajaýyp ýer eken (B.Hudaýnazarow).

Ümlükleri morfologik derňew etmek

Derňewiň geçiriliş tertibi:

1. Söz topary (ümlük)
2. Ümlükleriň many topary (içki duýgy, edep, adama we haýwana ýüzlenmek).
3. Ümlükleriň gurluş topary (sada, tirkeş)
4. Sözlemdäki orny (başda, ortada, ahyrynda)
5. Söze baglylygy.

Ýumuş

Suratlara syn ediň. Suratda kimleriň keşbini görýärsiňiz?
Bu iki ynsanyň arasynda nähili baglanyşyk bar?

OWNUK BÖLEKLER

Sözlere, sözlemlere goşmaça many öwüşginini berýän söz böleklerine (-ma, -me, -ba, -be, -ha, -he, -a, -e(-ä), -da, -de, -la, -le, -my, -mi, -ka, -kä, -myka, -mikä) ownuk bölekler diýilýär.

Gönükme. Aşakdaky sözlemleri okaň. Ownuk bölekleri ulanman depderiňize göçüriň. Kitapdaky we depderdäki sözlemleriň many tapawudyny aýdyp beriň.

1. Aky-ha suw tutmaga gitdi welin, Aman-a öýde bolsa gerek. Sagat baş-ä bolandyr-da. 2. Çara düýnki aýdyşymyz weli, özi wagtynda barar-da. 3. Garaşyň, kakam hem çay içýänçäňiz geler-dä. 4. Aşyr hatyny ýazyp boldy-la. 5. Kimdir birine garaşýan borly-da. 6. Arada-ha gaty agyr ýatanmyş diýdiler. 7. Ýagmyr hem beýlekilerden kem bilmeýär-le.

Gönükme. Sözlemleri okaň. Sözün yzyndan, sözlemiň başynda gelýän ownuk bölekleri aýry-aýrylykda göçüriň. Dyngy belgileri goýuň.

1. Wah hawa-la.
2. – Goşguly ýerini maňa beräý-dä eje diýip, ogly özelendi.
3. – Hä subut gerekmi saňa.
4. – Aý ýok bu siziň çak edişiňiz ýaly, detektiw ýa-da başdan geçirmeler kitaby däl (H.Şirow).

Gönükme. Çeper eserlerden söze, sözleme degişli ownuk bölekleri bolan 10 sany sözlemi tapyp göçüriň.

Gönükme. Göçüriň. Köp nokatlara derek degişli harplary ýazyň.

1. Ol gelýän Durd...-la. 2. Garga birsalym öwünd...-de, agzyndaky peýnirini gaçyrdy. 3. Gowy okaýanlaryň arasynda Üzümgül...-de agzadylar. 4. Mähri Jemaly görd...-de, oňa yöneldi. 5. Şu kita...-a kitapjan eken. 6. Aşyr, tanadyňmy, men Mere...-ä. 7. Çeki...-ä geldi welin, heniz çüý gelenok. 8. Çokaý diýip getireniň çary...-a. 9. Onda reňkli galam köpm...kä. 10. Daýym toýda barm...ka? 11. Şu suw şorm...ka? 12. Gatyk turş...myka? Ol duran Dönd... mi?

X BÖLÜM.

HUKUGYMYZ- HAKYMYZ

- **Konstitusiya baş kanunymyz**
- **Döwleti kim dolandyrýar?**
- **Öz deputatyňyzy bilýärsiňizmi?**

KONSTITUSIYA – BAŞ KANUNYMYZ

Hukuk, borç sözlerine nähili düşünyärsiñiz?

Raýatlar Konstitusiya we kanunlara amal etmäge, başga adamlaryň hukuklaryny, azatlyklaryny, mertebesini we gadyr-gymmatyny hormat etmäge mejburdyrlar.

Özbekistan Respublikasynyň Konstitusiyasy. 48-nji madda.

Raýatlar daşky tebigy gurşawa ätiýaçly gatnaşykda bolmaga mejburdyrlar.

Özbekistan Respublikasynyň Konstitusiyasy. 50-nji madda.

Her bir şahsa öz hukuklaryny we azatlyklaryny sud arkaly goramak, döwlet organlary, wezipeli şahslar, jemgyýetçilik birleşmeleriniň bikanun hereketleriniň üstünden suda şikaýat etmek hukugy kepillendirilýär.

Özbekistan Respublikasy Konstitusiyasy, 44-nji madda

Pikirleniň. Konstitusiyanyň ýokarda görkezilen haýsy maddalarynda adamlaryň kanuny borçlary, haýsysynda hukuklary görkezilipdir.

Aşakdaky maglumatlary üns bilen okaň. Soraglara jogap beriň.

Konstitusiya döwletiň esasy kanunydyr. Ol ýokary kanuny güýje eýe bolan hukuk kadalarynyň jemi bolup, döwletiň ýokary organlary tarapyndan işlenip düzülýär. Konstitusiya «constitutio» diýen latyn sözünden gelip çykyp, «gurluş», «berkarar etmek», «kanun», «düzgün» diýen manylary berýär.

Konstitusiyanyň ilkinji görnüşleri gadymy Rimde ýüze çykýar. Konstitusiya döwletiň syýasy, hukuk we ykdysady ulgamyny düşündirýär. Ol döwletiň guramaçylyk resminamasy bolup, onda döwlet gurluşynyň esasy maksatlary öňe sürülýär. Konstitusiyany halk bilen döwletiň arasyndaky şertnama hökmünde hem häsiýetlendirip bolar.

Dünyäniñ ilkinji konstitusiýasy 1787-nji ýylyň 17-nji sentyabrynda ABŞ-nyň Filadelfiýa şäherinde kabul edilip, ýurduň 13 şatýnda ýola goýulýar.

1. Konstitusiýa sözünüň manysyny bilýärsiňizmi?
2. Ilkinji konstitusiýa haçan kabul edilipdir?

Aşakdaky sözleriň konstitusiýa bilen nähili baglanyşygy bar. Öz pikirini beýan edip ýazyň.

bilim almak	işlemek
dynç almak	şikayät etmek
Goramak	talap etmek

Konstitusiýadan alnan aşakdaky jümlä öz garaýşynyzy beýan ediň.

Özbekistan Respublikasynyň döwlet dili Özbek dilidir. Özbekistan Respublikasy öz çäginde ýaşayan ähli millet we halkyýetleriň dillerine, döp-dessurlaryna hormat bilen garaýar, olaryň rowaçlanmagy üçin şert döredýär

Özbekistan Respublikasynyň Konstitusiýasyndan.

Konstitusiýanyň kabul edilmegi ugrundaky möhüm wakalar.

1.	Konstitutsiýany döretmek ýolundaky ilkinji hukuky ädim – özbek diline döwlet dili statusy berlişidir.
2.	Konstitutsiýany döretmek ýolundaky ikinji ädim – Prezidentlik institutynyň döredilmegi we täze döwlet nyşanlaryny taýýarlamak boýunça komissiýa düzülmegi bilen bagly.
3.	Konstitutsiýany döretmek ýolundaky üçünji hukuky ädim – «Garaşsyzlyk deklarasiýasynyň» yglan edilmegidir.
4.	Konstitutsiýany döretmek ýolundaky dördünji hukuky ädim – konstitusiýany taýýarlamak boýunça komissiýanyň döredilmegidir.
5.	Konstitutsiýany döretmek ýolundaky başynji hukuky ädim – Birinji Prezidentimiziň Hindistana 1991-nji ýyldaky sapary bilen bagly.
6.	Konstitutsiýany döretmek ýolundaky altynjy hukuky ädim – Döwlet garaşsyzlygynyň yglan edilmegi.
7.	Konstitutsiýany döretmek ýolundaky ýedinji hukuky ädim – 1991-nji ýyl 29-njy dekaborda Prezident saýlawy we Döwlet garaşsyzlygy dogrusyndaky referendumyň geçirilmegi bilen bagly.

8.	Konstitutsiýany döretmek ýolundaky sekizinji hukuky ädim – birinji konstitusiýa taslamasynyň ilkinji gezek umumy halk sesine goýmak üçin metbugatda yglan edilmegidir.
9.	Konstitutsiýany döretmek ýolundaky dokuzynjy hukuky ädim – konstitusiýa taslamasynyň kabul edilmegidir.
10.	Parlament deputatlary tarapyndan taslama maddama-madda görüp çykylyp, birnäçe özgerişler girizilip, 1992-nji ýyl 8-nji dekabir günü Baň baş kanunymyz kabul edildi.

Ýumuş. Ýokardaky wakalaryň san bilen aşakda görkezilenlerine jogap ýazyň.

Sanawy	Bolup geçen wagty
1	
3	
6	

Adam hukuklary we boňlary aşakdaky resminamalarda görkezilýär.

Özbeğistan Respublikasynyň Konstitusiýasy	Oliy Majlisiň palatalarynyň kararlary
Özbeğistan Respublikasynyň Ministrler Kabinetiniň kararlary	Ýerli döwlet häkimiýeti organlarynyň kararlary

MODAL (UGRUKDYRYJY) SÖZLER

Özbaşdaklykda many aňlatman, sözlere hem-de sözlemlere goşmaça many berýän sözlere modal sözler diýilýär.

Modal sözlere *juda, hut, has, ras, ine, tas, hergiz, hatda, ýeri, hany, bakaly, bary-ýogy, diňe, hökman, garaz, çemeli, eken, mümkin, hawa, ýok, bar, ynha, dagy* ýaly sözler degişlidir.

Gönükme. Okaň. Tekstda ulanylan modal sözleri tapyň.

Watanymyz uly özgerişler bilen öňe barýar. Ony söz bilen taryp edip bolmasa gerek. Çünki hiç bir döwürde-de halkymyza munuň ýaly dynç, asuda durmuş nesip bolmandyr. Pederlerimiz birömür ine şu beýik zamany arzuw edipdir. Gynansak-da olaryň arzuw-islegleri arman bolupdyr, emma dünýäni lerzana salan beýik-beýik işleriniň, merdana gahrymançylyklarynyň ruhy goldawy netijesinde

bu gün olaryň nesil dowamaty Garaşsyzlyk atly bibaha nygmata eýe bolup, umuman görüp-eşidilmedik bagtyýar durmuşda ýaşaýar.

Elbetde, ençe ýyllary yzda galdyryp, kem-kemden taryhyň syrly sahypalaryna siňip giden ýowuz gyrgynçylyklar, zorawanlyklar, jebir-jepalar, kemsitmeler, uly ýitgiler, agyr görgüler halkymyz aňynda baky möhürlenendir. Halkymyz muny hiç haçan unutmaz, unutmak mümkin hem däl. Atlary taryh sahypalaryna bitiliip, şan-şöhratlary bu gün watansöýüji nesiller dilinde buýsanç, gurur bilen dile alynýan gahrymanlarymyz, alymlarymyz, danalarymyz, şahyrlarymyz üçin halkymyz baky ýadygärlik ornatdy. Mundan başga-da Watanymyzda her ýylyň 9-njy Maý senesi – Hatyra we gadyrlamak günü diýip yglan edildi. Mundaky esasy maksat – geçenlerimizi ýat etmek, hem-de mähriban garrylarymyz we garyndaşlarymyz halyndan habar almak. Bu baýram geçen gahrymanlarymyzy ýatlamak bilen birlikde, ýaş nesle watançylyk terbiýesini bermekde hem has uly ähmiýete eýedir.

Gönükme. Köp nokatlara derek degişli modal sözleri goýup, sözlemleri göçüriň.

Sözlemler	Modal sözler
Daşarda bir guşjagaz zaryn jürküldeýär, ... ol taýyny gözleýändir. Bu bina ... owadan eken. Bu gözelligi görüp, ... ejemem haýran galdy. Mähribanym, sen ertir ... bize gelgin. ... bir hažžyk nirädir bir ýere howlugyp barýar. ... ol awa çykandyr. ... kirpijik öz hinine tarap barýar. Alyslardan daň şapagy ... gyzyly bolup dogup gelýär.	juda, hatda, megerem, hökman, ynha, ine-de, çym.

Gönükme. Berlen sözlere sorag berip, olaryň aňladýan manylaryny anyklaň. Aýratynlandyrylan sözleri ulanyp, sözlem düzüň we depderiňize ýazyň.

Edil, heniz, *indi*, hatda, *däl*, *ynha*, *juda*, *iň*, *örän*, has.

Modal sözleriň many toparlary
1. Güýçlendirmegi we nygtamagy aňladýan modal sözler: <i>Has, hut, juda, edil, hatda, ras, tüýs, asyl, asla, hernä, duw, şar, sap, çym.</i>
2. Görkezme aňladýan modal sözler: <i>Ine, ynha, anha, halha, ana.</i>

3. Tapawutlandyrmagy aňladýan modal sözler: *Diňe, ylaýta-da, bary-ýogy, kileň, ýene, tükel, ýek.*

4. Berk ynanmagy aňladýan modal sözler: *Hökman, gürrüňsiz, elbetde, hakykatdan-da.*

5. Çak etmegi aňladýan modal sözler: *Mümkin, öýdýän, diýýän, çaky, çemeli, meger, megerem, ahmal, ähtimal, belki.*

6. Jemlemegi aňladýan modal sözler: *Diýmek, şeýlelikde, umuman, garaz.*

7. Tassyklamagy we inkär etmegi aňladýan modal sözler: *Hawa, dogry, ýok, hä.*

Gönükme. Aşakdaky sözleriň arasyndan modal sözleri tapyň. Modal sözlerden beýleki sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigini aýdyp beriň.

Gyz, jul, ýyl, edil, hergiz, ak, gök, top, baş, üst, asyl, tüýs, çüý, üç, iki, on, ýaman, juda, biz, gelemek, güplemek, gaýtadan, uzan, hut, saryp, tarap.

DÖWLETI KIM DOLANDYRÝAR?

Soraglara jogap beriň.

1. Özbekistan döwlet gurluşy boýunýa nähili döwlet hasaplanýar?
2. Özbekistan Respublikasynyň döwlet başlygy kim?

Aşakda görkezilen döwletleri, döwlet düzüliş şekili boýunça görkezilen toparlara bölüp ýazyň.

Özbekistan	Gazagystan	Germaniýa
Rossiýa	Meksika	Şweýsaryýa

Döwlet düzüliş şekili		
Respublika	Federatiw	Konfederatiw

Ўзбекистан Республикасының дәүлет дүзүлүшү we dolandyryş şekili

Ўзбекистан өзүниң гараşсызлыга еўе болмак максадынъ бирин-
жilerden болуп yглан eden дәүлет hasapланъар. Оl ozalkы Соўуз
respublikalaryның arasyнда биринжи болуп дәүleti dolandyrmagyң Pre-
zidentlik şekilini saýlap aldy we giң göwrümlі reformalary durmuşa
geçirdi.

Ўзбекистан Respublikasy Konstitusiyasynың 89-njы maddasyнда
bellenilişı ýaly, Ўзбекистан Respublikasynың Prezidenti Ўзбекистан
Respublikasyнда дәүлет we ýerine ýetiriji häkimiýet başlygydyr.
Prezident şol bir wagtda Ministrler Edarasynың Başlygy hem
hasapланъар. Дәүleti dolandyrmagyң Prezidentlik şekili häzirki gün-
de iң köp yaýран дәүлет dolandyryş şekili hasapланъар.

Garaşсызлык halkymyza öz watanyнда өзүни erkin saýmak, mil-
li дәp-dessurlaryны diklemek, öz milli дәүлетçiligini şekillendirmek
mümkinçiligini berdi.

Ўзбекистан өзүниң дәүлет şekilini respublikamyzyң өзүне häsiýetli
mümkinçilikleri, taryhy дәpleri, milli mentaliteti, ýagny halkymyzyң
erk-islegini hem-de дәүлет дүзүлүшү barasyндакы дүнýä tejribesini
nazarda tutup, Respublika дәүлет дүзүлүшиниң unitar şekilini saýlap
aldy. Unitar (lat. Uniya – birlik, ýalňyz) дәүletiң дүзүлүш şekili bo-
lup, administratiw-territorial bölünüşige eўe bolъар. Emma bu ga-
raşсыз territoriýalar (etraplar, welaýarlar) дәүлет suverenitetine
eўe bolmaъар. Emma Ўзбекistanyң дәүлет дүзүлүшү өзүне häsiýetli
aýratynlyga eўe. Onuң дүзүmine Garagalpagystan Respublikasy

hem girýär. Özbekistan ýeke täk döwlet häkimiýetine eýe merkezleşen unitar döwletdir. Gazagystan, Türkmenistan, Täjigistan, Gyrgyzstan, Fransiýa, Italiýa ýaly döwletler unitar döwletler hataryna girýär.

Özbekistan Respublikasy öz içki territorial düzülişine eýe. Konstitutsiýanyň 68-nji maddasyna görä «Özbekistan Respublikasy welaýatlar, etraplar, şäherler, obalar we Garagalpogystan Respublikasyndan ybarat». Özbekistan Respublikasy: Garagalpogystan Respublikasy 12 welaýat, 163 etrap, 119 şäher, 115 şäherçelerden ybarat.

Döwlet organlary

Kanun çykaryjy	Ýerine ýetiriji	Sud häkimiýeti
Oliy Majlis – Senat(ýokary palata) – Kanunçylyk palatasy(aşaky palata)	Ministrler Edarasy, ministrlikler, döwlet komitetleri, häkimlikler.	Konstitusion sud, Ýokary sud, Ýokary Hojalyk sudy, sudlar

Topar bolup ýerine ýetireli

1-nji topar	2-nji topar	3-nji topar
Kanun çykaryjy organyň wezipesini düşündiriň.	Ýerine ýetiriji organyň işi nämeden ybarat.	Sud häkimiýeti organynyň wezipesi barada aýdyň.

Gönükme. Sözlemleri göçürüň. Pikiri jemlemegi aňladýan modal sözleri punktuation düzgüne görä dogry ýazyň.

1. **Garaz** Däli Garçar uýasy Banu Çeçegi batyr ýigit Bamsy Birege durmuşa çykarmaga razy bolýar. 2. **Umuman** Gorkut ata öz döwrüniň kethudasy, beýemçisi bolupdyr, şu günümüziziň bolsa, asyrlara siňip, keramata eýlenen pähim-parasat ojagydyr. 3. **Diýmek** Dendanakan söweşinden soň, seljuklar öz döwletini döredipdirler. 4. **Diýmek** güller türkmen tebigatynyň näzik öwüşginleridir. 5. **Şeýlelikde** şatlykly günler bu iki aşyk-magşuga-da nesip edipdir. 6. **Umuman** ataeneler ýygnaýynda okuwçylaryň sapaga ýetişi, özlerini alyp barylary, köpçülik işlerine gatnaşygy ýaly meselelere seredildi. 7. **Şeýlelikde** oylan kyrk birinji gün diýlende tut ýaly sagalypdyr.

Ses we šekil aňladýan sözler

Adamyň, haýwanlaryň, tebigatyň çykarýan seslerini aňladýan söz-
lere ses aňladýan sözler diýilýär.

Adam bilen bagly ses aňladýan sözler: **käh-he, kuh-ha, äpşşe, gars-gars we ş.m.**

Haýwanlar bilen bagly ses aňladýan sözler: **how - how, jöw-jöw, mo, mä, jürk-jürk, wyz-wyz, gak-gak we ş. m.**

Tebigat bilen bagly ses aňladýan sözler: **tark, gümp, paňk, patyr-patyr, tykyr-tykyr, шыkyr-шыkyr we ş.m.**

Gönükme. Göçüriň. Aýratynlandyrylan sözleriň näme bilen bag- lanyşkyldygyny (adam, haýwan we tebigat dünýäsi) anyklaň. Olaryň sözlemdäki düzüliş taýdan hyzmatyny kesgitläň.

- I. 1. Gije ýary aýak seslerim eşiden it **how-how** edip üýrdi.
2. Enesiniň sesini eşiden guzujyk «Mä-ä-ä» edip ses berdi. 3. Bäbejik
jykyr-jykyr güldi-de, töweregindäkileri gyzył-gyran gülüşdirdi.

Agtyjagynyň sözüne babasy **loh-loh** güldi.

Gaýanyň orta bilindä-ki ýylmanak daşyň üstünden **şildir-şildir**
edip çeşme suwy inýärdi.

II. 1. Bezzat oglanjyk **gülüm-ýalym** edip çaganyň elindäkini al-
jak boldy. 2. Gününň şöhesine uzakdan bir zat **ýylyp** etdi. 3. Mele
şagal öýünde ýatyp-ýatyp ajykdy, **hasyr-husur** turdy-da, towuklara
til kakady.

Bu **pyşdyl-pyşdyl** alyp barşyňa sen bu gün-ä gelmersiň!

Çarynyň boýy gaty uzyn bolansoň, **ätmer-sätmer** edip tagtanyň
ýanyna bardy.

Ýumuş. Ses we šekil aňladýan sözleri ulanyp 3 sany sözlem düzüň.

Adam bilen bagly ses aňladýan sözler	Nusga:
	1. Aman gars-gars gaşynmaga başlady
	2
Haýwanlar bilen bagly ses aňladýan sözler	3
	1
	2
Tebigat bilen bagly ses aňladýan sözler	3
	1
	2
	3

Gönükme. Köp nokatlara derek degişli ses we şekil aňladýan sözleri goýup göçürň.

1. Garagolja oylanjk babany görende gözlerini ...petredip, gaçjak boldy.
2. Onuň ýüregi ... urýardy.
3. Dutaryň kırışleri ... üzölip başlady.
4. Daşarda bir zat ... bolup ýykyldy.
5. Goýun ... silkindi.
6. Ene daýza ... edip içini çekdi.

(hiý-ý, gürre, elek-çelek, gürs-gürs, şart-şart, latyr - latyr, düňk)

ÖZ DEPUTATYŇYZY BILÝÄRSIŇIZMI?

1. Siziň pikiriňize göre deputat kim?
2. Deputatlaryň bolmagy ýa-da bolmazlygy nämeleri özgermegi mümkin?
3. Haýsy-da bolsa bir deputaty tanaýarmysyňyz?

Deputat Rasul Kuşerbaýewiň «Deputat kim?» atly nutugyny diňläň. Soraglara jogap beriň.

1. Hākimiýetleriň nähili görnüşleri bar?
2. Deputatlaryň nähili görnüşleri bar?
3. Nähili deputatlar aýlyk alyp işleýär?
4. Köpçülikleýin esasynda işlemegi nähili göz önüne getirýärsiňiz?

5. Deputatlygyň esasy talaby nähili eken?
6. Deputatlar kimiň wekili?
7. Deputatlar kim üçin işlemegi gerek?

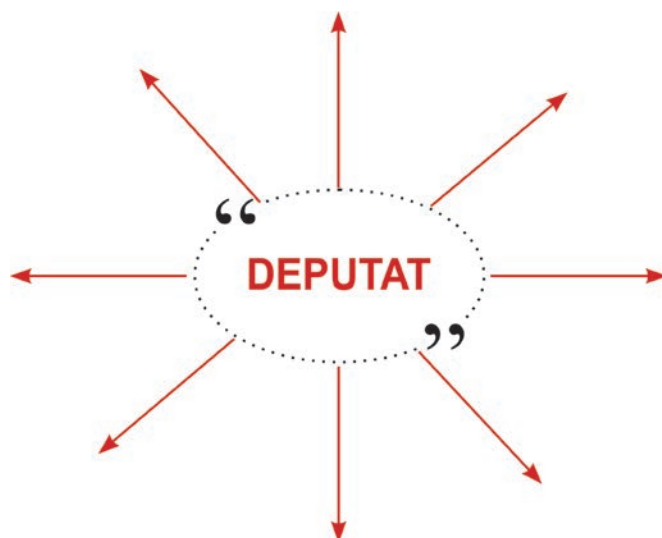

Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğinde «Deputat» sözüne berlen düşündirişler bilen tanşyň. Rasul Kuşerbaýewiň nutugyndan alan maglumatlaryňyz bilen uýgunlaşdyryň hem-de «Deputat kim?» diýen soraga jogap ýazyň.

DEPUTAT

1. Ygtyýarly döwlet organyna saýlanan ynsan, wekil.
2. Köpçülik (topar), gurama tarapyndan haýsydyr bir tabşyrygy bejermek üçin wekil edilen şahs.

Klaster usulyndan peýdalanyň deputat sözünüň töwreginde birleşip bilýän sözleri synp tagtasyna ýazyp çykyň. Ýazan sözleriňiziň many aňladýan ýa-da many aňlatmaýan söz toparyna degişlidigini anyklaň.

Aşakdaky soraglara jogap ýazyň.

1. Adyň, familiýaň kim?
2. Bir gezek bolsa-da deputatlary saýlamaga gatnaşdyňyzmy?
3. Sebitiňizden saýlanan haýsy-da bir deputaty tanaýarmysyňyz? Ol kim?
4. Özbegistandaky haýsy-da bir deputaty tanaýarmysyňyz? Ol kim?
5. Deputatlar sebäpli ýagşylanan haýsydyr bir zady bilýärmisiňiz? Ol näme?
6. Telewizor arkaly saýlawyň geçiriliş tertibini gördüňizmi?

Teksti okañ. Tabşyryklary bejeriñ.

SAÝLAW NÄME?

Saylaw – şahslary deputatlyga, haýsy-da bir gurama agzalygyna ýa-da wezipä açyk **ýa-da** ýapyk şekilde owaz bermek ýoly bilen saýlamak.

Ýaşayyş, **durmuş** şertleriniň esasynda birleşen adamlaryň jemi-ne jemgyýet diýilýär. Jemgyýet bolup ýaşamak ynsanlar **üçin** juda amatlydyr. Elbetde, jemgyýetde adamlar birleşip, özleriniň durmuşlarynda bar bolan çözülmese kyn meseleleriň çözgüdini tapýarlar.

Jemgyýet näçe jebis bolsa, şonça-da uly üstünlige eýe bolar. Eger dagynyk ýagdaýda bolsa, hiç bir üstünlige eýe bolup bilmez. Jemgyýeti hakyky jemgyýet edýän şertleriň biri – durmuş kararlaryny köpçülik bolup kabul etmektir. Munuň ýagşy tarapy şunda, ýagny, kararlary kabul edilende diňe bir şahs ýa-da jemgyýetiň käbir toparlary **däl**, belki halk köpçüliginiň barysy hiç bir garşylyga duçar bolmazdan açykdan-açyk gatnaşyp bilýär. Köpçüligiň akyl ukyplylygy işe salynýar.

Bu zatlary ýüze çykarmagyň esasy serişdeleriniň **biri** saýlawdyr. Munda saýlawçylar olar arasyndan iň zehinlilerini saýlap alýar we olara kararlary kabul etmegi ynanyp tabşyryp, olardan geňeş toparyny düzýär. Emma bu iş şonuň bilen tamam bolmaýar – saýlanlar saýlananlardan elmydama kabul edilen kararlary boýunça **hasabat** sorap durýarlar, olaryň alyp barýan işini gözelçilik edip barýar.

Şu görnüşde diňe bir **adam** däl, belki hemme jemgyýet işlerine we degişli kararlary kabul etmäge işjeň gatnaşyp bilýär. Şeýlelikde, tutuş hemmäniň pikiri hasaba **alynýar**.

Diýmek, saýlaw – möhüm **we** gerekli zat.

Saýlaw günü we onuň maksady öňünden belgiläp goýulýar hem-de ýörite saýlap geçiriljek jaýlar göwneläýyk guralýar. Olar saýlaw okrugy diýip atlandyrylýar. Adamlar saýlaw bolýan günü belgilenen şol okruglara öz pasportlary bilen gelip, özüleri saýlan dalaşgäre owaz berýärler.

Dalaşgärleriň ady ýazylan kagyza býulletin diýilýär. Saýlaw okrugynda ýörite otaglar döredilýär. Saýlawçylar edil şol belgilenen otaglara girip, öz dalaşgärleriniň adynyň öňünden degişli belgini goýýar we çykyp, daşarda hemme kişä görner ýaly jaýda goýlan saýlaw gutusyna býulletini taşlaýar. Her bir adam diňe bir gezek **owaz** bermek hukugyna eýe bolýar.

Saýlaw okrugynda dalaşgärler hakyndaky maglumatlar ýörite tagta ýüzüne asylyp goýulýar. Dalaşgärleri içgin tanamaýan saýlawçylar şol maglumatlar bilen tanşyp, şondan soň owaz bermekleri mümkin.

Iň köp owaz eýe bolan dalaşgär ýeňiji diýip tapylýar.

1. Saýlaw nämä gerek diýip oýlaýarsyňyz?
2. Jemgyýetiň ösüşinde saýlawlaryň orny nähili?
3. Nämä sebäpden býulletenler taşlanýan guty hemmä görünýän ýerde durýar?

Tekstda aýratynlandyrylyp ýazylan sözleri aşakdaky jedwele ýerleşdiriň

Özbaşdak many aňladýan sözler	Özbaşdak many aňlatmaýan sözler

XI BÖLÜM.

ÝYL BOÝUNÇA GEÇILENLERI GAÝTALAMAK

Soraglar we ýumuşlar

1. Diliň döremeginiň sebäbi. Diliň jemgyýetçilik roly, ösüş ýollary. Mysallar getirip düşündiriň.
2. Işlik diýip nämä aýdylýar?
3. Işlik şekilleri hakynda nämeleri bilýärsiňiz? Onuň haýsy şekilleriniň bardygyny aýdyp beriň. Olaryň manysyny we her biriniň ýasalysyny düşündiriň.
4. Tekst hakynda bilýänleriňizi aýdyp beriň.
5. Sözleşiň tärleri hakynda gürrüň beriň.
6. Sözleşiň görnüşleri barada geçilenleri aýdyň.
7. Publisistik tär diýip nämä aýdylýar? Mysallar getirip düşündiriň.

Birinji sütünde görkezilen söz toparlaryna degişli sözleri ikinji sütüne ýazyň?

Söz toparlary	Mysallar
Işlik	Geldi, ...
Hallar	Ir, ...
Sözsöňy kömekçiler	Sebäpli,...
Baglaýjy kömekçiler	we, ...
Ümlükler	Wah, ...
Modal sözler	Elbetde, ...
Ses we şekil aňladýan sözler	Gars-gurs,...

Gönükme. Berlen birinji tekstden gutarnykly we dowamly öten zaman şekillerini tapyň. Nokatlaryň ýerine degişli harplary goýup göçüriň. Gutarnykly öten zaman şekiliniň aşagyny bir çyzyk, dowamly öten zaman şekiliniň aşagyny iki çyzyk çyzyň.

1. Goşuna Jelaletdin baştutanlyk edýärdi. Ol mongollary şor batgalyga tarap gysdy. Duşman goşun...nyň bir bölegi batganyň teýine gitdi, bir bölegi çapyldy, beýleki galanlary bolsa, atlarynyň başyny yzyna öwr...p, zut gaçdylar. Jelaletdin şo gezek mongollaryň söweş tärlerine belet boldy: olar hemişe biri-birine jebis dur...p, topbak hüjüm edýärler. Başarsalar, aldawa saljak bolup dyrjaşýarlar. Birbada ýeňse berip gaçan bolýarlar. Dagynyk ýagdaýda yzlaryn-

dan kowalasaň, olara tüýs geregi şol: bada-bat yza dön...p, hü-jüm edýärler-de, ap-aňsat ýog...ňa ýanýarlar. Köpi gören esgerler Jelaletdine mongollardan öwrenmeli harby tärleriň bardygyny, Ho-rezm goşun...ny indiki söweşlere berk taýýarlamagyň zerurdygyny aýdypdyrlar (*W.Ýan «Jelaletdin»*)

2. Günler bolsa geçip gidip **barýardy**. Generalyň Orsyýete git-meli wagty **ýakynlaýardy**. Şura bolsa Garly bagşy bilen barha ysnyşýardy. Ol: «Garla duşmadyk ýyllarym. Garla duşan ýyllarym» diýip, öz ömrüni ikä bölýärdi. Garly bagşy hem indi Şura pianinoda bir saz çalsa, şobada o sazy dutarynda çalyp berýärdi. Ol bu dünýäni Şurasyz göz öňüne getirip **bilmeýärdi**. General bolsa dürli ýollar, dürli çykalgalar **gözleýärdi**. Emma hiç bir hilesi başa barmaýardy. Ol ýalňyz balasyny bu beýewan çölde taşlap gitmeli boljagyna hiç-hiç ynanasy **gelmeýärdi**. Emma Şuranyň bolşy ony hasam gama batyrýardy. Garlynyň içini gurşundan doldursa, Şuranyň öljegini hem beýnisiniň bir ýerlerinde gizlin saklaýardy. Bu yşgyň toply-tophanaly açyk söweşden has çylşyrymlydygyna tejribeli general, beýle mesele başyna düşende bilip **galdy**. Öz gyzyynyň gijäni-gündizi bilmeýän Leyli- Mejnun ýaly bolanyna akly **ýetmedi**. Her dem saýy gyzyndan umydyňy üzüp başlady, dogrusy, umydyňy üzmäge mejbur boldy. Ol aýalynyň ene hökmünde bu meselä gaty rahat çemeleşişine-de akly **ýetmedi**. Aýalynyň bir söhbetde: «Yşkdan yokarda ýene yşk bar» diýenine henizem **düşünmeýärdi**. Şonuň üçinem aýalyny doňbagyrylykda aýyplaýardy. General Orsyýete gitmeziniň öňýany Şurany uky derman berip, agyr układyp alyp gitjek bolup, bu çäräni iň soňky çykalga hökmünde görüp başlady.

Ýumuş

1. Ikinji tekstdäki aýratynlandyrylyp ýazylan işlikleriň haýsy zaman aňladýandygyny we yokluk şekiliniň nähili ýasalandygyny aýdyp beriň.
2. Tekstden goşma işlikleri tapyň we olaryň nähili ýasalandygyny düşündiriň.

Gönükme. Berlen sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigini anyklaň we şol sözlerden 10 sanysyny sözlem içinde getirip, depderiňize göçüriň.

Durmak, tiz, ileri, ýa-da, emma, düýn, tekiz, üçin, çünki, çenli, ýörmek, mekdep, bagt, derrew, kim, öz, juda, has, aldy-da, men-ä, wah, tarap, boýunça, hakda, hökmünde, welin, we, bardy-geldi, diýip, diýen, müň, sebäbi, bary, çöl, at, gyzy, hem, giç, gum, bu.

Gönükme. Aşakdaky sözler hallaryň haýsy derejesine degişlidigini anyklaň. Aşakdaky sözlerden baş sanysyny sözlem içinde getiriň we depderiňize göçüriň.

Giç, irräk, juda tiz, oňadrak, tiz-tiz, derrew, az, köpräk, iň köp, basym-basym, ýap-ýaňy, iň täze, azajyk, gijräk, örän ir, az-azdan, has öň, iň gowy.

Gönükme. Goşgudaky aýratynlandyrylan sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigini anyklaň.

Ne arassa, ne arassa
Al asmanyň mawy şaly.
 Uçýar onda birje **laçyn**,
 Göze **ilýär** nokat ýaly,
 Gaýyk **ýaly** taýyp barýar,
Goja daglaň, **gür** tokaýlaň
 Depesinden gaýyp **barýar**.
M. Seýidow

Berlen sözleriň, haýsysynda, ýalňyşlyklaryň bardygyny ýa-da ýokdugyny anyklaň we tablisada belläň.

Sözler	Dogry	Nädogry
Gördim		
Düzdi		
Görişjek		
Durdym		
Süzüşdi		
Durdum		
Görinýär		
Orduňyz		
Düşdiň		
Mündiler		
Düzdüm		
Duýdym		
Bolduň		

Gönükme. Aşakdakylary göçürin we ortak işlikleri görkeziñ, olaryñ her biriniñ haýsy zaman aňladýandygyny aýdyp beriñ.

1. Döwüljek araba kyrk gün öňünden jygyldar. 2. İşlejege iş köp.
3. Ine, ýigit, seniñ bir günde etjek işiñ-diýipdir. 4. Gelin:
– Kary aga, bu gowurma-ha dag geçiniñ etidir, dogar aýam bişmez – diýipdir.

Onda Kary:

– Gelmän – gelmän gelen myhman geçiniñ etini iýmese, geljek ýylam gitmez – diýen.

5. Näçe taryp etsem-de men söz bilen,
«Eşiden deñ, bolmaz gören göz bilen».

...Magtymgulyñ bolup gaýdan ýerlerin,

«Bilmezmiñ» şygryny aýdan ýerlerin,

Seydiniñ at münüp, söken ýerlerin,

Zynharynyñ zähmet çeken ýerlerin.

... Adamlary diýseñ, güler ýüzlüdür,

Bugdaý nany bardyr, bugdaý sözlüdür.

...Bir baran ýene-de «gelsem» diýip aýdar,

Eziz watanymdan hoş bolup gaýdar.

Ý. Pirgulyýew

Özbaşdak ýerine ýetireli

1. Ortak işlikler näçe zamana bölünýär? A. 4. B. 2. C. 3. D. 5.	6. Haçan?, näwagt? diýen soraglara haýsy hallar jogap bolýar? A. Wagt bildirýän hallar. B. Mukdar bildirýän hallar C. Orun-tarap bildirýän hallar D. Hal-ýagdaý bildirýän hallar
2. -makçy, -mekçi haýsy şekiliñ goşulmasy? A. İşligiñ hökmanlyk şekili. B. İşligiñ isleg şekiliniñ. C. İşligiñ nämälim şekiliniñ. D. İşligiñ arzuw şekiliniñ.	7. Sözleriñ haýsysy öten zaman şekilinde gelipdir? A. Köpdi. B. Sowukdy. C. Aldy. D. Ýokdy.

3. –ýan,- ýän nämäniň goşulmasy? A. Zaman goşulmasy. B. Ortak işligiň goşulmasy. S. Şert işligiň goşulmasy. D. Kömekçi goşulma.	8. İşligiň buýruk şekili haýsy goşulma arkaly ýasalýar? A. –mak,-mek. B. –sa,-se. S. Goşulma kabul etmeýär. D. –maly,- meli.
4. -jak, -jek goşulmasy nämäniň goşulmasy? A. Dowamly öten zamanyň. B. Umumy häzirki zamanyň. S. Mälim geljek zamanyň. D. Nämälim geljek zamanyň.	9. Haýsy sözlemde konkret häzirki zaman aňladylypdyr? A. Ol kitap okaýar. B. Jeren oba gitdi. S. Ertir howa gowy bolar. D. Myrat kitap okap otыр.
5. Wagt bildirýän sözsoňy kömekçiler haýsylar? A. öň, soň, owal, ozal. B. tarap, garşy, baka. S. garanda, seredende. D. tarap, garşy, baka.	10. Diýmek, şeýlelikde, umuman, garaz sözleri nähili modal sözler? A. Jemlemegi aňladýan modal söz. B. Görkezme aňladýan modal söz. S. Üns çekmegi aňladýar. D. Çak etmegi aňladýan modal söz.

Türkmen dili [Tekst]: 6-njy synp üçin derslik / M. Hanmatow, A. Hanmatow
we başg. - Daşkent. Respublikan tälim merkezi, 2022. -224 s.

ISBN 978-9943-8174-6-3

UO'K 811.512.164(075.3)
KBK 83.3(5Tur)ya72

O'quv nashri

ONA TILI 6

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
6-sinflari uchun darslik

(Turkman tilida)

Redaktor	Ş. Ahmedowa
Suratçy-dizaýner	Ş. Hodjaýew
Tehniki redaktor	Ý. Stepanowa
Korrektor	A. Alymjanowa
Sahypalaýjy	F. Batyrowa

Çap etmäge 2022-nji ýylyň ___-nji iýulynda rugsat edildi. Möçberi 60×84¹/₈.
Ofset kagyzy. Arial garniturasy. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 26,04.
Neşir listi 23,29. ___ nusgada çap edildi.
Buýurma №22-24.

Kärendesine berlen dersligiñ ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiñ alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Dersligiñ tabşyrylandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçy-synyň goly
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahýrynda gaýtarylyp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek ölçeglerine esaslanylýp doldurylýar:

Täze	Dersligiñ birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Gowy	Sahaby бүтін, dersligiñ esasy böleginden aýrylmadyr. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparylmadyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzyklar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşy ýenjilen, ep-esli çyzylan, gyalary gädilen, dersligiñ esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Goparylan sahypalary täzeden ýelmenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşy çyzylan, ýyrtylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da бүтінleý ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, sahypalary ýetişmeýär, çyzylyp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.